

307696

Magyar
Tudomány

NÉMETH MIKLÓS SZÉKFOGLALÓJA

VITÁK GOLDZIHÉR KÖRÜL

SZECESSZIÓS RAJZOK

PÁLYÁNK EMLÉKEZETE

NÉGYEN KORUNK VÁLSÁGÁRÓL

2000/2

Magyar Tudomány

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FOLYÓIRATA. ALAPÍTÁS ÉVE 1840

CVIII. kötet — Új folyam. XLV. kötet, 2. szám
2000. február

Főszerkesztő

CZELNAI RUDOLF

Szerkesztőbizottság

ÁDÁM GYÖRGY, BENCZI GYULA, CSÁSZÁR ÁKOS, ENYEDI GYÖRGY, KOVÁCS
FERENC, KOPECZI BELLA, LUDASSY MÁRIA, NIEDERHAUSER EMIL, SOLYMOSI
FRIGYES, SPÁI ANDRÁS, SZENTES TAMÁS, VAMOS TIBOR

Szerkesztőségvezető

HERNADI MIKLÓS

A lapot készítik:

HERNADI MIKLÓS (társadalom- és bölcseszettudományok, Interjú), SZENIGYÖRGYI ZSUZSA
(természet- és műszaki tudományok, Kitekintés), CSAJÓ ÉVA (Könyvszemle, Pályánk emlékezete),
GAZDAG KÁLMÁNNE (szerk. tükör), HALMOS TAMÁS (Magyar medicina), PERECZ LÁSZLÓ
(filozófia), SPERLÁGI SÁNDOR (környezetvédelem, tudománypolitika), SZABADOS LÁSZLÓ
(olvasószerkesztő), TÓTH PÁL PÉTER (szaktanácsadó), F. TÓTH TIBOR (Szellemi értékek
hasznosítása)

Szerkesztőség:

1051 Budapest, Nádor u. 7., tel/fax: 317-9524

E-mail: matud@helka.iif.hu

www.matud.iif.hu

Kiadja az Akaprint Kft.

1115 Budapest, Bártfai u. 65., tel.: 206-7975

E-mail: akaprint@matavnet.hu

Előfizethető: a FOK-TA Bt. Címén (1134) Budapest, Gidófalvy L. u. 21.), a Posta

Hírlapüzleteiben, az MP Rt. Hírlapelőfizetési és Elektronikus Posta

Igazgatóságánál (HÉLP), 1846 Budapest, Pf. 863 és a folyóirat kiadójánál:

AKAPRINT Kft. 1115 Budapest, Bártfai u. 65.

Előfizetési díj egy évre: 3500,- Ft.

Terjeszti a Magyar Posta és alternatív terjesztők.

Kapható az ország jobb könyvesboltjaiban.

A folyóiratot a Soros Alapítvány támogatja.

Németh Miklós

Az átmenet betetőzése: Közép-Európa integrálása az EU-ba*

1989 novemberében leomlott a berlini fal. Az omlás helyszínéről messzire lehetett látni és új utakra lehetett lépni. Közép- és Kelet-Európa országai számára váratlanul elérhető közelségbe került az addig titokban remélt és csak a messzi távolban felsejülő lehetőség: visszatérni az európai demokráciák közösségéhez.

Mint ezt történelmi tanulmányainkból ismerjük, 1945 után Európa a több mint ezer évvel ezelőtt létezett Karoling-birodalom egykori határai mentén hasadt szét, az Elba-Saale és a Lajta folyók vonalát követve. A törésvonalak egyik oldalán fekvő Kelet- és Közép-Európa hetvenes-nyolcvanas években folytatott modernizációs kísérlete zsákutcába jutott, és csak 1989-ben alakult ki olyan történelmi helyzet, amely a sorsforduló ígéretét hordozta magában.

Ez bizakodóvá, nem egy esetben mámorossá tette a politikusokat, a társadalomtudósokat, a médiát és az átlagembert egyaránt. Sokak számára úgy tűnt, megnyílt a piacgazdaság, a demokrácia kapuja, a hozzá vezető út világos, jól kivehető, a rajta lévő akadályok egy huszáros rohammal legyőzhetők, s rövid idő után belül is leszünk az európai integráció sáncain.

Néhány év elteltével már tudjuk: a célt jól határoztuk meg és jó irányba haladunk, az út azonban sokkal hosszabb és nehezebb, mint a többség gondolta akkor, amikor a fal leomlott. A haladást sikerek és eredmények mellett komoly megrázkódtatások, súlyos áldozatokkal járó konfliktusok is kísérik. Leomló falak között rohanni, történelmi korszakokat elválasztó szakadékokat átugrani, kulturális és mentalitásbeli korlátokat szétzúzni nem lehet sebek, zúzódások, csonttörések nélkül.

Ezért aztán a kezdeti eufóriát ön- és egymást marcangoló kételyek, peszsimizmus és tragikus életérzések váltották fel: a stabil, kiegyensúlyozott és optimista világlátás még egy évtizeddel a fordulat kezdete után sem uralkodó. A kilencvenes években újra kiviláglott, hogy az egykori Karoling-birodalomtól keletre eső terület nem homogén tömb. Ellenkezőleg: gazdasági és kulturális szempontból erősen tagolt. Napjainkban már egyértelműen

* A szerzőnek a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem disz doktorává avatása alkalmából tartott székfoglaló előadása (1999. december 20.)

kivehetőek a kelet- és közép-európai kultúrtájékon azok a törésvonalak, amelyek az elmúlt századok történelmi különbségeinek nyomvonalai mentén alakultak ki.

Az egykori keleti blokkban nyugatról keletre haladva az első törésvonal az egységesült Németország keleti határa, amelyen belül az egykori NDK politikai integrációja már megtörtént, és gazdasági integrációja – nagy költségek árán – előrehaladt. Innen kelet felé továbbhaladva a második törésvonal azt a Közép-Európának nevezett régiót jelzi, amelynek történetében – ha különböző mértékben és fáziskéséssel is –, de ismeretes volt és hatott a reneszánsz, a humanizmus, a reformáció és a felvilágosodás nyugat-európai eszmeáramlata. E kultúrtáj keleti határvonalát az utolsó gótikus templomok, déli határvonalát pedig az utolsó barokk templomok – tehát nem országhatárok – jelzik. Ettől a régiótól, azaz Közép-Európától keletre az egykori Szovjetunió területén létesült államalakulatok és az ott élő népek geopolitikai orientációját gyökeresen más történelmi hagyományok határozzák meg, és ugyanez érvényes a második törésvonaltól délre eső Balkán államalakulataira és népeire is. De ezen területek integrálódása is napirendre került, mivel már ezen országokban is érzékelhetők a piacgazdaság és a modern demokrácia funkcionális összekapcsolódásának jelei.

Az új törésvonalak mentén kialakult regionális különbségek elemzése meghaladná mai előadásom kereteit, erre nem vállalkozom. Megkísérlem viszont megvonni a közép-európai átmenet és integrálódás néhány tanulságát. Ezt ugyanis elengedhetetlennek látom a következő csatlakozási stratégia, az Unióval folytatott tárgyalások további irányvezetésének felvázolásához. Napi munkám során számos értékelő jelentést és tanulmányt állt módomban megismerni és ezekből úgy látom, hogy a különböző elemzők meglehetősen eltérő módon ítélik meg a tanulságokat és a prioritásokat.

Az Európai Unióban rólunk alakuló, az országvéleményben tükröződő képet is figyelembe véve a tanulságokat én négy csoportba összegezem:

1. Az első – és talán legfontosabb – tanulság, hogy térségünkben különbség érzékelhető a demokrácia mint alapvető értékek együttese és a demokrácia mint intézmények rendszere között. Más szóval: a demokratikus értékek vállalása és hirdetése a politikai pártok részéről nem feltétlenül jelentette és jelenti azt, hogy – a hatalomba kerülve – az intézményrendszerert mindig és maradéktalanul ezen elveknek megfelelően működtetnék. E téren az Unió mérvadó közvéleménye nagyon érzékeny, és az éves országjelentésekben minden eltérésre rámutatnak. Alapvető érdekünk tehát, hogy ne szolgáltatásunk okot kritikára. Nem szabad úgy felfogni, hogy az uniós normák számonkérése, az új értékorientáció gyakorlati érvényesítése ugyanolyan diktátum Brüsszelsből, mint amelyeket évtizedeken át kaptunk Moszkvából. Most azt kell elfogadnunk, amit magunk választottunk. Ez se könnyű, erős készletet és elszántságot követel, amit eredményekkel kell igazolnunk. Leginkább ezzel tudunk érveket szolgáltatni a tagállamok vezető politikusainak, hogy bizonyítsák választópolgáraiknak: a tagjelölt országok nemcsak törvényeik és intézményrendszerük tekintetében, de intézményeik működtetési kultúrájában is maradéktalanul megfelelnek az EU-normáknak.

Ha erről nem sikerül meggyőzni őket, nem fogják támogatni a keleti bővítést olyan időhorizonton, mint azt mi szeretnénk. A helsinki csúc s üzenete világos: jólét, biztonság és stabilitás az integráció célja. Ami ezeket az érté-

keket veszélyeztetheti, azt elhárítják. A tagjelöltek fejlettségi szintje folyamatosan sikeres gazdasági teljesítmény esetén is több évtizednyi távolságra van a tagállamok fejlettségi szintjétől. A befogadásnak szerintem nem itt van a kulcsa, e téren középtávon sem tudnánk készen lenni a tagságra. Ami számon kérhető és teljesíthető, az a politikai szféra, a társadalom demokratikus működése, az emberjogi, kisebbségi problémák európai módon való kezelése.

Nekünk az EU-normákhoz mindenekelőtt önmagunk miatt kell közelednünk és e folyamatot nem mint egy jó presztízsű – és potenciálisan jövedelmező – klubba való bejutásért meghozandó áldozatot kell felfognunk, hanem úgy, hogy ezeket a szabályokat és normákat az EU-val vagy anélkül is elemi érdekünkben áll elfogadni és sajátunként működtetni. Az EU-t, Pascalt átköltve, „ki kellene találni, ha nem lenne”, hogy külön gyakorlati ösztönzést és fegyverező erőt nyújtson ehhez az elkerülhetetlen alkalmazkodási folyamathoz.

2. A második tanulságot röviden a demokratikus rend és a piacgazdasági berendezkedés „deficitje”, „hiánya” címszó alatt foglalnám össze. Olyan jelenségekre és kihívásokra kívánok utalni ezzel, mint például a többség–kisebbség problémaköre, a civil szféra és szervezeteinek helye, szerepe, amelyek kezelésére a jelenleg kialakult demokratikus intézmények és struktúrák még a legerősebb és legfejlettebb országokban sem rendelkeznek megfelelő válaszokkal. A jól működő demokráciákban és piacgazdaságokban a lakosság többsége az erős és prosperáló középosztályhoz tartozik, mely érdekeinél fogva a legfontosabb pillér és biztosíték a rendszer stabilitásában. De még ezen országokban is figyelmeztető jel, hogy a prosperáló többség nem szükségszerűen támogatja azokat a kezdeményezéseket, amelyeket választott vezetőik például a szegények vagy az etnikai, nemzetiségi kisebbségek társadalmi beilleszkedésére tesznek. Jól kitapintható ez Franciaországban, ahol az elmúlt évtized ez irányú kormányzati erőfeszítései az arabellenes Nemzeti Front számottevő erősödéséhez vezettek; vagy Németországban, ahol a török származásúak állampolgársága körül korbácsolódtak fel az indulatok; vagy éppen az USA-ban, ahol a többség–kisebbség konfliktusa néhány éve még nyílt összeütökös formáját öltötte egyes városokban.

Mindezek tükrében nem meglepő, hogy Kelet- és Közép-Európa új demokráciái nehézségekbe ütköznek, amikor megpróbálják összeegyeztetni a liberális, demokratikus és piacgazdasági elveket a többségi–kisebbségi metszéspontok mentén felmerülő komplex és nehezen kezelhető kihívásokkal. Helyzetüket tovább nehezíti a század imperialista, illetve parancsuralmi rendszereinek sajátos öröksége: míg az előbbi elsősorban az államok kormányzati stílusán, természetén, addig az utóbbi a civil társadalom állapotán és létformáján hagyott maradandó nyomokat. Így nem csodálkozhatunk azon, hogy a demokratikus elvek és intézmények közötti igen bonyolult viszonyrendszer útvesztőjében e kihívásokra gyakran nem születnek meg a helyes válaszok.

Térségünkben e problémakör kezelését tovább bonyolítja, hogy a társadalom és a politikai pártok egyaránt hajlamosak a historizálásra, a múltba fordulásra és a moralizálásra. Ez gyökeresen eltér a mai uniós közélet és pragmatikus szemlélet elvárásaitól, és erősíti azok véleményét, akik szerint

mi hajlunk a kibúvók keresésére, a panaszkodásra, összefogás helyett a széthúzásra. Szakítanunk kell a belénk ivódott kisebbségi érzéssel, nem kell senkit betegesen tisztelnünk. De ugyanígy nincs okunk senkit lenézni vagy lesajnálni sem. A történelem megtanított bennünket az alkalmazkodásra és a túlélésre. Erre a képességre nagy szükség lesz az EU-jog alkalmazása során is, hogy jelentős erőfeszítésekkel Magyarország középtávon elérje a harmonizáció elégséges szintjét olyan, a demokrácia-deficitet megjelenítő fontos területeken, mint az igazságszolgáltatás, a környezetvédelem, a belügyek, a határőrizet, a menedékjog, a munkaügyek, a munkahelyi biztonság, az egészségügy vagy éppen a vámügyek, hogy csak néhányat említsek. Ezekon a területeken nem elég a joganyag adaptációja, az igazi kritérium azok ellenőrizhető érvényesítése lesz a mindennapok gyakorlatában.

3. A harmadik tanulságnak és egyben megkerülhetetlen feladatnak a közép-kelet-európai régió belüli viszonyrendszerünk újragondolását érzem. Ezt az újragondolást és újjáépítést – ha tartós alapokat akarunk – csak a régió belüli szolidaritásra, a közös érdekekre és azokra a közös értékekre lehet és kell építeni, amit a régió mintegy hozományként, a már velünk kibővült Unió asztalára tud tenni. A térség egésze és még inkább az egyes országok külön-külön hihetetlen nehéz perióduson jutottak túl az elmúlt évtizedben. A Balkánt leszámítva vér nélkül, minimális külső segítséggel, kiizzadva-fenntartva-újrahitelítve a nyugati értékrendszerbe vetett hitüket. Sajnálatos, hogy ez idáig mindez nemritkán az egymás közti kapcsolatok rovására, időnként egymással vetélkedve, egymást túllihelve, néha rossz ízűen tülekedve történt. Tíz év után viszont bizton és büszkén állíthatjuk, hogy sehol, egyetlen országban nem vált hivatalos és tartós politikává a vélt vagy valós történelmi sérelmekért való intézményes retorzió. Az új nemzeti identitások nem mások rovására erősödnek meg, és ez nagy dolog. Eljött az idő, amikor egy viharos évtized nemzeti eredményei, újabb megpróbáltatásai és kipróbált önmérséklete elegendő méltóságot kölcsönözhetnek mindannyiunknak a történelmi bizalmatlanságok oldására. Arra, hogy egymásra is sorstársként, közös érdekekkel, rendezendő és rendezhető ügyekkel bíró szomszédokként tekintsünk. Ez a megváltozott viszony és látásmód lehet az alapja a gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok újrendezésének is.

A tíz közép-európai tagjelölt ország együttesen több mint százmillió népeséggel rendelkező piacot jelent, ahol az egy főre eső GDP átlagosan az EU átlag 40%-át közelíti. A növekedés fő motorja mindegyik országban az export, melynek zöme – 50–75% közötti része – az elmúlt tíz év alatt átcsoportosult az EU tagországaiba. Ez versenyképességet, technológiai megújulást, innovációt, új, modernebb munka- és kereskedelmi kultúrát segített meghonosítani az átmeneti gazdaságokban.

A következő évtizedben azonban előtérbe kerül az egymás közötti regionális kapcsolatok erősítésének igénye. Az egymás közötti termelési-kereskedelmi kapcsolatok ma átlagosan mindössze 20%-ot tesznek ki. Ennek növelése nemcsak a gazdasági növekedés új, dinamikus forrását képezheti, de tágabb értelemben európai, biztonságpolitikai célokat is szolgálhat. Jól példázza ezt a Baltikum, vagy éppen a Balkán problémáinak kezelésére tett összeurópai kezdeményezés.

Brüsszel és az EU 15 országa ezért mielőbb látni szeretné, hogy a sokat emlegetett négy szabadságot – az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a szemé-

lyek szabad áramlását – elősegítő reformok nemcsak az egyes országok jogrendjében, hanem az egymás közötti kapcsolatok mindennapi gyakorlatában is jelenjenek meg, kerüljenek egyfajta előszobai kipróbálásra. Ezt az üzenetet közvetítették nekünk azzal a Helsinkiben elfogadott döntéssel, hogy az ún. második körbe tartozó öt kelet-közép-európai országot is a tárgyalások megkezdésére invitálták a jövő év elejétől. Számunkra ez a döntés különösen fontos és új perspektívát nyit, ugyanis lehetővé teszi a szomszédos országokban élő magyarok érdekeinek, érdekérvényesítő törekvéseinek a tárgyalások intézményes keretei között történő támogatását.

4. A negyedik tanulság az, hogy az átmenet – de különösen a csatlakozási tárgyalások – már eddig is alaposan megváltoztatták, a jövőben pedig még inkább átformálják majd a kormányzás – és általában az állam – szerepét és funkcióit. A gazdasági átalakításban a csatlakozás előtt álló országok kormányai igen fontos szerepet játszottak az eddig elért eredmények alakulásában. Az a fajta kormányzati tevékenység, amely a piac és a piaci szereplők támogatására, az esélyegyenlőség és a versenyfeltételek kialakítására irányult – és nem diktátumok, kormányzati parancsok törvényeken keresztüli közvetítését tekintette fő funkciójának – nagyban hozzájárult ahhoz, hogy újfajta egyensúly és viszonyrendszer alakult ki a formális és informális társadalmi szabályok rendszerében. Mindenkinek fel kell ismernie és el kell fogadnia, hogy a szabályok, normák betartása az egész társadalom, s benne a saját hosszú távú érdekeit szolgálja. S minthogy eltérő mértékben ugyan, de mindegyik tagjelölt országban erős hagyománya van a formális jogrend és a szabályok kijátszásának, a kormányoknak az elkövetkező évek során kiemelt hangsúlyt kell helyezni e magatartás megváltoztatására. Intézmények építése és erősítése, szabályozó, ellenőrző, érzékelő és jelző rendszerek kiépítése, az önkormányzatiság, a civil szféra és általában a nyilvánosság szerepének növelése, a társadalommal való párbeszéd erősítése, a kompromisszumkeresés mind-mind szükségesek lesznek ahhoz, hogy a csatlakozni kívánó országok hatalmi és kormányzati gyakorlatukat EU-konformmá alakítsák. Ezek egyikének-másikának megvalósítása komoly ellenállásba fog ütközni, rövid távú, partikuláris érdekeket fog sérteni, mégis fel kell vállalni ezeket. Be kell fejezni az átalakulást, hogy a XXI. század hajnalán részvételünkkel és hozzájárulásunkkal segíteni tudjunk Európán megtalálni azt az új identitást, azt a politikai és gazdasági rendszert, mely prosperitást, stabilitást hozhat az integrálódó régióknak is.

A bővítés alapjaiban fogja megváltoztatni az Európai Unió természetét és működési formáját. Ez komplex változás lesz, amivel új minőség jön létre. Ma azonban elsősorban még arra irányul a figyelem, hogy az új tagországok felvétele mennyire teszi próbára az Unió jelenlegi költségvetési filozófiáját, ami gyökeres reformokat fog kiváltani.

A berlini csúcstalálkozó Agenda 2000-re vonatkozó kompromisszuma már jelezte, hogy az Unión belüli hangulat határozottan ellenzi bármilyen költségvetési teher növelését. Ezért a bővítés feltételeinek kialakítására nincs más lehetőség, mint az Unió legnagyobb pénzügyi terhet jelentő mechanizmusainak, a közös agrárpolitikának, a strukturális és kohéziós alapokból folyósított támogatások rendszerének teljes és átfogó reformja.

Közismert, hogy a tiz társult országban jelenleg kétszer annyi földművelő dolgozik, mint az EU egészében. Ugyanakkor ezen országok mezőgazdasági

termelési szintje az EU termelésének csak alig 1/3-át éri el. A tíz ország csatlakozása ugyanakkor több mint 40%-kal növelné a megművelt földterületet és – tekintettel arra, hogy a kelet-európai termékek árai jelenleg 30–50%-kal alacsonyabbak az EU árainál – a garantált árak alkalmazása óriási ösztönzést jelentene a termelés növelésére. Ez – a jelenlegi szabályok alkalmazása mellett – kezelhetetlen mértékben növelné meg a közösség kiadásait. Hasonló a helyzet az EU strukturális és kohéziós alapjaiból nyújtott támogatásokkal is.

Ezeket a problémákat a berlini és amszterdami csúcsertekezletek nem oldották meg. A felszínre törő feszültségek világosan jelzik az érdekellentéteket, és azt is, hogy az egyes országok igen határozottan védelmeznik kívánják saját érdekeiket. A bővítés ma még nincs kellően megalapozva koncepcionálisan, mindenekelőtt a rengeteg pénzt igénylő közös politikák átfogó reformjára kell külön csomagot összeállítani. Én úgy gondolom, hogy sürgősen ki kellene alakítani a közös agrárpolitika olyan rendszerét is, amely engedné érvényesülni bizonyos régiók – így Kelet-Közép-Európa egyes országainak – versenyelőnyét. A regionális, strukturális és kohéziós politikában pedig ki kellene igazítani a támogatásra jogosító jövedelmi küszöbököt, a programok finanszírozásában emelni kellene a nemzeti hozzájárulások arányát, a döntési jogköröket pedig a központ (Brüsszel) helyett a régiókba kellene áttelepíteni. Ez esélyt adhat arra, hogy a támogatások eddig kedvezményezett országainak közvéleménye is az EU-bővítés oldalára álljon. Ez nélkülözhetetlen a sikerhez, mint ahogy az is, hogy az EU-ban a bővítésről folytatott vita túllépjen a szűken értelmezett költségvetési összefüggéseken. Ez ugyanis zsákutca. Pusztán a pénz elosztásáról vitatkozva nem teremthető meg az EU bővítésének politikai, társadalmi támogatása. A tagjelöltek szegény rokonként való kezelése is méltatlan lenne a történelmi kihíváshoz. Azzal a hittel, odaadással, meggyőződéssel és történelemformáló tudattal kell megpróbálnunk felépíteni, összerakni az új Európát, amellyel egy évtizede a régi választafalat döntögettük.

Az EU belső reformjainak előkészítésére hivatott, a jövő évre tervezett kormányközi konferencia hajója mindenesetre jó szelet kapott a berlini csúcsot követően ezeknek a nehéz feladatoknak a megoldásához. Európa mind meggyőzőbben bizonyítja: jól szervezett és irányított, a XXI. században tovább élesedő versenyre felkészült gazdaságokkal rendelkezik, a vállalkozás és az innováció a vérében van, vezetői felismerték és elfogadták azt a kihívást, melyet az EU kibővítésének történelmi szükségszerűsége jelent. A kihívás egyaránt szól minden érintettnek, s a reformok sikerét nagyban befolyásolja, hogy mi hogyan tesszük a dolgunkat. Az 1989-ben megnyílt esélyt valóra váltani közös történelmi felelősségünk.

Egy évtized óta zajlik a szemünk előtt a világ geopolitikai tájképének átrendeződése. Ennek részeként új gravitációs irányok és konfigurációk jelennek meg Európa térképén. A világtörténelem legújabb tragikus utópiája a korábbiakhoz hasonlóan összeomlott. Vége az ideológiai világrendszerek dualizmusának, de az „Európa eszme” ötvenes évekbeli profétájának, François Perroux-nak „Partatlan Európa” víziója még messze van a megvalósulástól. Talán ebbe az irányba tartunk, de sok még a bizonytalanság, a megjósolhatatlan esemény. Egyre inkább bebizonyosodik Jose Ortega y Gasset, spanyol társadalomtudós jóslata a felgyorsuló technikai haladás, a

specializálódás és a megkövült, múltból örökölt struktúrák reformokat gátló szerepéről, amelyet az I. világháború utáni magyar gazdasági konszolidáció hírneves alakja, Hegedűs Lóránt is vallott. Az ő meglátásukat igazolja most, hogy miközben az Európai Unió rohamosan halad előre technikai és gazdasági értelemben, a múltból örökölt politikai intézmények egyre inkább a haladás gátjaivá válnak. Ahogyan az az intellektus is időszerű, amelyet a világpolgár gróf, a krétai-görög, japán és osztrák ősöktől származó Richard Coudenhove-Kalergi fejtett ki Páneurópa című könyvében. Eszerint a világ nagy gazdasági erőterei felől érkező kihívásokra Európának csak egyféle válasza lehet: a túléléshez gazdaságilag és politikailag egyesülnie kell. De a tizenötök Európája még kevés ehhez! Még kívül vannak a sáncokon, akiknek belül van a helyük.

Az elmúlt évtizedben a különböző elméleti iskolák képviselői mind ringbe szálltak: a történelem új terepet kínált elméleteik, tanácsaik kipróbálására, helyességük igazolására. Kormányok és parlamentek választottak a felkínált étlapról. Mindegyiküket az vezérelte, hogy közelebb kerüljenek a hön áhitott célhoz: országukat mihamarabb csatlakoztatni tudják az európai integrációhoz. Azóta kiderült, hogy az átmenet semmilyen konzisztens elméleti bázison nem vezényelhető le. Nincs és nem is lesz klasszikusa a szocializmusból a kapitalizmusba történő átmenetnek, az semmilyen ismert közgazdasági elméleti modell alapján nem érhető meg. Tapasztalati alapon, pragmatikus szemléletben, erős intuícióval és kemény munkával lehet csak előrehaladni és a gyakorlati problémák megoldásában csak több elmélet egyidejű figyelembevétele vezethet sikerre.

A közgazdaság-tudomány szűken értelmezett kompetenciakörén belül maradó hagyományos modellek most is ott tartanak kérdésfelvetéseikben, ahol tíz évvel ezelőtt: a sokterápia vagy a fokozatosság mesterséges dilemmájánál vagy annak valamilyen alváltozatánál. Anélkül sajnos, hogy a gazdaságpolitika égető napi kérdéseire érdemi fogódzókot nyújtanának. Ez, azt hiszem, részben természetes. A gazdaságpolitikai döntéshozatal a maga számtalan és nem csupán vagy éppen elsősorban nem közgazdasági természetű korlátjaival és kritériumrendszerével jórészt megközelíthetetlen a modern közgazdaságtan formalizált világa számára. Kár, hogy ez így van. Az átmenet gazdaságpolitikája sokkal nagyobb intellektuális támaszra és ötletanyagra szorulna. Ezt a funkciót azonban, a közgazdaságtan csak akkor lesz képes betölteni, ha újra felfedezi önmagát, mint társadalomtudományt. A közgazdaságtudomány eleve ilyenként született a skót felvilágosodás bábáskodása mellett, és az igazán nagyok mindig is így művelték. Olyan tudományként, amely a filozófiával, a pszichológiával, a politológiával, a szociológiával, a jogtudománnyal és más társtudományokkal közösen, azokkal kölcsönhatásban képes csak a társadalom és a gazdaság nagy kérdéseire rálátást nyújtani és néha még választ is adni. Ez a széles perspektíva valamikor a 50-es évek környékén áldozatul esett a közgazdaság-tudomány növekvő specializációjának és formalizálódásának. Egy megújult, szélesebb horizontú közgazdaságtudomány viszont képes lehet arra, hogy az előttünk álló kihívásokkal és döntési dilemmákkal érdemben szembenézzen. Ez az amiről A. Hirschman mint „dédunokáink közgazdaság-tudományáról” álmodott.

Ezért miközben biztatom kollégáimat az elméleti eszköztár bővítésére, nem is tudós közgazdász, hanem alkotóművész, író gondolatait idézem elő-

adásom befejezéseként. Márai Sándor 1941-ben megjelent remekművében, a Kassai őrzőben a következőket írja: „A legfontosabb, hogy az ember korával egy időben éljen. Mindig tragikusak a sértődött nemzedékek, melyek a múltba vágyódnak vissza, s mindig veszedelmesek a fanatikus nemzedékek, melyek nem a jelenben, hanem a jövőben iparkodnak élni. Az ember maradjon hűséges élete és kora óramutatójának eszményeihez.”

Legyen ez a józan pragmatizmus politikusaink, törvényhozóink és mindannyiunk számára irányadó. Mi itt megváltoztattunk egy rendszert, amelyről jószerint senki sem hitte, hogy megváltoztatható. Ez erőt kell, hogy adjon ahhoz, hogy merjünk a saját korunkban élni, ne hagyjuk, hogy abból bármi kiköccsen bennünket. Hárítsuk el a múltó divatok, a törekeny bálványok, az illúziók és a nosztalgiák, a vakító doktrínák kísértését, és menjünk kitarítóan célunk felé a magunk választotta úton. De jól vigyázzunk, mert ha nem is igaz, hogy „minden út az Unióba vezet”, a miénknek oda kell vezetnie.

IRODALOM:

- Central and Eastern Europe on the Way into the European Union, Discussion Paper, presented to the International Bertelsmann Forum, June, 1998. University of Munich.
- Gazdag, Ferenc:* Európai integrációs intézmények. Osiris Kiadó. Budapest, 1999.
- Gibson, Rowan* (ed.): Rethinking the Future, Nicholas Brealey Publishing, London, 1996.
- Y Gasset, Jose Ortega:* The barbarism of „specialisation”. In: *Martin Gardner: Great Essays in Science.* 1932.
- Goldman, Minton, F.:* Revolution and Change in Central and Eastern Europe, Armonk, N.Y.: M.E. Sharpe, 1997.
- Hayek, Friedrich A.:* The Consitution of Liberty, Routledge, London, 1990.
- Hegedüs, Lóránt:* Gazdasági élet. In: A mai magyar világ képe. III. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, é. n.
- Kaldor, Mary:* New and Old Wars, London, Polity Press, 1998.
- Lunch, Allen:* Nations in Transit, Freedom House Report, N. Y. 1999.
- Martin, Roderick:* Central and Eastern Europe and the International Economy: the Limits to Globalisation, Europe-Asia Studies, Vol. 50, No 1. 1998.
- Mortimer, Edward* (ed.): People, Nation and State – The Meaning of Ethnicity and Nationalism, London, Tauris, 1999.
- Motyl, I. Alexander:* Introduction to Nations in Transit, Freedom House Report, N. Y. 1999;
- North, Douglas:* Institutions, Institutional Change and Economic Performance, Cambridge University Press, 1990.
- Olson, Mancur:* The Rise and Decline of Nations, Yale University Press, 1984.
- Perroux, Francois:* L'Europe sans rivage. 1953.
- Polanyi, Karoly:* The Great Transformation, London, Beacon Press, 1971.
- Putnam, Robert:* Making Democracy Work, Cambridge, MA. Harvard University Press, 1993.
- Schelling, Thomas C.:* The Strategy of Conflict, Harvard University Press, 1960.
- Schumpeter, Joseph:* Theory of Economic Development, Transaction Pub Paperback, 1983.
- Stiglitz, Joseph:* Whither Reforms? Ten Years of the Transition, World Bank, 1999.
- Williamson, Oliver E.:* The Economic Institutions of Capitalism, New York, Free Press, 1985.
- EBRD, Transition Report 1999 – Ten Years of Transition, London, EBRD, 1999.

Simon Róbert

Goldziher Ignác utóélete. Egy 19. századi tudományalapító sorsa a 20. században*

Posztmodern korunkban minden téren — s a társadalomtudományokban talán különösképpen — kérészéletű divatok vannak csupán, s az egymás mellett jelentkező, legtöbbször csak meghökkenteni akaró, szellemi „vállalkozások” legfeljebb csak arra képesek, hogy hatékonyan kioltsák az előző napi újdonság hatását, hogy másnap maguk is a közöny és a feledés prédájává váljanak az újabb érdekességek által. A Thomas S. Kuhn által jellemzett korszak-meghatározó tudományos paradigmák ideje, úgy tetszik, végérvényesen elmúlt, hiszen ennek nélkülözhetetlen történelmi környezete egy olyan társadalmi totalitás (vagy annak az emléke) volt, amelyben bizonyos transzindividuális értékek mentén az állandó jelennek még köze volt a maga múltjához, s önmagát még igyekezett meghaladni a jövő dimenziójában. Ez a háromdimenziós lét szűnt meg, s adta át helyét az állandó jelennek, amelynek nincs tegnapija és retteg a holnaptól. Arctalan korunkban a tudománytörténet sáfára mély nosztalgiával és melankóliával tekint vissza tudományának, az iszlámtudományak „Goldziher-korára”¹.

Az iszlámtudomány Goldziher-kora

E rendkívüli utóélet számos problémát vet föl, amelyek között akad nem egy olyan, amit teljesen kielégítően még ma sem tudunk kellően értelmezni. Mindenekelőtt itt van az újabb kori tudománytörténetben szokatlanul hosszú utóélet titka. Manapság, amikor különösen a történelemtudományban a kellő tájékozottság hiányára vall az, ha valaki öt évnél régebben megjelent szerzőkre hivatkozik, s netán egyet is ért velük, Goldziher munkásságának jelentős része a hatvanas-hetvenes évekig mértéknek és megkerülhetetlen

* 2000-ben van Goldziher I. születésének 150. évfordulója. Utóéletének — az ő szellemében történő — kritikus számbavétele tisztelgés az iszlámtudomány megalapítója emlékének

kiindulásnak számított a további kutatáshoz. Ezt bizonyították alapvető munkáinak újabb kiadásai és fordításai, így pl. tanulmányainak megjelentetése hat kötetben tanítványától, *J. de Somogytól*², a Muhammedanische Studien³ és a Die Zähringen⁴ angol fordításai, még igazi szenzációnak számított az 1890-ben elkezdett Tagebuch kiadása⁵, már kisebb szenzációt okozott Goldziher Keleti Naplójának sajátos módon kiadott angol nyelvű fordítása⁶, s immár jobbra csak a szakma értékelte óriási levelezése tudománytörténetileg fontos részeinek kiadását⁷ — ez utóbbiak azonban megteremtették a lehetőséget arra, hogy a halála utáni nekrológok⁸, s az ötvenes-hatvanas évek néhány nem kielégítő kísérlete⁹ után megszülessen néhány mélyrehatóbb feldolgozás¹⁰, amelyek az életművet és a mögötte álló személyiséget immár történelmi távlatból próbálták szemügyre venni. A hosszú és sokáig problémátlannak látszó utóélet titkára valójában az iszlámkutatás utóbbi száz évének mélyreható tudománytörténeti elemzésével lehetne kielégítően válaszolni. Anélkül, hogy erre itt vállalkozhatnánk¹¹, csak utalhatunk arra, hogy az iszlámstudomány (nem utolsósorban azért, mert a Közel-Kelet viszonylag későn lett a „modern világgazdasági rendszer” perifériája, vagyis későn gyarmatosították) bizonyos előzmények után éppen Goldziher és jelentős kortársai (*Th. Nöldeke, C. Snouck Hurgronje* stb.) révén alakította ki azokat a módszereket és szempontokat, amelyek úgyszólván a legutóbbi időkig mértékadók maradtak. E szempontok az első világháború végéig — a klasszikus polgári kor alkonyáig — egyértelműen uralkodtak. A két háború között (elhúzódóan az ötvenes-hatvanas évekig) nem alakultak ki minőségileg új szempontok, e korszak iszlámkutatása lényegesen jelentéktelenebb és szűkebb volt a korábbi félszázad „aranykorához” képest, s így érthető, hogy Goldziher alapvetését (különösen a hadith késői — pártédekektől meghatározott — kialakulását) a kutatás túlnyomó része nem kérdőjelezte meg, sőt pl. *Josef Schacht* — a muszlim jog történeti kialakulására vonatkozó — mérvadó kutatásai révén Goldziher tekintélye egy ideig még csak növekedni látszott. Ugyanakkor már az ötvenes években elkezdődtek azok a kutatások, amelyek megkérdőjelezték Goldziher hadith-kutatásainak érvényességét, s a prófétai hagyomány kialakulását már a hidzsra 1. századának második felében megpróbálták bizonyítani¹².

Hasonlóan nagy horderejűnek tekinthetjük azt a radikális revíziót, ami Goldzihernek az iszlám ortodoxia kialakulási folyamatára és jellegré vonatkozó álláspontját illette. A mélyreható bírálat szorosan összefüggött azzal, hogy e kardinális kérdéskörben Goldziher sajátos módon olyan múlt századi európai értékítéletekkel közeledett tárgyhöz, amik megnehezítették az iszlámon belül hosszabb távon ható reális mozgástendenciák elfogulatlan történeti elemzését. Gondolok itt a 11. századtól alapvető szerepet játszó hanbalizmus éles elítélésére és olyan áramlatok (teológiában az aš'ariya, vallásjogi téren pedig a šāfi'īya) előnyben részesítése (gyakran a történeti adatok ellenére), amelyek a múlt századi liberális polgár szemszögéből a „haladást” szolgálták. Nézzük meg e kérdést kicsit közelebbről. A korábbi — úgyszólván a hatvanas-hetvenes évekig uralkodó — felfogást az iszlám ortodoxia kialakulásáról és ezen belül a hanbalizmus helyéről elsősorban Goldziher (s az ő hatása alatt *Duncan Black Macdonald* /1863–1943/) fogalmazta meg több tanulmányában (szélesebb kör számára is, így a *Die Kultur der Gegenwart* megfelelő kötetében 1906-ban megjelent mesteri isz-

lám-szintézisében¹³ és az 1910-ben megjelent *Vorlesungen über den Islam*-ban¹⁴). Goldziher a 11. században uralomra jutott (második, „progresszív”) iszlám ortodoxia kialakulásában¹⁵ jobbra csak negatív szerepet juttatott a hanbalizmusnak, amelyet türelmetlennek, fanatikusnak, durván antropomorfnak és „a sötétség munkásai”-nak tartott¹⁶. A póre értékítéleteket általában kerülő Goldziher a hanbaliták jellemzésénél nyíltan hangot adott szubjektív véleményének, amely egyértelműen a haladást a racionalizmussal és a liberalizmussal összekötő 19. századi polgár álláspontja: „Ebből a körből indulnak ki a szunna legvakbuzgóbb hívei, minden *bid‘a*-nak, dogmában, rítusban, életmódban lehangosabb kárhóztatói. Ha az ő kedvük szerint történt volna, ők az egész iszlámot ősmedinai tartalmára és a „társak” kora szerint rekonstruált formájába csavarták volna vissza. De ne higyjük, hogy talán romantikus gerjedelem, egy naivan szép múltba való érzelmes sóvárgás irányította ezt az ő törekvésüket. Ne keressünk mélyebb érteket a betű ezen embereinek; pusztán a formális szunnához való következetes ragaszkodás hatja át tiltakozásaikat.”¹⁷

Goldziher tulajdonképpen két ortodoxiát különböztetett meg, s a kettő alakulásában és a muszlim közösségen belüli elfogadottságában a tradicionalizmus és a racionalizmus vívta volna meg a harcát. A második ortodoxia győzelmében az utóbbi győzött volna — a két szélsőség között közvetítő formában¹⁸. Az időben első és a másodiktól meghaladott ortodoxiát nevezte Goldziher „hagyományosnak” és „óhitűnek”¹⁹, s véleménye szerint ez az ortodoxia az iszlám fejlődése szempontjából kevésbé volt jelentős (a legtöbb munkájában nem is szentelt ennek nagy figyelmet): az omajjada (az iszlám „első világi korszakában”) korban *még nem* játszott szerepet, a ‘abbászida korban pedig a néhány évtizedes üldöztetés után az lett volna a történelmi szerepe, hogy a 11. század végéig föltartóztassa — az időközben lezajlott dogmatikai, vallásfilozófiai és vallástörvényt alakító fejleményeket megfontoltan átszűrő — második ortodoxia elodázhatatlan győzelmét, ami a vallástörvényben a šāfi‘ita irányzat, a teológiában és dogmatikában pedig a mérsékelt aš‘arita irányzat egyfajta szövetségében jelentkezett volna. Ennek az új ortodoxiának a bevezetését (sajátos ellentmondásban a maga *igmā‘* felfogásával, vagyis hogy lényegesen kisebb dolgok elfogadása esetében is a muszlim közösség konszenzusa szükségeltetett) furcsa módon *felülről* képzelte el, mégpedig a szeldzsuk szultánok: *Alp-Arslán* (1063—1072) és *Malik-Šāh* (1072—1092) nagyhatalmú vezírének, *Nizām al-Mulk*-nak (1018—1092) a tevékeny közreműködésével. E felülről tételezett nagy horderejű reform során Goldziher különleges (ám az újabb kutatástól megcáfolt) szerepet tulajdonított a *Nizām al-Mulk* által alapított Nizāmiya *madrasa*-knak, az iszlámot „megújító” (šāfi‘ita) *al-ġhāzālī*-nak (1058—1111) és az aš‘arita *kalām*-nak²⁰. Az újabb kutatások fényében ebből az ortodoxia-képből nem sok maradt meg: az ortodoxia kialakulási folyamata nem felülről tételezve és egy csapásra zajlott le; a 11. századtól kialakuló *madrasa* merőben másképpen alakult, s a tradicionalizmus versus racionalizmus harcában — egy hosszú folyamat eredményeképpen — nem az utóbbi, hanem az előbbi határozta meg a közösség konszenzusával szentesített iszlám-ortodoxia jellegét. Ez lényegében a neohanbalizmus győzelmét jelentette, amely döntő módon épült *Ahmad ibn Hanbal* (780—855) iszlám-felfogására. E problémának azért van különös jelentősége, mert a 11. századtól kezdve az iszlám világ megújítását, értsd: retraditionalizálását célzó mozgalmak (a mai

fundamentalista áramlatokig) a (neo)hanbalizmustól meghatározott iszlám-ortodoxia nevében alakították ki programjukat.

Végül immár muszlim részről érik heves és folyamatos támadások Goldziher iszlám-felfogásának fontosabb és kevésbé fontos mozzanatait. Legutóbb pl. a muszlim filozófia változatos életutat bejáró, buzgó kiadója-kommentátora, az egyiptomi *‘Abd ar-Rahmān Badawi*²¹ A Korán védelme bírálói ellen c. sajátos munkájában éles kirohanásokat intézett Goldzihernek az iszlám és a judaizmus között vont párhuzamai ellen — Goldziher egy jelentéktelen cikke alapján²² (a muhammadi és az ótestamentumi istenfelfogás közötti hasonlóság; a zsidó és a muszlim böjt közötti hasonlóságok, továbbá a *halákha* és a *sar‘a* közötti közötti párhuzamok). Badawi támadását már nem a dolog merituma miatt említjük (hiszen ezúttal nem a bírált dolog maga, hanem a megtámadott személyen keresztül az ellenségnek tekintett „másság” felmutatása a lényeg), valójában két fontos jelenséget lehet megragadni rajta keresztül. Az egyik az, hogy *Badawi* — szakmailag alig értékelhető — munkája részét képezi annak az „ideológiai fundamentalizmusnak” nevezhető frontális támadásnak²³, amelyet a hatvanas évek néhány fontos előzménye után (gondolok itt *Anouar Abdel-Malek*²⁴, *Abdallah Laroui*²⁵ és *A. L. Tibawi*²⁶ munkáira) az Amerikában élő palesztin származású irodalomkritikus *Edward Said* robbantott ki 1978-ban megjelent munkájával²⁷. Said, ismeretes módon, *Michel Foucault* álláspontját átvéve, a „tudástermelést” is a hatalom megszerzésének és intézményesítésének eszköze gyanánt fogta föl, s az európai orientalisztikát Közel-Kelet gyarmatosításának egy igen hatékony mozzanata gyanánt mutatta be — kitűnő stilisztika lévén, igen nagy hatású módon. A modernizációs válság különböző jelenségei által sújtott muszlim országok értelmiségének egy része Said nyomán könyvtárnyi nyugatellenes pamfletet produkált az utóbbi két évtizedben²⁸. Said azzal is példát mutatott követőinek — s ez a másik fontos jelenség Badawi támadása kapcsán —, hogy nem a vizsgálendő anyag tudományos és objektív elemzése alapján von le bizonyos tanulságokat, hanem prekoncipiált tézisekhez keres meggyőzőnek látszó példákat. Erre a francia és az angol orientalistákat használja föl ugyancsak szelektív módon, s mivel németül nem tud, az utóbbiakat már csak úgy „hozzácsapja” az előzőkhöz olyasféle formális logikai „érveléssel”, hogy: az orientalistának nevezett sajátos species imperialista ügynök; Goldziher orientalista, ergo ő is imperialista ügynök. Goldziher esetében ez az eljárás különösen felháborító²⁹, és Said a maga lapos általánosságait természetesen csak úgy alkalmazhatta, hogy semmit nem ismert Goldziher munkásságából. Ezzel azonban igen rossz példát mutatott az ideológiai fundamentalizmus ama mezei hadának, akiket Goldziher európai, ám különösen zsidó volta eleve fölment attól, hogy művei alapján ítélik meg munkásságát. A komolyabb probléma persze az, hogy az európai kutatásban jelentkező, előbb említett jogosultabb bírálatok találkoznak az iszlámon belül ma jelentkező olyan tendenciákkal, amelyek a hagyományos iszlám önreflexióját problémátlanul elfogadják. Mindezek a jogosult és ideologikus bírálatok egyértelműen a Goldziher-kor végét jelentették. E folyamatra természetesen a posztmodernizmus tette rá a pontot, amely minden normatív elmélet érvényességét megkérdőjelezte, s valóban ilyesmi ma nem „fenyeget” az iszlámkutatásban, annál inkább az elméleti igénytől való irtózás.

A Goldziher-jelenségnek még egy másik problémájára érdemes utalnunk, amely ugyancsak jelentős átértékelésen ment át az utóbbi évtizedekben. Arról a még nehezebben megoldható rejtélyről van szó, hogy miképpen lehetett egy kelet-közép-európai félperiférián élő tudós (esetünkben egy zsidóságot nagyon is föl vállaló *would be* magyar polgár) az iszlámtudomány megalapítója és majd egy évszázadig meghatározó alakja? Mivel ennek titkát egy korábbi írásomban (talán túlságosan elvontan) próbáltam elemezni³⁰, itt csak röviden felvetem a magam megoldási kísérletét — tudván, hogy olyan rejtvényről van szó, ami jellegénél fogva nem fejthető meg maradéktalanul. A. Hourani rövid, ám lényeges kérdésekre koncentráló Goldziher-értékelésében³¹ alkatának és világlátásának alakulásában három lényeges elemet különböztetett meg: 1. a „modern” német tudomány és filozófia, bibliakritika és protestáns teológia (ennek alapján lenne érthető A mítosz a hébereknél c. fiatalkori főműve); 2. a zsidó Felvilágosodás, a *haskala* hatása³², aminek M. Mendelssohn (1729—1786) úttörő munkálkodása után Abraham Geiger (1810—1874) és Leopold Zunz (1794—1886) voltak a legnagyobb alakjai (ezt a hatást tükrözi egyebek között A zsidóság lényege és fejlődése címmel tartott hat előadása 1887—8-ból); 3. végül a húszas évei elején ért kitörölhetetlen keleti hatás, amelyet 1873—4 évi tanulmányútja során szerzett Bejrutban, Damaszkuszban és főleg Kairóban. Én a magam részéről e vitathatatlan hatások mellett legalább olyan fontosnak tartom Goldziher világlátásának alakulása szempontjából az Osztrák—Magyar Monarchiában élő *would be* zsidó magyar polgár többszörösen antinómikus voltát, amely feloldhatatlan ellentmondásokat szült Goldziher életútjának alakulásában, és döntő mértékben nyomta rá a bélyegét alapvető tárgyválasztásaira és azok feldolgozási módjára. Az említett hármasszintagmában (zsidó magyar polgár) ugyiszólván minden problematikus, s voltaképpen azt sem tudni, hogy melyik a jelző s melyik a vezérszó, melyik zárja ki a másikat, vagy esetleg melyik segíti a másik érvényesülését. Zsidóságát Goldziher élete végéig vállalta, s minden bizonnyal ezt tartotta léte „kristályos magjának” (hogy John Cowper Powys kifejezését használjuk), ám aki végigolvassa az eredeti Tagebuch-ot (nem a megcsonkított magyar verziót), az tudja, hogy az őáltala vallott prófétikus zsidóságnak nem sok köze volt a „törvény” és a zsinagóga judaizmusához, és ez a mélyen etikus zsidóság ugyancsak megnehezítette az életét mind a magyarság, mind a zsidó hitközség felé. Magyarságának tudatos föl vállalása ugyancsak bizonyításra nem szoruló tény — egész életútja, s a számos és ugyancsak csábító külföldi meghívások visszautasítása kellő bizonyíték erre. A számos explicit megnyilvánulás közül (levelezése, naplói lépten-nyomon árulkodnak erről) elég, ha csak fiatalkori barátjához, Bánóczi Józsefhez írt 1889-es leveléből idézünk egy részletet: „A zsidóság vallás, nem etnográfiai fogalom. Én túladunai ember vagyok, ami nemzeti hovatartozásomat illeti, — vallásra nézve zsidó. Midőn Jeruzsálemből Magyarországra indultam, azt mondtam, hogy hazatérek, — az ember történelmi körülmények eredménye, jellemét a körülmények határozzák meg, nem a koponyaindex.”³³ A legújabb kori magyar történelem azonban, tudjuk, nem úgy alakult, hogy valaki a judaizmust pusztán a magánszféra etikai mozzanatává szublimálva magyar polgár lehetett volna. Itt mindhárom fogalom voltaképpen harcban állt egymással. A nemzeti és a polgári fejlődés nálunk nem a nyugat-európai modell (itt természetesen az angol

fejlődésre gondolunk) szerint alakult, nálunk nem a polgári átalakulás lett — a nemzetet is meghatározó — túlsúlyos mozzanat, hanem a nacionalizmusba átcsapó nemzeti vonulat határozta meg az előbbi helyét, s alakította ki azt a sajátos duális struktúrát, amelyben a mind torzabb rendies elemek uralták a politikumot, az intézményrendszert és az uralkodó értékrendszert, ami periferizálta és pusztán megtűrte az idegennek tekintett polgári tendenciákat annak fejleményeivel (így pl. az újonnan alakuló munkássággal) együtt. Goldziher mint *would be* zsidó magyar polgár szükségképpen alakította ki a maga sajátos antinómikus világlátását, ami törvényszerűen hiúsította meg a harmonikus életutat és minden lehetett, csak nem derűs és optimista, ugyanakkor ez a világszemlélet a maga történelmi tapasztalataival és problémáival olyan kérdésekre volt kihegyezve, amelyekre a „boldogabb tájakon” élő orientalista kollégák még csak nem is gondoltak. Goldziher munkásságának vezérmotívuma ugyanis, véleményem szerint, egy heterogén elemekből álló társadalmi alakulat történelmileg megragadható szervezési folyamata (s noha ez a klasszikus iszlám „Werdegang”-ja volt, saját történelmi közegének hatása félreismertetlen), s ennek lenyűgöző elemzése során nemcsak a még véletlenszerű genesis a fontos, hanem talán még izgalmasabb és sorsdöntőbb az egymás mellé került elemek kölcsönhatása, a legkülönbözőbb „Wahlverwandschaft”-ok csodálatos kombinációja, amelynek során — mint egy sok elemből álló kémiai vegyületben — kialakul, létrejön az új, a szerves egység, mondjuk ki nyíltan: az új, magát immár felismerő és tudatosan vállaló új közösség. Ez a *valamivé válás folyamata* izgatta Goldzihert, amelynek a kezdeteit sokszor a kialakultból lehet csak rekonstruálni (ez a hadíth-fejlődés, ám ez a „Higá'-Poesie” elemzésének a lényege), s ennek során mindig újra és újra kiderült, hogy a kialakuló egész mindig több, mint részeinek összege, s egyik elemet sem lehet abszolutizálni a többi rovására sem a klasszikus iszlám, sem pedig, tehetnénk hozzá, a meg-nem-valósult magyar polgári fejlődésben. Goldziher sajátos világlátásának ez a sajátos kelet-közép-európai volta adhatott lehetőséget az iszlámtudomány megalapozásának termékeny kérdésfelvetéseihez. Az, hogy ő adta e kérdésekre a legmélyrehatóbb válaszokat is, az természetesen már aligha értelmezhető a körülményekből, s nyilvánvalóan egyéni zsenialitásából következett. Az azonban megint evidensnek tetszhet, hogy ezek a kérdésfelvetések (a transzindividuális értékek, a szerves közösség posztulátuma, a hegemonia problémája, a genesis és a „Werdegang” sajátos viszonya stb.) már az első világháború után elvesztették történelmi aktualitásukat, s manapság messzebb vannak korunk problémáitól, mint a Mars kutatása. Mi maradhatott meg a „Goldziher-korszakból”, tehetnénk föl most már a kérdést. Divatos megfogalmazással élve mondhatnánk, hogy az iszlám egyfajta olvasatát hagyta ránk. Ez a megfogalmazás már önmagában eltávolít a lényegtől, hiszen a tárgy, a teljesítmény helyett a szubjektumra teszi a hangsúlyt, s eleve relativizál. Goldziher „olvasata” azonban nem egy a sok között, hiszen valami olyant próbál megfogalmazni, aminek a segítségével az iszlám lényegét lehetett megragadni: olyan nyitottságot és változóképességet, amely azonban közben megőrzi a maga sajátosságát, tehát meg lehet érteni a statikát és a dinamikát, azt, hogy a rendszer egésze a maga egyensúlyát középtávon mindig képes volt megőrizni, míg rövid távon hallatlan megújulások és változások léphetnek föl. Manapság az utóbbi vizsgálata

került előtérbe, s úgy tetszik, hogy a legújabb jelenségnek semmi köze a korábbihoz, sőt, annak ellenében jött létre, s állandóan ki lehet játszani valamilyen elemet a többivel szemben. A „Goldziher-jelenségnek”, érthető módon, korunk „kristályos-mag” nélküli divatjaihoz nincsen semmi köze — ami természetesen nem zárja ki azt, hogy továbbra is ne adózzanak neki a szenteknek kijáró tisztelettel. Ez azonban már nem élő folytonosság, hanem a feldolgozhatatlan (mert ki nem teljesített) múlt nyomasztó terhe.

Goldziher magyar utóéletéhez: eredmények és adósságok

Az előbb jellemzett helyzet lényegében Goldziher külföldi utóéletére vonatkozott, magyar utóélete ezzel aligha hasonlítható össze. Magyarországon Goldziher halála után úgy sikerült kiiktatni több mint fél évszázadig a kiadott és számon tartott szerzők sorából, hogy az utóbbi két évtized néhány kiadványa már nem kerülhetett be az egyébként is folyamatosan lepusztuló „művelt nagyközönség” kulturális horizontjába. Felsőoktatási ténykedésem során úgyszólván nem találkozom olyan diákkal, aki ismerné Goldziher nevét, s még ennél is talán negatívabb szimptóma az, hogy a tankönyvekben és az iszlámmal foglalkozó népszerűsítő munkákban sem jelenik meg a munkássága. Az orientalisztika területéről jobbra csak az kerül be a közérdeklődés körébe, ami — a nemzeti/nacionalista szempontok továbbra is meghatározó volta miatt — akár a legdélibabosabb östörténeti teóriákkal kapcsolatos, illetve ami a kisember exotikum-igényét kielégíti. Így érthető, hogy *Vámbéry Ármint* és *Germanus Gyulát* legalább névről illik ismerni, Goldziher (és mellette *Stein Aurélt*) viszont nem. E jelenség mélyebb okairól egy másik írásomban³⁴ bővebben szoltam. Itt elég, ha néhány olyan sajátosságra utalok, amelyek a kulturális dezorientáltsághoz vagy közönyhöz vezetnek. A legfontosabb hiány természetesen az, hogy nem alakult ki olyan polgári középosztály, amely az igényesebb kultúra állandó kritikai recepciójának társadalmi bázisát adhatta volna: a bővítetten újratermelődő szellemi igénytelenség ugyanis mind kevésbé tette lehetővé az egyetemes kultúra és tudomány eredményeinek állandó átvételét és szervezését; a kritikai élet hiánya elősegítette/elősegíti a dilettantizmus elburjánzását és a kérészerű divatok majmolását. Igen érdekes, ám annál lehangolóbb jelenség nálunk az, hogy alapvető területeken — így a kultúrában is — nincs igazi akkumuláció és értékfelhalmozás: bizonyos kezdeményezések, nekirugaszkodások és rövid kísérletezések rövid periódusait törvényszerűen követik a leépülések és a lepusztulások hosszú időszakaszai. Ennek többek között az az oka, hogy a néhány évtizedenként törvényszerűen bekövetkező történelmi kataklizmák úgyszólván lefejezik a nehezen kialakuló tudományos iskolákat (megszüntetve az egyes intézményeket, egzisztenciálisan lehetetlenné téve a kutatók helyzetét stb.), s így a tudományos életnek nálunk nincsen folyamatossága: úgyszólván a múlt század eleje óta egy-egy heroikus kezdeményezés után törvényszerűen következik be annak lehetetlenné tétele, s az újabb kísérletezőnek 30—40 év múlva úgyszólván előről kell mindent kezdenie. Goldzihernek sem volt folytatója, s az ötvenes évektől elkezdődő arabisztikai képzés Germanus vezetésével éppen nem az ő hagyományait folytatta.

Goldzihernek már életében sem volt különösebb sikere magyar nyelvű kísérleteivel. Kudarcaira elég, ha csak két példát említünk. A *Der Mythos bei den Hebräern* c. fiataalkori főművét eredetileg magyarul írta, hazai megjelentésre szánta (két részletet meg is jelentetett belőle a *Nyelvtudományi Közlemények* XIII. kötetének első és második füzetében)³⁵, s az érdektelenség, sőt ellenségesség hatására fordította maga németre, s jelentette meg Németországban (a következő évben, 1877-ben *H. Steinthal* két tanulmányával kiegészítve megjelent angolul is). 1877-ben a mű névtelen recenzense az *Egyetemes Philológiai Közönyben* így kommentálta a könyv sorsát: „Hazánkfia eredetileg magyar nyelven dolgozta ki ezen érdekes könyvét. De midőn meggyőződött arról, hogy műve magyar kiadót nem talál, abbahagyta a magyar feldolgozást és németül írta meg a könyvét, mely Németország legelső kiadójánál, Brockhausnál... jelent meg” (1877:223). Miután a recenzens utalt a mű óriási külföldi visszhangjára, ismertetését fanyarul ekképpen zárta: „Goldziher büszke lehet könyvének eddigi sorsára. Még megéri a hihetlent, hogy műve eredeti alakjában, ti. magyar nyelven lát napvilágot” (224. o.) Ez természetesen azóta sem történt meg, az akkori fogadtatást pedig érzékeltesse az, hogy a hitközségen belül a könyv német megjelenése után szervezett ellenakciót indítottak ellene, s több száz aláíró követelte a hitközség titkári állásából való menesztését³⁶. Ugyanígy kudarcot jelentettek számára A zsidóság lényege és fejlődése címmel megtartott előadások. A *Napló* szerint: „Az első előadásomat sokan látogatták. Amikor azonban a hallgatóság észrevette, hogy komolyan veszem a tanítást, és nem népszerű szórakoztatás a célom, gyérült a hallgatóság a padokban. A hatodik előadással le is zártam a tárgyat, tekintélyem megóvása érdekében.”³⁷ Mindez annál fájdalmasabban érinthette Goldziheret, mert ő egyfajta missziót igyekezett teljesíteni a magyar nyelvű munkásságával, amelyet (a keleti művelődés történetének bemutatását Magyarországon) tulajdonképpen *Eötvös József*nek ígért meg a számára oly emlékezetes 1868. évi áprilisi találkozásuk alkalmával³⁸. Ezt a programot nagy lelkesedéssel próbálta megvalósítani a hetvenes években az etnológia, az összehasonlító vallástörténet, a régészet, s egyáltalán az összehasonlító keleti kultúrtörténet legkülönbözőbb területein, s aki átnézi *Heller Bernát* nagy szeretettel és hozzáértéssel összeállított bibliográfiáját, az elképedve fedezi föl, hogy Goldziher munkásságának nagyon is fontos részét magyarul írta — különösen tevékenysége első negyedszázadában. *H.H. Schaefer* e bibliográfia recenziójában joggal írhatta: „Midőn átolvassuk Goldziher bibliográfiáját, lévén, hogy egy *imám al-casr*-ról („e korszak imám”-járól) van szó, általában közismert címekre bukkanunk, s csak itt-ott figyelünk fel egy eleddig észrevétlen cikkre. Ám eközben az az aggasztó tény derül ki számunkra e könyvből, hogy Goldziher életműve egy nagy és jelentős részének mind a mai napig teljességgel ismeretlennek kellett maradnia a nemzetközi kutatás számára, mivel az csupán magyarul jelent meg.”³⁹ Goldziher a maga munkálkodását valóban az eötvösi kultúrpolitika jegyében kezdte el, s fiataalkori oeuve-jéből egy nagyszabású összehasonlító kultúrtörténeti koncepciója bontakozik ki, amelynek eszmei megalapozottságát a polgárosodástól meghatározott népi-nemzeti egységesülési folyamat utópisztikus elképzelése adta. A magyar történelem, tudjuk, nem ezt az irányt vette, s egyéni életének keservei és kudarcai miatt Goldziher fokozatosan feladta ezt a programot. 1885-ben idegössze-

roppanást kapott, s az 1890-ben leírt visszaemlékezés szerint ez idő tájt vetett számot a körülményekkel, s kezdődött el rezignációja: „Amíg korábban mindent buzgón számon tartottam és szakismereteim számára gyümölcsöztettem, ami valamilyen módon összefüggött a néprajzzal, őstörténettel, bibliai teológiával, vallástudománnyal, keleti kultúrtörténettel és a rokon területekkel, úgy most mindezen tudományok rendszeres tanulmányozásáról le kellett mondanom. „A kislelkűség és a kemény szolgálat’ /Exod.VI.9./ miatt a tudományos tevékenységre szűkös idő maradt. Ezért aztán teljességgel az arab filológiára és történelemre, továbbá az iszlámra összpontosítottam.”⁴⁰ E rezignációból fakadóan a nyolcvanas évek második felétől számottevően csökkentek Goldziher magyar nyelvű publikációi, s ezek egyre inkább az iszlámra redukálódtak. Természetesen ezután is jelent meg néhány jelentősebb írása magyarul⁴¹ (ezek között természetesen a legfontosabb az Előadások az iszlámról, ám ezt már németül írta amerikai felkérésre!), azonban ezek már a fenti rezignációt tükrözik.

Akkor halt meg (talán jobb, hogy nem később), amikor már izelítőt kapott a Trianon utáni Magyarország virulens antiszemitizmusából és a polgári értékek látszatának is az eltűnéséből. Mindez alapvetően meghatározta a két háború közötti utóéletét. Ehhez járult az, hogy Goldziher nem tudott iskolát teremteni (*Somogyi József* visszaemlékezéseiből⁴² tudjuk, hogy ez alapvetően nem rajta múltott), nem voltak — örökségét folytató — szakember utódai⁴³, s a tanszéket is hamarosan megszüntették⁴⁴. Így aztán érthető, hogy iszlám tárgyú munkája nem jelent meg a két háború között, a Népszemlé Zsidó Könyvtárban megjelent A zsidóság lényege és fejlődése címmel még 1887—8-ban megtartott kudarcos előadásainak a kiadása 1923—4-ben pedig inkább ártott neki, hiszen összeköthették nevét és munkálkodását a zsidó tudományossággal. Tanítványának, Heller Bernátnak a Bibliográfiája, tudjuk, Párizsban jelent meg, és semmiféle hazai hatást nem gyakorolt. Heller — mestere emlékét ápoló — kegyeletteljes és kevésbé elemző megemlékezései⁴⁵ ugyancsak hozzájárultak Goldzihernek *zsidó* tudósként való beskatulyázásához.

Ez a helyzet 1945 után sem változott lényegesen. Németh Gyula előbb említett dolgozata után sem történt semmi, s az újjáalapított arab tanszék vezetői: *Germanus Gyula* és *Czeglédy Károly* sem tettek semmit (az utóbbi színvonalatlan írásáról korábban beszéltünk) Goldziher örökségének ápolására.⁴⁶ A „hivatalos” orientalisztika elhárító magatartásának az volt talán a legfőbb oka, hogy a háború után a szocialista országokban csak nálunk sikerült megőrizni az orientalisztikai kutatás intézményes függetlenségét (ez főképpen *Ligeti Lajos* érdeme volt), ám azon az áron, hogy szigorúan filológiai diszciplinának tekintve magát, minden politikailag értékelhető témát és problémát elhárított magától. Goldziher munkássága pedig ugyancsak problematikusnak tetszett, s ezért elhárította az azzal való érdemi foglalkozást.

A változások a nyolcvanas években kezdődtek. Ebben az évtizedben Magyarországon három Goldziher-kiadvány jelent meg, külföldön pedig ekkor jelent meg a Keleti Napló (1987). A Tagebuch, tudjuk, még 1978-ban jelent meg a Brill kiadónál.

A sort 1980-ban Az iszlám nyitotta meg. A kötetet a Magvető Kiadó adta ki a Magyar Hírmondó sorozatban. Ha a kiadónak lett volna egy kis stílus-

érzéke, vár még egy esztendőt (a hatvanéves csend után ez már igazán nem számított volna), hiszen az eredeti munka (Az iszlám. Tanulmányok a muhammedán vallás története köréből) 1881-ben jelent meg az MTA kiadványai között. Amilyen örömet okozott az érdeklődők körében a kötet megjelenése (hamar el is fogytak a példányok), olyan megdöbbenést és felháborodást váltott ki a minden szakmai hozzáértést nélkülöző sajtó alá rendezés, amelyet Vass Előd követett el. Annak idején egy hosszabb recenzióban⁴⁷ hívtam föl a figyelmet az akkoriban még példa nélkül álló szerkesztői képtelenségekre. Manapság már föl sem tűnne az efféle „értelmiségi vállalkozás”, hiszen a könyvírás és -forgalmazás olyan egyéni vállalkozás lett, amelyben minden megengedett, feltéve, hogy el lehet adni. E kiadvány „válogatásnak” nevezi azt, ami egyetlen mű, olyan utószót kapunk Goldziher Ignác és az iszlamológia Magyarországon címmel, amely lényegében a magyarországi muszlimok hányattatott sorsáról szól, s az a kevés, ami Goldziherrel foglalkozik, az tele van hibával, ám az igazi csemegét az egészen elképesztő jegyzetek jelentik, amely a különböző nyelvek ritka nem-tudásáról tanúskodnak — s mindez Goldziher fiatalkori munkájának „elősegítésére”. Szerencsére az eredeti szöveg még mindig őrzi hajdani frissességét, hiszen Goldziher ebben a művében fogalmazta meg először későbbi munkásságának vezérgondolatait (a geneziszvizsgálatok jegyében a mohamedai iszlám szubsztrátuma, s a két világlátás: a beduin virtus *mur'á* — és az iszlám *vallás* szembeállítása; egy heterogén közösség szervesülésének a vizsgálata az iszlám hagyományában; az egységet jelentő egyetemes formákon belül a partikuláris különös jelenségek, a „nemzeti” *survivalok* vizsgálata a szentek kultuszának és a régebbi vallások területén vagy a látszatra nagyon elütő jelenségek homológ rendszerben történő elemzése az iszlám építészeti emlékeinek a muszlim világnézetbe való ágyazásával). Ezeknek a gondolatoknak a nagy része még ma is őrzi aktualitását — az 1980-as kiadás ellenére.

1981-ben jelent meg a Gondolat Kiadó Társadalomtudományi Könyvtár sorozatában Az iszlám kultúrája. Művelődéstörténeti tanulmányok címmel e sorok írójának kiadásában egy olyan terjedelmes válogatás, amely — egy tanulmány kivételével — Goldziher németül megjelent legfontosabb munkáinak ma is élő legjavát akarta magyarul bemutatni: így a Muhammedanische Studien 2. kötetének korszakalkotó hadít-tanulmányát, az 1896-ban megjelent Abhandlungen zur arabischen Philologie 1. kötetében megjelent csodálatos Über die Vorgeschichte der Higa'-Poesie-t, amelyben Goldziher lenyűgöző kultúrtörténeti elemzéssel rekonstruálta az arab költészet kikövetkeztethető kezdeteit; a Die Kultur der Gegenwart kötetében megjelent, sokáig mértékadó bevezetéseket az iszlámba és a muszlim filozófiába, továbbá egy problematikusságában is hallatlanul izgalmas tanulmányt, az 1916-ban megjelent meglehetősen komor hangú Die Stellung der alten islamischen Orthodoxie zu den antiken Wissenschaften, amely az iszlám ortodoxia viszonyát mutatja be az antik—későantik tudományokhoz és filozófiához. A válogatás bemutatta végül a Der Mythos bei den Hebräern egyik legproblematisabb és legizgalmasabb fejezetét, a Nomadizmus és földművelés-t, amely a mítoszt és a vallástörténelem kezdeteit a társadalmi lét alapvető korai formáival hozta összefüggésbe. Ehhez a kötethez készült legfontosabb Goldziher-tanulmányom (Goldziher Ignác. Adalékok a nemzeti és a polgári fejlődés antinómiáinak és egy tudomány születésének kelet-közép-

európai összefüggéseihöz), amely a hazai zsidókérdés számos olyan mozzanatát elemezte, amit és ahogy akkortájt még nem illett megtenni. Az akkori irodalmi vezető, *Pamlényi Ervin* nem engedélyezte a tanulmány megjelenését. A kötet utószavaként *Scheiber Sándor* kisszerű írása jelent meg, amely nem is annyira elkente a problémákat, mint inkább nem is tudott róluk (ő nem szerette Goldziher, és számos megnyilvánulását károsnak tartotta a hitközségre nézve). A válogatás alighanem még ma is a legjobb bevezetésnek tekinthető Goldziher munkásságába, a fordítások szakmailag pontosak és megbízhatóak, s a kötet — szemben a mai gyakorlattal — még tisztességesen meg volt szerkesztve.

1984-ben jelent meg a Magvető Kiadó Tények és Tanúk sorozatában a Napló, a Tagebuch sajátos szempontok szerint megcsonkított magyar változata. A szöveget Scheiber Sándor rendezte sajtó alá, és *Scheiber Sándorné Bernáth Lívia* fordította. A Tagebuch eredeti német szövegének 1978-ban megjelentetett korrekt kiadásával Scheiber Sándor fontos és nem csak a szűkebb szakma által elismert hozzájárulással gazdagította a Goldziherkutatást, s rajta keresztül az iszlámtudomány „aranykorára” vonatkozó ismereteinket. Ismerve egyéb területeken is érvényesített pontos és sokszor példamutató tudományos szigorát, teljesen értetlenül állok a Tagebuch magyar verziójánál alkalmazott eljárása előtt. Hatvankilenc alkalommal összesen mintegy negyven oldalt hagyott ki az eredeti szövegből, a kihagyások egy-egy sortól 2,5 oldalig terjednek. A kihagyások nagyobb részét ugyan három ponttal jelölte, egy jelentős részét azonban nem, ám arra még csak nem is utalt, hogy mit, miért és mennyit hagyott ki! Ezáltal teljesen gyanúsá és megbízhatatlanná tette a magyar verziót, hiszen a gyanakvó olvasó soha nem tudhatja, hogy éppen miből marad ki, s egy ponton túl teljes joggal gondolhat arra, hogy éppen a legfontosabb, vagy legalábbis személyileg a legizgalmasabb közlésektől fosztják meg őt. A napló műfaja közismerten a szubjektivitás intimszférájának közvetlen kifejezési módja, ám amennyiben a napló írója jelentékeny személyiség, és jelentéssel bíró történések esnek meg vele, akkor a szubjektív közlés és az anekdotikus történet váratlan és meglepő fényt vet a külső világra is, s a napló ekképpen értékes kordokumentum lesz. Goldziher jelentékeny személyiség volt, s gondolatai, reflexiói az egyes eseményekről és személyekről még akkor is fontosak és figyelemre méltóak, ha az utókor egy szereplője valamit másképpen ítél meg. Ahhoz semmiképpen nincs joga, hogy ő döntse el, hogy másnak mi a fontos és mi nem.

Tájékoztatásul és figyelmeztetésül fontosnak tartom felsorolni a kihagyott helyeket (első helyen a Tagebuch adatai, zárójelben a Napló oldalszáma, ahol hiányzik az eredeti német szöveg, s utána röviden utalok a kihagyás jellegére).

- 29₁₁ — 30₁₀ (39: Vámbéry Ármin elképesztő dicsekvése és pénzsóvársága)
 61₂₀₋₃₅ (83: a zsidókat megtéríteni akaró keresztény hittérítők ellen)
 84₁₄ — 86₁₈ (115: a „kongresszuszsizidóság” rabbijainak képmutató és anyagias magatartásáról)
 87₃ — 86₁₈ (118: Kaufmann Dávidnak mint embernek kíméletlen bírálata)

- 90₈. (121: Mittler Laurával való házasságáról írt jellemzését maga az aszszony tépte ki)
- 91₂₋₁₂ (123: a hitközségi titkárként végzett munka sanyarú volta)
- 96₁₃₋₁₅ (129: a hitközség korábbi elöljárója bukásának botrányos oka)
- 97₁₋₆ (130: Wahrmann Mór, az új elöljáró jellemzése)
- 97₁₁₋₃₃ (130: megaláztatásai W. M. kilencéves uralma idején)
- 98₁₄ — 101₂₇ (131: W. M. viselkedése, kijelentései)
- 105₁₁ — 106₇ (136: Vámbéryvel való kapcsolatának megromlása)
- 111₃₋₃₂ (143: Bánóczi és Bacher mint ellenségei)
- 128₁₉₋₃₆ (165 munkahelyi viszonyairól és a hitközség jellemzése)
- 129₁₉₋₂₄ (166: Vámbéry titkos áskálódásai ellene)
- 130₁₈ — 131₁₀ (167: Wahrmann Mór megalázó bánásmódjáról)
- 132_{8f} (168: W. M. miatti fölháborodás)
- 134₂₀ — 135₄ (170: ugyanaz)
- 135₂₅₋₃₀ (171: a gazdag zsidó nők képmutatása elleni kifakadás)
- 136₂₂₋₃₇ (172: a zsidóknak való kiszolgáltatottság érzése, újabb megaláztatások)
- 137_{ultima} (173: a gazdag zsidók elleni kifakadás)
- 139₁₈₋₃₁ (175: W. M. újabb megalázó megjegyzései)
- 140₁₂ — 142₃ (175: W. M. és a hitközségben uralkodó viszonyok)
- 147₃₃ — 148₁₄ (182: olvasásélményeiből életérzésére jellemző idézetek)
- 155₂₁ — 156₃₁ (192: Wahrmann Mór halála — rövid méltatása az együtt töltött 9 évnek)
- 160₁₇₋₂₆ (197: D. H. Müller mint tipikus törleszkedő zsidó értelmiségi)
- 162₁₁₋₁₃ (198: a későbbi IMIT alapítótól való elhatárolódás)
- 163₂₂₋₃₉ (200: a román liturgia összehasonlítása a kereszténnyel és a zsidóval)
- 171₁₉₋₂₁ (209: Bacher Vilmos elleni kirohanás, aki elárulta korábbi énjét)
- 172₁₀₋₂₄ (209: ugyanaz)
- 172_{28f} (210: M. Hartmannal való levelezés során dolgozza ki *sagc*-elméletét)
- 179₃₂ — 180₈ (220: Tutzingban egy „zsidózás” során a kereszténység gyenge pontjairól)
- 194₁₁₋₃₆ (240: Goldziher Tutzingban írt 6 versszakos költeménye)
- 195₃₂ — 196₁₄ (241: Bacher Vilmos hálátlanságáról)
- 197₃₃₋₃₆ (243: ugyanaz)
- 204₄₋₂₁ (251: a hitközségen belüli konfliktusok)
- 205₈ — 206₅ (252: a hitközség vezetői és a kormány együttműködéséről és áráról)
- 207₁₈₋₂₆ (254: a hitközség számára ellenszenves tagjai ellen)
- 207₃₀₋₃₂ (254: Bacher elleni kifakadás)
- 210₁₄ — 212₁₁ (257: a Rabbiszeminárium vezetőségének üléséről fontos közlések)
- 212₁₇ — 214₂₈ (257: a Rabbiszemináriumról; újabb támadások ellene)
- 215_{2(lent)} — 216₁₆ (257: látogatása Vámbérynél, fölháborodás annak beadványa miatt)
- 217₆₋₉ (260: hitközségi ügy)
- 219₂₋₁₁ (263: a hitközség vezetőitől elszenvedett kellemetlenségek)

- 220₂₀ — 222₁₅ (265: Kaufmann D. helyének betöltésekor fölmerült problémák)
 223₂₋₃₂ (266: a hitközség méltatlan viselkedése vele szemben a két évtized során)
 226₂₂ — 227₅ (270: Vámbéry jellemzéséhez az egyik alapvető hely)
 227_{17-19, 23-28, 32-34} (270f: Vámbéryvel való találkozás utóhatása)
 228_{5(lent)} — 229 (Adolf fia haláláról; újabb sérelmek a hitközség részéről)
 235₁₋₄ (279: a hitközségről)
 236_{8-2(lent)} (281: a hitközségben újabb hibákat találnak benne)
 238_{27f} (281: hitközségi probléma)
 239₂₄₋₃₉ (283: külföldön megbecsülik őt, a hitközségen belül nem)
 240₂₁₋₂₃ (284: Blau Lajos és Bacher elleni kirohanás)
 242₁₋₈ (303: Bacher nem akar vele találkozni)
 256₁₆₋₁₈ (303: Baksay üdvözlése alkalmával utalás a hitközségre)
 257₁₆₋₂₉ (304: Bacherről)
 257_{5(lent)} — 258₅ (304: a hitközség újabb tette ellene)
 259₂₄ — 260₁₁ (306: a Rabbiszeminárium gonosz lépése ellene Bacher közreműködésével)
 264₅₋₃₀ (311f: a Rabbiszemináriumból és Bacherről)
 264_{3(lent)} — 265 (312: a Rabbiszemináriumban súlyos konfliktusok)
 269₁₈₋₂₃ (316: Bacherről)
 274₄₋₁ (323: Bacherről)
 276₁₋₂ (326: Bacherről)
 289₄₋₆ (342: Líbiáról)

Ha megnézzük a kihagyások tematikáját, láthatjuk, hogy azok döntő többsége egyrészt a hitközség belső ügyeire vonatkozik, másrészt olyan személyek elleni támadások maradtak ki, akiket Scheiber S. lényegesen többre becsült, mint Goldziher. Ilyenek elsősorban Bacher Vilmos, továbbá Bánóczi József, Blau Lajos, Kaufmann Dávid. Első látásra érthetetlennek tetszhet, hogy miért tarthatta fontosnak Goldziher fölöttébb negatív Vámbéry-jellemzéseinek a kihagyását. Scheiber egyik motivációja nyilván az lehetett, hogy Vámbéry — sajátos magyar östörténeti és nyelvtörténeti kutatásai miatt — sokkal népszerűbb orientalista Magyarországon, semhogy ilyen negatív módon lehetne őt bemutatni. A másik motiváció azonban mélyebben gyökerezhetett: valószínűleg arról van szó, hogy többre becsülte Vámbéryt Goldzihernél. Erre — természetesen nem perdöntő módon — *R. Patai* Goldziherről írt „Lélektani portré”-jából lehet következtetni. Scheiber és Patai jó barátok voltak, és úgy tűnik, hogy számos dologról igen hasonlóan gondolkodtak. Scheiber Patainak ajánlotta föl a Goldziher Károly halála után hozzá került Keleti Napló angol nyelvű kiadásának a lehetőségét, s rendelkezésére bocsátotta a német nyelvű autográf kéziratot, ami jelenleg — eléggé el nem ítéhető módon — a New York-i Jewish Theological Seminary of America könyvtárának tulajdonában van. (Az értékes kéziratnak — amelynek máig sem jelent meg sem az eredetije, sem magyar fordítása — nyilvánvalóan az MTA Keleti Könyvtárában, a többi Goldziher-anyag mellett lenne a helye!) Patai Goldziher-portréjának és pályájának a megrajzolása során nem is tett kísérletet arra, hogy Goldziher a magyar és a kelet-európai fejlődésen belül próbálja elhelyezni. Az ő pszichológizáló ábrázolá-

sában Goldziher túl érzékeny, majd mindinkább paranoid, téveszméitől egyre inkább meghatározott, meghasonlott zsidó („the man with a tortured psyche”, 1987:56). Patai jószerivel csak negatív emberi tulajdonságokat tudott fölfedezni Goldziherben: „a fiatalkori Náci jelleméhez a kulcs: az ambíció” (1987:16), kétségbe vonja Goldziher őszinteségét (pl. 1987:23). Goldziher személyes konfliktusaiban következetesen őt marasztalja el, és itt jutunk el Vámbéry megítéléséhez. Szerinte Goldziher „kényszeresen eltorzította” Vámbéry igazi motívumait (1987:17). A két aligha összemérhető ember összehasonlítása során szimpátiája egyértelműen Vámbéry mellett van, s ennek okát egy helyen naivan el is árulja: véleménye szerint ugyanis, noha Vámbéry mindenre áttért, ami hasznos volt számára (kereszténységre, iszlámra), ám szívében hű zsidó maradt⁴⁸, míg Goldziher mindig ellene volt a cionizmusnak (1987:40). Föltehető, hogy Scheibernek is ez lehetett a véleménye Vámbéryről és Goldziherről, s ezért óvta a gyanútlan olvasót Goldziher „vádaskodásaitól”. Összegezve a Tagebuch magyar verziójáról a véleményemet: az eredeti szöveg megcsonkítása elfogadhatatlan eljárás volt, s a szöveg kiadója úgy közeledett Goldziherhez, mint akinek eleve nincs igaza a legtöbb kérdésben, s véleményeinek nagy részét jobb elhallgatni. De akkor miért vállalkozott Scheiber erre a feladatra?

1995-ben jelent meg az MTA Könyvtára—Körösi Csoma Társaság Budapest Oriental Reprints sorozatában *Az arabok és az iszlám* címmel Goldziher magyar nyelvű iszlám-tanulmányainak nagy része *Ormos István* szerkesztésében. A több mint dicséretre méltó vállalkozás ezúttal is több problémát vetett föl. A korábbiakban többször érintettük a magyar nyelvű publikálás fontosságát Goldziher életművében, s érzékeltettük azt, hogy ez a munkásság a maga témaválasztásaival, hangsúlyaival, alig rejtett utalásaival a legszorosabban összefüggött a kiegyezés utáni magyar fejlődés bonyolult problémáival s a polgárosodás és nemzeté válás antinómiáival. Mindezt azért hangsúlyozzuk, mert egy efféle nagyszabású feladat főlvállalójának (a magyar nyelvű tanulmányok kiadójának) legalább annyira kell értenie az arabisztikához, mint a Goldziher korabeli Magyarország társadalmi és kulturális viszonyaihoz. A szövegek sajtó alá rendezője azonban eleve elhárította magától Goldziher kelet-közép-európai gyökerezettségének a tudomásul vételét és kötelező vizsgálatát a magyar nyelvű oeuvre számbavételekor, s ez néhány olyan hibát eredményezett, amelyet jobb lett volna elkerülni. A szöveg (újra)kiadása során két út kínálkozott volna: a. az egyik a *teljes* magyar nyelvű oeuvre (vagy legalábbis az arabisztikai tanulmányok) hiánytalan, kronológiailag rendezett reprintkiadása; b. amennyiben csupán válogatást ad valaki (kényszerűségből, vagy mert az anyag egy része nem érdemli meg az újrakiadást), akkor viszont elmulaszthatatlan kötelessége kifejteni a válogatás szempontjait, s egy ilyen bonyolult munkásság esetében többféle módon (jegyzetek, jól elkülönített kommentárok, továbbá teljes és pontos bibliográfia segítségével) el kell helyeznie a nagyon is megmagyarázandó magyar nyelvű anyagot a munkásság egészében. A kötet gondozója a második utat választotta, irt is egy — a sorozat korábbi köteteihez képest — terjedelmesebb előszót, ám abban semmi lényeges kérdésre nem válaszolt. Ez természetesen összefügg a goldziheri munkásság magyar gyökerezettségének fent jellemzett elhanyagolásával. Alapvető lett volna ugyanis belemenni abba, hogy miért tartotta fontosnak Goldziher bizonyos témák ma-

gyar nyelvű kidolgozását, miért jellemző ez főképpen a fiatal Goldziherre, miért csökken ez a munkásság a kilencvenes évektől, s végül, de nem utolsósorban, mi a helye ennek a magyar nyelvű munkásságnak a goldziheri oeuvre egészében? Kissé ironikusan megfogalmazva: az el nem végzett elemzést akár egy japán arabista is képes lett volna megcsinálni, ehhez nem kellett magyar arabistának lenni. Megjegyzem, ezt az elemi szükségszerűséget a korábban említett *Lawrence I. Conrad* is tudomásul vette, s kitűnő dolgozataiban (különösen az 1990-ben megjelent *The Dervish's disciple: on the personality and intellectual milieu of the young Ignaz Goldziher* tanulmányában) Goldziher magyar gyökerezettségét vizsgálta, s ehhez szükségesnek tartotta megtanulni magyarul. Ehhez képest Ormos dolgozata nagy visszalépést jelentett. A szellemi alakulás elhanyagolásából következik egy további hiányosság: mégpedig az, hogy a kötet összeállítója nem tisztázta a válogatás szempontjait, a reprint ugyanis nemcsak nem tartalmazza Goldziher magyar nyelvű munkásságát, hanem az arabisztikai anyagon belül is válogat.

Egy közel másfél századdal korábban született tudós esetében nyilvánvalóan tisztázni kell egy esetleges válogatás szempontjait, s itt első nekifutásra is legalább három vagy négy szempont merülhet föl: 1. mi az, ami az egyetemes tudománytörténet maradandó részét alkotja; 2. mi az, ami sajátosan a goldziheri oeuvre jellegzetes és fontos részét képezi; 3. mi az, ami a korabeli társadalmi igények szerint készült, s a munkásság magyar vonulatát alkotja; 4. mi az, ami még ma is kulturális missziót tölthet be, akár a tanulmányok *aere perennius* jellege miatt, akár mert esetleg a mai magyar kulturális szint valószínűleg sokkal alacsonyabb, mint száz esztendeje. A maga válogatási szempontjait érthetetlen módon nem tisztázta a szerkesztő, s emiatt nem tudhatjuk, hogy néhány írás miért került — a címmel ellentétben — a kötetbe, s mások — sokkal fontosabbak — miért ítéltettek kihagyásra. Így pl. számomra érthetetlen, hogy miért került Goldziher iszlám tárgyú válogatásába Abulvalíd (pp. 407, 414), „a zsidó grammatikai rendszer első megalapítója” (p. 410), vagy kevéssé érthető, hogy miért került egy Kuun Géza (1838—1905) emlékbeszéd egy arabisztikával foglalkozó válogatásba (pp. 997—1029), ám a „Rainer főherceg papyrusz-gyűjteménye” is csak részben fedi a címben megadott tárgykört. Ezzel szemben érthetetlen, miért nem került bele néhány — a goldziheri munkásságban is jelentős szerepet játszó, egyúttal igazi kultúrmissziót, vagyis a legrangosabb tudományos népszerűsítést szolgáló — írás. Ez utóbbiak közé tartozik néhány olyan tanulmány, amelyet egyiptomi tanulmányútja friss élményei alapján fogalmazott meg, s amelyek az éppen akkortájt kibontakozó *nahda* vizsgálatához kiváló forrásértékkel bírnak („Tanügyreformok Egyiptomban” 1873: Heller no. 33; „Egyiptom új korszaka” 1874: Heller no. 32; „Muhammedán főiskolai élet” 1879: Heller no. 73, az utóbbi az 1881-ben megjelent *Az iszlám c könyv* 5. fejezetét anticipálja, s kitűnően érzékeltette Goldziher saját tapasztalatait); ide tartoztak volna a magyar keleti tanulmányok történetéről írt kitűnő dolgozatai (Heller nos 81, 99), továbbá érthetetlen, hogy a magyar szókincs keleti etimológiáit vizsgáló friss, sok kultúrtörténeti adatot is tartalmazó dolgozatai (Heller nos. 101, 108, 173, 267) nem kerültek bele a válogatásba; idetartozott volna „Arábia régi geográfiájáról” írt tanulmánya (Heller no. 63), továbbá az 1873-ban írt igen figyelemreméltó dolgozata, a

„Mohamed és az arab nemzeti hiúság” (Heller no. 32), amelynek a témájára 1914-ben tért vissza a „Katholische Tendenz und Partikularismus” c. nagy ívű előadásában, amit érthető módon még 1981-ben is angolra fordított *Merlin L. Swartz* reprezentatív tanulmánykötetében⁴⁹; végül én mindenképpen bevettem volna egy ilyen kötetbe lenyűgöző „Renan mint orientalista” c. emlékbeszédét (1894, Heller no. 166), amely az orientalisztika egy nagy fejezetének személyes hangú, ugyanakkor hallatlanul mély elemzése egy nagy formátumú tudós munkásságán keresztül, és amely 1876-ban megjelent *Der Mythos bei den Hebräern* c. — Goldziher személyes fejlődése szempontjából — fundamentális munkája megírásánál is fontos szerepet játszott. E száz oldalas remekbe szabott tudománytörténeti munkának ráadásul némi magyar visszhangja is volt, amennyiben az akkor már századik éve felé közeledő *Brassai Sámuel* (1797, vagy 1800—1897), az „utolsó magyar polihisztor” reflektált rá egy hosszú és elképesztően alapos „nyelvművelő” levélben⁵⁰. További hiányosságnak tekinthető az, hogyha már egy szempontok nélküli válogatást kapunk, akkor a kötet szerkesztőjének illett volna a kihagyott művek bibliográfiáját közölnie, hogy az érdeklődő olvasó láthassa, miből maradt ki. A kötet megjelenése mindezen és egyéb hibák ellenére mindenképpen pozitívnak tekinthető, hiszen nehezen hozzáférhető tanulmányokat tett hozzáférhetővé, amiket — facsimile kiadásokról lévén szó — szerencsére nem lehetett elrontani.

Végül, ha a magyarországi utóélet mérlegét — az eredményeket és az adósságokat — akarnánk megvonni, akkor azt mondhatnánk, hogy Goldziher akkor rekedt kívül a magyar tudományos életből, amikor a módszerek, tárgyválasztások stb. kimunkálása végett óriási szükség lett volna e munkásság szervesítésére és állandó felhasználására, ami nagymértékben elősegítette volna a magyar keletkutatásnak a nemzetközi orientalisztikába való bekapcsolódását. Ez az élő jelenlét a nyolcvanas évek elejéig kimaradt, s egyebek mellett ez is hozzájárult a magyar keletkutatás leszűküléséhez és — néhány terület kivételével — a periferizálódásához. Amikor a nyolcvanas és kilencvenes években néhány Goldziher-kötet megjelenhetett magyarul, ezek már nem fejthettek ki mély hatást többek között azért sem, mert a posztmodern korszak beköszöntével a „Goldziher-korszak” kérdésfelvetései és problémái elvesztették relevanciájukat. Mindazonáltal szellemileg kevés biztatató ígérő helyzetünkben is lehetne, sőt kellene néhány olyan adósságot törleszteni Goldziher munkásságával szemben, amelyek talán a következő évtizedekben hozzájárulhatnak Goldziher méltó helyének kijelöléséhez a magyar tudománytörténetben. Ehhez először egy méltó monográfiát kellene írni Goldziherről az emberről és a tudósról, amihez természetesen ismerni kell óriási levelezését, Naplóit, egész életművét és igen mélyrehatóan a korabeli magyar történelmet.

Az 1981-ben megjelent *Az iszlám kultúrája* kötet elkezdte Goldziher legfontosabb idegen nyelvű munkáinak méltó kiadását. Ezt még legalább 2—3 kötetnek kellene követnie. Mindenképpen ki kellene adni megfelelő szakmai apparátussal Keleti Naplóját — esetleg az eredeti német szöveggel együtt. Végül fontolóra kellene venni Goldziher judaizmussal foglalkozó igen jelentős munkásságának a kiadását (ennek egy jelentős része zsidó—arab kapcsolatokkal foglalkozik, amelyek nem nélkülöznek bizonyos aktualitást sem). Előzetes fölmérésem alapján ez legalább három kötetnyi anyag, s je-

lentős hatást gyakorolhatna a hazai judaisztikára. Természetesen a leghatározottabban elutasítandó a Múlt és Jövő Kiadó gyakorlata (l. *Bacher Vilmos: Szentírás és zsidó tudomány, 1998; Blau Lajos: Zsidók és a világkultúra, 1999*), amely jelentős és nemzetközileg is számon tartott munkásságokat a korabeli magyar zsidó folyóiratok esetleges és zömben jelentéktelen írásaira korlátoz. Aki ismeri az akkori zsidó folyóiratok kiadási szempontjait, az tudja, hogy azok aligha tették lehetővé azt, hogy igazán jelentős zsidó tárgyú munka jelenjen meg a századfordulón. Aki ezeknek a kényszerzubbonyába tuszkol be egy Bacher Vilmost, az jószerivel büntetendő cselekedetet hajt végre egy ilyen formátumú tudós szellemi méltósága ellen, hiszen annak német nyelvű munkái egészen más színvonalat képviselnek. De ugyanez a helyzet Blau Lajossal, Heller Bernáttal és különösképpen Goldziherrel. Természetesen sokkal nehezebb feladat egy komoly szakmai hozzáértést igénylő munkát a német eredeti alapján elvégezni, mint lemásolni néhány jelentéktelen magyar írást.

Talán még megéri, hogy Goldziher a megfelelő hozzáértéssel megjelenjék magyarul is, azon a nyelven, amelyen ifjúkorában oly nagy lelkesedéssel próbálta nagyszabású kultúrtörténet-elképzelését kifejezni. Noha szervesülni már nem fog a magyar tudományosságba (az ugyanis mint szerves egész nem létezik), talán a maga utánozhatatlan magas tudományos színvonalával és a klasszikus polgári kor örökre elmúlt értékrendjével egyfajta figyelmeztető mementó gyanánt a mai kísérletek túlnyomó részét szembesítheti a maguk törpeségével és pillanatnyiságával.

JEGYZETEK:

1 Ehhez elég csak két — egymástól majd hetven év távolságban megfogalmazott — véleményre utalni. *V. Barthold* 1922-ben tartott emlékbeszédében („I. Goldziher 1850—1921. Nyekrolog”: *Izvesztyija Rosszizszkoj Ak. Nauk*, 1922, 147—168) „Goldziher korának” („epoha Goldzihera”) nevezte a 19. század végét és a 20. század elejét. 1990-ben megjelent írásában *L. I. Lawrence* pedig Goldziheret nemcsak „the founder of the modern academic study in the West of the history, culture, and religion of Islam”-nak nevezhette, ám több-kevesebb joggal így folytathatta: „The formulations of Goldziher remain to this day the basic underpinnings of the field” („The dervish’s disciple: On the personality and intellectual milieu of the young Ignaz Goldziher”: *JRAS* 1990/2:225).

2 *Gesammelte Schriften*, I—VI (Hildesheim: Olms, 1967—1973).

3 *Muslim Studies*. Ed. *S. M. Stern*. Transl. From the German by *C. R. Barber* and *S. M. Stern*, I—II (London: G. Allen and Unwin, 1967—1971).

4 *The Zāhīris*. Transl. and edited by *W. Behn* (Leiden: E. J. Brill, 1971). Megemlítendő még a *Vorlesungen über den Islam* (1910) *A. és R. Hāmorītól* készített amerikai fordítása: *Introduction to Islamic Theology and Law* (Princeton: Princeton University Press, 1981).

5 *Tagebuch*. Hrsg. Von *A. Scheiber* (Leiden: E. J. Brill, 1978). A szokatlanul nagy hatást a meglepően sok recenzió is tükrözi: *Scheiber* S. 21 ismertetést sorolt föl a magyar változat végén (G. I. Napló, ford. *Scheiber Sándorné, Bernáth Livia*, Budapest: Magvető, 1984, 409) — ezek között *S. D. Goitein*é volt a legfontosabb (*Jewish Social Studies* XLI, 1979, 323—327). Magyarul csak *Káldy-Nagy Gy.* Rövid ismertetése jelent meg róla (*Magyar Nemzet* XXXIV, 1978. március 26). A Keleti Könyvtár példánya azonban — föltehetően a még mindig élő tudománytörténeti és a zsidó kérdést illető vonatkozásai miatt — egy ideig kézről kézre járt.

6 *Raphael Patai, Ignaz Goldziher and His Oriental Diary: a Translation and Psychological Portrait* (Detroit: Wayne State University Press, 1987). L. hozzá: *L. I. Conrad*, „The Near

East study tour diary of Ignaz Goldziher”: JRAS 1990/1, 105—126; *Simon R.*, „Fények és árnyak Keletről II”: Keletkutatás, 1991 tavasz, 87—92; l. még: *Simon R.*, „R. Patai mint orientalista”: Múlt és Jövő, '97/2:68f.

7 *P. S. van Koningsvald* adta ki a nagy pályatárs és közeli barát, *C. Snouck Hurgronje* (1857—1936) 488 levelét Goldziherhez: Scholarship and Friendship in Early Islamwissenschaft: The Letter of C. Snouck Hurgronje to I. Goldziher. From the Oriental Collection of the Library of the Hung. Academy of Sciences, Budapest (Leiden: Rijksuniversiteit Leiden, 1985). Az első levél 1883. febr. 13-án íródott, az utolsó 1921. szept. 27-én. A kiadás természetesen Goldziher leveleivel lett volna teljes. A múlt század egyik legnagyobb orientalistájával, *Theodor Nöldekével* (1836—1930) negyven éven át folytatott, óriási és tudománytörténetileg rendkívül fontos levelezésből a jelen sorok írója adott ki egy terjedelmes — 89 levelet — tartalmazó válogatást: *Ignac Goldziher. His Life and Scholarship as reflected in his Works and Correspondence* (Leiden: E. J. Brill, Budapest: Library of the Hung. Academy of Sciences, 1986), 157—447. Ezt a két — eddig legfontosabb — kiadás árnyalja egyéb, tudománytörténetileg figyelemre méltó levelezések közzététele. *Igy S. D. Goitein* már 1948-ban közzétette Goldziher néhány, A. S. Poznanskihoz írt levelét, in: *S. Löwinger—S. Somogy* (Eds.), *I. Goldziher Memorial Volume*, P. 1. (Budapest, 1948), 3—23 (héber rész), angol rezümével (432f). Az 1901—1921 között íródott levelek érdekessége, hogy Goldziher nagy részüket héberül írta. *S. Löwinger* appendix gyanánt kiadta *Poznanski* és *N. Sokolov* Goldziherhez írt igen fontos levelét (op. Cit. 24—26 /héber rész/, 433f /angol rezümé/), amely Goldziher Palesztinába történő meghívásáról szól, azért, hogy közvetítsen a zsidók és az arabok között. Tudjuk, hogy ez a lehetőség illúzióknak bizonyult, ám tanulságos, hogy erre a szerepre mindenki Goldziheret tartotta akkoriban alkalmasnak. A cionizmushoz való negatív hozzáállását világítják meg jól *Max Nordau* hozzá írt levelei, amelyeket *A. Scheiber* adott ki: „Max Nordau's Letters to Ignace Goldziher”: *Jewish Social Studies XVIII* (1956), 199—207 (l. hozzá: *Simon R.*, *Orientalista Kelet-Közép-Európában* (Szombathely: Savaria Univ. Press, 1996), 77. Ugyancsak *Scheiber S.* adta ki *S. Schechter* leveleit hozzá (és *Bacher Vilmoshoz*): „Letters of Solomon Schechter to William Bacher and Ignace Goldziher”: *Hebrew Union College Annual XXXIII* (1962), 255—275. Megemlíthető még *Sándor Anna* publikációja: „Goldziher levelei az oktatásról”: *MIOK Évkönyve 1981/2*, 357—365. Megjegyzendő, hogy amíg Goldziher gondosan megőrizte minden hozzá írt levelet, addig az ő leveleinek jelentős részét sajnos nehéz, vagy éppen már lehetetlen föllelni. Am tudjuk pl., hogy atyái barátjához, a nagy holland orientalistához, *M. J. de Goeje*hez (1836—1904) 1871—1907 között írt 97 levele pl. megtalálható a Leiden Univ. Libraryban (Dept. Of Western Manuscripts, BPL 2389). Ezeket de Goeje Goldziherhez írt leveleivel együtt nagyon is érdemes lenne kiadni. *M. J. de Goeje* az MTA külső tagja volt mellesleg, s Goldziher írta róla az emlékbeszédet (Az MTA elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek XIV, 1909, 181—187).

8 Ezek között kiemelendő *V. V. Barthold* előbb említett emlékbeszéde (1922:147—168); *C. H. Becker*: „Ignaz Goldziher”: *Der Islam XII* (1922), 214-222 (= *Islamstudien II*, Leipzig: Quelle u. Meyer. 1932. 499—514); *R. Hartmann*, „Ignaz Goldziher”: *Revue de l'Histoire des Religions LXXXVI* (1922), 61—72 (= *B. Heller*, *Bibliographie des oeuvres de Ignace Goldziher*, Paris: Librairie Orient P. Geuthner, 1927, V—XVII); *Snouck Hurgronje*, „Ignaz Goldziher”: *De Gids IV* (1921), 489—499 (magyarul: *IMIT Évkönyve 1941*: 98—111). L. még *R. Gottheil*, „Ignaz Goldziher” *JAOS XLII* (1922), 189—193. Ezek között tudománytörténetileg talán *C. H. Becker* jellemezte őt a legmélyrehatóbban, emberileg pedig a kongeniális barát, *C. Snouck Hurgronje* hozta őt a legközelebb. Feltétlenül megemlíthendők hűséges tanítványa, *Heller Bernát* megemlékezése: 1. „Goldziher Ignác”: *Magyar — Zsidó Szemle 44* (1927), 261—274; 2. „Goldziher Ignác emlékezete”: *IMIT Évkönyve* (1932), 7—33; 3. „Goldziher Ignác és a néprajz”, *Heller-Emlékkönyv* (Budapest 1941), 309—324.

9 *L. Németh Gyula* — a magyar utóéletben úttörőnek számító — írását a meginduló *Acta Orientalis* első számában: „Goldziher's Jugend”: *AOH I* (1950—1), 7—25. Azon kívül, hogy ez volt az első vállalkozás, amely nem-zsidó részről megpróbálta először földézni Goldziher munkásságát Magyarországon, fő érdeme az volt, hogy a hadíth-kutatás terén fölbukkanó prioritás kérdésében jogosan utalt arra, hogy Goldziher módszere és legfontosabb eredményei már az 1881-ben megjelent *Az iszlám c.* munkájában föllelhetők. Ez *Heller* — egyébként kitérő — bibliográfiájából valóban kevésbé derülhetett ki (*L. 1927*:31). Goldziher ha-

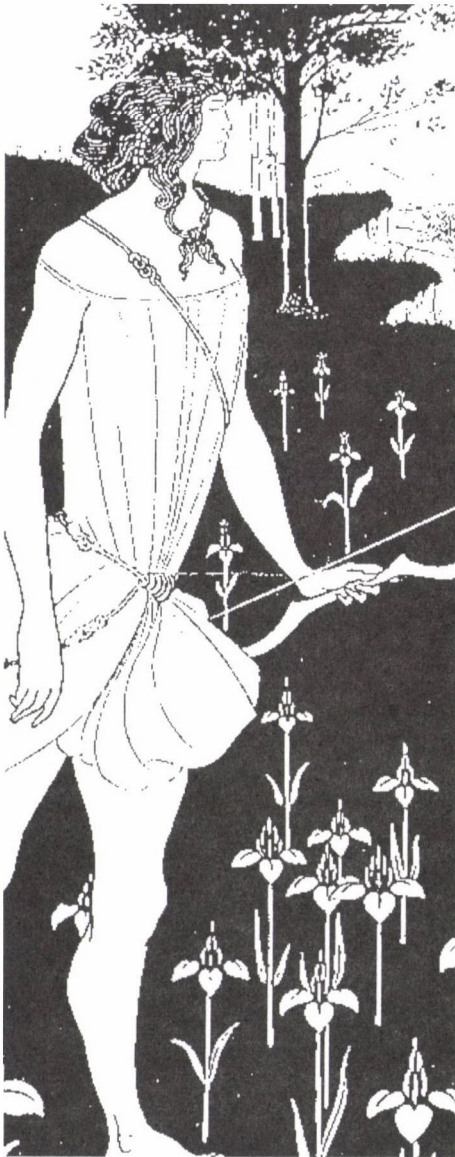
- lálának ötvenedik évfordulóján jelent meg *Czeplédy Károlynak* a problémákat elkenő, jellegtelen és elemi hibákat elkövető írása: „A legnagyobb magyar iszlámológus. Emlékezés Goldziher Ignácra”: *Világosság*, 12 (1971), 713–716. A külföldön készült kísérletek közül kettőre kell fölhívni a figyelmet: *J. Fück* mértéktartó és kiegyensúlyozott, talán túlzottan is problémamentes áttekintésére in: *Die arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhundert* (Leipzig: O. Harrassowitz, 1955), 226–231 (szerinte Goldziher a „kritikai historizmus” módszerét alkalmazta az iszlámra; megpróbálta 3 korszakra tagolni Goldziher munkásságát: —1876, 1876–1910, 1911–1921). A másik munka *J.-J. Waardenburg* egy időben túlságosan dicsért, valójában kevés lényeges problémát fölvető és megoldó, összehasonlító tudománytörténeti műve, amelyben öt jelentős iszlám tudós életművét próbálta összehasonlítani: *L'Islam dans le miroir de l'Occident. Comment quelques orientalistes occidentaux se sont penchés sur l'Islam et se sont formé une image de cette religion*. I. Goldziher, C. Snouck Hurgronje, C. H. Becker, D. B. Macdonald, Louis Massignon (Paris—La Haye: Mouton, 1963).
- 10 Utalok itt a 7. jegyzetben említett könyvem nyolc tanulmányára (1986:9–156) — ezek közül az első tanulmány („Goldziher Ignác. Adalékok a nemzeti és a polgári fejlődés antinómiáinak és egy tudomány születésének kelet-közép-európai összefüggéseihöz”) magyarul a Magyar Filozófiai Szemlében jelent meg (1982—3:336–379), a további hét tanulmány pedig az általam kiadott és szerkesztett *Az iszlám kultúrája* c. Goldziher-kötet tanulmányai gyanánt láttak először napvilágot (Budapest: Gondolat, 1981. 9–19, 73–83, 183–191, 599–617, 767–773, 851–861, 925–940), továbbá a Goldziher halálának hetvenedik évfordulójára írt tanulmányomra: „Goldziher Ignác — hetven év múltán. Régi-új problémák és tanulságok”: 2000 (MCMXCI), 46–57 (I. kötetemben is, 1996:85–107); I. továbbá: Lawrence I. Conrad alapos — és a magyar nyelvű munkákat is földolgozó — tanulmányait: 1990/1:105–126; 1990/2:225–266 és „The Pilgrim from Pest: Goldziher's study tour to the Near East (1873–4)”, in: *I. R. Netton* (Ed.), *Golden Roads. Migration, Pilgrimage and Travel in Medieval and Modern Islam* (London: Curzon Press, 1993), 110–159. Figyelemre méltó megjegyzéseket találunk Goldziherről *A. Hourani* tanulmánykötetében: *Islam in European Thought* (Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1993), 36–41. (A. Hourani rokonszenves egyéniségéhez *L. N. E. Gallagher*, *Approaches to the History of the Middle East. Interviews with leading Middle East historians*, Reading: Ithaca Press, 1994, 19–45). Már most jelezzük, hogy *R. Patai* „pszichológiai portréja” Goldziherről (1987:13–79) nem tartozik a tárgyát előbbre vivő munkák közé (I. a 6. jegyzetet).
- 11 Az arabisztika mint tudományos diszciplína kialakulását és színeváltozásait a legutóbbi időkig egy másik kérdés kapcsán megpróbáltam részletesen elemezni, I. *Simon R.*, *Ibn Khaldún. Történelemtudomány és birodalmiság* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 11–116. L. továbbá: *M. Rodinson*, *La fascination de l'Islam* (Paris: F. Maspéro, 1982); *H. Djait*, *L'Europe et l'Islam* (Paris: Ed. du Seuil, 1978, angol verzió: 1985); *M. Kerr* (Ed.), *Islamic Studies: A Tradition and its Problems* (Malibu: Undena Publications, 1980 — itt I. különösen *J. van Ess*, *Edward Said* és *E. Burke* III. tanulmányait; I. még *A. Hourani* előbb említett munkáját).
- 12 F. Sezgin török nyelvű munkája volt talán az első ilyen mű (Buhari'nin kaynaklari hakkinda arastirmalar, Istanbul: Ibrahim Horos, 1956), majd *N. Abbott* korai arab papyruszkutatásai perdöntőnek látszó eredményeket hoztak (*Studies in Arabic Literary Papyri* I. Historical Texts, II. Qur'anic Commentary and Tradition, Chicago: Univ. of Chicago Press, 1957., 1967). Sezgin alapvető német nyelvű munkájának első kötetében aztán tovább mélyítette érvelését Goldziher ellen: *Geschichte des arabischen Schrifttums*, Bd. 1. Qur'anwissenschaften, Hadīṭ, Geschichte, Fiqh, Dogmatik, Mystik bis ca. 430 H (Leiden: E. J. Brill, 1967), 53–84. Kiegyensúlyozott bírálatát (különösen az Omajjádák 'rehabilitálását') I. még *J. Burton*, *An Introduction to the Hadith* (Edinburgh Univ. Press, 1994). XI—XXIII, 18, 50–1, 148. A muszlim kutatók a hetvenes évektől elvetették Goldziher hadith-ra vonatkozó eredményeit, I. különösen: *M. M. Azami*, *Studies in Early Hadith Literature. With a Critical Edition of Some Early Texts* (Indianapolis: American Trust Publications, 1978), I. különösen: 6, 9–11, 12–15, 285–292; *Muh. Zubayr Siddiqi*, *Hadith Literature. Its Origin, Development and Special Features* (Cambridge: The Islamic Texts Society, 1993), I. főleg: 124–130. L. még: *R. Stephen Humphreys*, *Islamic History. A Framework for Inquiry* (Cairo: The American Univ. In Cairo Press, 1992), 81f.

- 13 Magyarul (ford. *Simon R.*) in: Goldziher 1981:775—847 (l. különösen: 819—822).
- 14 Magyarul 1912-ben jelent meg *Heller B.* fordításában (l. különösen: 56, 129, 172 és összefoglalóan a 2. és főleg a 3. fejezetet).
- 15 L. felfogásának radikális bírálatát Makdisi, „Hanbalite Islam”, in: *Merlin L. Swartz* (Ed.), *Studies on Islam* (New York — Oxford: Oxford Univ. Press, 1981), 222—226, 251—256.
- 16 Goldziher 1912:56, 120, 129, 131, 272
- 17 L. Goldziher 1912:272.
- 18 A múlt század utolsó harmadában kifejeződő — Goldziher véleményével egyező — európai álláspont úgy képzelte el az iszlámon belül a jogi és a teológiai irányzatokat, hogy a (legliberálisabbnak tartott) hanafita irányzat lett volna a balszélén, vele átellenben a szélsőjobboldalon a zâhirita ötödik madhâb; a hanafita mellett volna a mâlikita, míg a zâhirita mellett a hanbalita; teológiai álláspontot tekintve a mu^ctazila került a balszélre, míg a hanbalizmus a jobbszélre. Magától értetődőnek tetszett tehát, hogy a teológiai szélsőségeket közvetítő as^carizmus és a vallásjogi szélsőségeket közvetítő šâfi^cita madhâb állnak középén, s e kettő szövetsége lenne a (második) orthodoxia.
- 19 L. pl. 1912:109f.
- 20 L. hozzá: El², VIII:69—73 (*H. Bowen — C. E. Bosworth* — részletes bibliográfiával).
- 21 L. hozzá a 80. évfordulója alkalmával kiadott tisztelegő kötetet: *A. ^cAbd al-Halim* (Ed.), ^cAbd ar-Rahmân Badawî fi ^cid milâdi-hi at-^camânin (al-Qâhira: al-Hay'a al-^camma li-^csûr at-taqâfa, 1997).
- 22 Difâ^c ^cani'l-Qur'an didda muntaqidi-hi (al-Qâhira: Dâr al Gjalâl li'l-kutub wa'n-našr, 1997). Tette ezt Goldzihernek a *The Jewish Encyclopaedia* VI (1904), 651—9 cikke alapján.
- 23 Legtágabb értelemben a hetvenes évektől jelentkező fundamentalista csoportokkal párhuzamosan megfogalmazódó nyugatellenességet hirdető „ideológiai fundamentalizmusnak”, amelyet — a hatvanas évek előzményei után — E. Said híres-hírhedt munkája indított el. Az „ideológiai fundamentalizmus” és az aktivista fundamentalizmus közötti kapcsolat igen bonyolult és eddig még kellően nem elemzett probléma. A kérdés mélyreható elemzése annál is nehezebb, mert az „ideológiai fundamentalizmus” bizonyos elemeit a hivatalos (a hatalommal többnyire szövetséges) intézményes iszlám is fölvállalta — már csak azért is, hogy az iszlám valódi képviselőt elvitassák a fundamentalistáktól.
- 24 „L'Orientalisme en crise”: *Diogène* 44 (1963), 109—142.
- 25 *L'Ideologie arabe contemporaine* (Paris: Maspéro, 1967), I. másik nagy hatású könyvét is: *La crise des intellectuels arabes. Traditionalisme ou historicisme* (Paris: Maspéro, 1974), különösen: pp. 59—102.
- 26 „English Speaking Orientalists: A Critique of Their Approaches to Islam and Arab Nationalism”: *The Muslim World* LIII (1963), 185—203, 298—313.
- 27 *Orientalism* (London: Routledge and Kegan Paul, 1978, számos újabb kiadás — én az 1979. évi kiadást használom).
- 28 L. pl. azt a húsz oldalnyi bibliográfiát, ami *E. Rudolph* áttekintésében található: *Westliche Islamwissenschaft im Spiegel muslimischer Kritik. Grundzüge und aktuelle Merkmale einer innerislamischen Diskussion* (Berlin: K. Schwarz Verlag, 1991), 198—217.
- 29 *Said* összesen háromszor utal Goldziherre (1979:18, 105, 209). Noha kiderül, hogy nem olvasott tőle semmit (1979:18), szerinte Goldziher is ugyanúgy látja az iszlámot, mint Renan („tent and tribe”, p. 105), s mint minden orientalista, ő is semmibe vette az iszlámot, vagy „latent inferiority” volt tudata mélyén az iszlámmal szemben.
- 30 1996:52—55 (első megjelenés: 1982—3).
- 31 I. m. 237f.
- 32 Ezt a hatást mélyítette el írásaiban *Lawrence I. Conrad*: 1990/2:237f; 1990/2:237f; 1993:123f; I. korábbi írásunkat is, 1991:50—2.
- 33 Idézi *Heller B.* 1932:25
- 34 „Orientalista Kelet-Közép-Európában”, in: *Simon R.* 1996:13—25.
- 35 L. saját szavait, 1876:IX.
- 36 Tagebuch 212.
- 37 Napló 143 (Tagebuch 111).
- 38 Tagebuch 33f.

- 39 *Orientalische Literaturzeitung* 31 (1928), 117.
- 40 Tagebuch 110.
- 41 L. Heller 1927: nos. 132, 152, 158, 179, 188, 220, 242, 246.
- 42 „My reminiscences of Ignace Goldziher”: *Muslim World* CI(1961), 5—17, különösen: 7—9 (kedvenc diákjait kétszer egy héten fogadta).
- 43 Kmoskó Mihály (1923—1931 között) nem volt arabista (l. hozzá: *Pataky A.*, Emlékbeszéd Kmoskó Mihály rendes tag felett, Budapest, Szent István Akadémia, 1937; *Czeglédy Károly*, „Monographs on Syriac and Muhammedan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó”: *AOH* 4, 1954, 19—91), a kisegítő Pröhle Vilmosról végképpen nem beszélve. R. Patai mindkettőjük óráit látogatta, jellemzésüket l. önéletrajzi munkájában: *Apprentice in Budapest. Memories of a world that is no more* (Salt Lake City: Univ. of Utah Press, 1988), 298—302.
- 44 L. *Szentpétery Imre*, A bölcsészettudományi kar története 1635—1935 (Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935), 633.
- 45 L. a 8. jegyzetet.
- 46 Czeglédy Károlynak (kérésre ő volt az 1981-es Goldziher-válogatásomnak egyik lektora) komoly aggályai voltak az igazán fajsúlyos Goldziher-tanulmányok bemutatásával kapcsolatban. Hosszabb ideig (emiatt késett is a kötet elkészítése) azt az álláspontot képviselte, hogy az eredetileg is magyarul megjelent tanulmányokat kellene kiadni, mivel a még olvasni tudó közönségnek túl nehéz a hadith-tanulmány vagy a Higa'-Poesie stb. Történelmi perspektívában valószínűleg igaza volt, az én véleményem azonban az volt, hogy keletkezésük után majd száz évvel képtelenség, hogy Goldziher korszakalkotó tanulmányai ne jelenjenek meg magyarul.
- 47 „Megjegyzések Goldziher Ignác: Az iszlám kiadásához, avagy quis custodiet custodes?": *Történelmi Szemle* 1983/3: 478—484.
- 48 Hogy ez valójában hogyan festett, arról l. megbízhatóbban: *L. Alder — R. Dalby*, *The Dervish of Windsor Castle. The Life of Arminius Vámbéry* (London: Bachmann and Turner, 1993), 367—388.
- 49 „Catholic Tendencies and Particularism in Islam”, in: *M. L. Swartz* 1981:123—139.
- 50 Kommentált kiadását l. *Simon Róbert*, „Brassai Sámuel 'nyelvművelő' levele Goldziher Ignáchoz”: *Magyar Nyelvőr* 1979/4: 399—415.

Rajz és irodalom a szecesszió idején

„...a rajz élő szervezet, mely fejlődési fokozatait a természet élő formáinak analógiájára éli át lelkünkben” — írja *Walter Crane*, a jeles angol képzőművész, a szecesszió nagy hatású teoretikusa *Line and Form* című munkájában (1900)¹. Természetesen a kiragadott állítás a gondolatmenet egészében, illetve a szerző teljes munkásságában nyeri el igazi értelmét, kibontható jelentéseit. De azt is hozzátéhetjük: lényegében a szecesszió irányzatához sorolható csaknem valamennyi művész, ítésh (vagy művész-ítésh) kifejez — expliciten vagy impliciten — hasonló alapelveket. Így az idézett kijelentés magvát, magát a *vonalelméletet* tekinthetjük reprezentatívnak; olyan gondolatnak, amely az áramlat meghatározó jellegzetességeit sűríti. Tallózva csupán e felfogás megfogalmazásai között, eszünkbe juthat a flamand *Henry van de Velde*, a Párizsban, Weimarban, Brüsszelben egyaránt jelentős tevékenységet kifejtő építő- és iparművész, esztéta. Ő úgy látja, hogy az elődökhöz, előző korokhoz képest „...mi más helyre tesszük a vonal hangsúlyát”; „a vonal erő, amely hat a vele kapcsolatban lévő vonalakra”, s „egy vonalakkal határolt tér” — „vonalai maguk is erők”. A feladat az, hogy a teret határoló „erők-vonalak” közé kell „az ornament” belekomponálni². De felidézhetjük a mi *Alexander Bernátunk* gondolatait is, például a „*vonal művésze*”-ként tisztelt *Beardsley* kapcsán. Úgy véli, a kiemelkedő angol rajzolónak föltűnt, „hogy a *vonalnak* megvan a *maga élete*, hogy kígyózó, hajladozó fordulatai mindent ki tudnak fejezni”. Hogy „a *vonal* nem arra való, hogy a valóságot utánozza, a *vonal-nyelv* külön idióma, amelyre mindent le lehet fordítani”. Árnyalja is jelzésekként e vonal-nyelv kifejező képességének változatos fajtáit, esélyeit: „Ez a nyelv új, pikáns, eleven, könnyed, behízelt, tréfáló erejű, szatirikus — minden”³. Hosszan idézhetnénk a stílusáramlat különböző képviselőit, hasonló vagy továbbvitt gondolataikat. Az „*élő szervezet*”-nek tekintett rajz, az „*erő*”-ként felfogott „*vonalt*”, az önkényességet meg nem engedő *vonalt-erő-tér*”, a „*maga életével*” rendelkező *vonalt, vonalt-nyelvt* stb. eszméi kifejtésénél elsőként magát a feltételezett „*élelensége*” emelem ki. Abban az értelemben, ahogyan — akár a kiragadott néhány példa tanúsága szerint is — a *rajz* a saját belső életét „*éll*”, ahogyan meghatározott és meghatározó belső törvényeit önmaga szabja meg, ahogyan autentikus. A szecessziós rajz esetében igen kézenfekvő az, hogy az egyes felfogások kifejtéseiben a „*vonalt*” természetéhez szorosan kapcsolódik az

ornamentika, a növényi ornamentika, a dekorativitás, a díszítés jellegének, szerepének, jelentőségének újfajta hangsúlyozása. Mindez pedig közvetlenül függ össze a szecessziós könyvillusztrációkkal, a szép könyv kérdéseivel. Távolabbról: rajz és irodalmi mű egységének igényével, sikeresebb vagy sikertelenebb megvalósításaival. (Az iparművészeti tárgyak, épületek díszítéseikhez részben hasonlóan, részben azoktól eltérően.)

Mit is jelent itt az, hogy — Walter Crane szerint — a rajz „élő szervezet”? Érdemes-e, okunk, jogunk van-e viszsza pillantani e felfogás előzményeinek feltételezett rokon művészetelméleti eszmékre? Például a művészet tárgyainak, alkotásainak „organikus” voltát hangsúlyozókra? *August Wilhelm Schlegel* is az élő szervezet keletkezéséhez és létezéséhez hasonlítja a mű születését. Az alkotó képzeletében előbb „csira”, „mag” (Keim, Kern) jön létre s ez öntudatlanul, spon-tán módon növekedik, önmaga határozza meg önmagát.⁴ De az egyes műalkotást illetően, s tovább lépve: a művészet történetének folyamatát tekintve hasonló szemlélettel és képes kifejezésmóddal találkozhatunk a XVII. századi angol gondolkodóknál (*Shaftesbury, Newton*), majd *Herdemél, Goethénél, J.J. Winckelmann-nál*, s a romantikus esztétika szerzőinél. Késői, napjainkbéli példaként hivatkozhatunk a kitűnő költő és esztéta *Nemes Nagy Ágnesre*, az ő ihletett gondolatmenetére a „vers mértánáról”, amelyen belül „az élettelen és az élő természet” geometriája között láttat lényeges kapcsolatot. A „kristályok és a virágpárták, a hópelyhek és az emberi testek” alaki törvényeinek és pszichológiai, esztétikai adottságaink hasonlóel-vűségére hívja föl a figyelmet. Mindezekben belül az látszik figyelemre méltónak, hogy ez a felfogásmód nemcsak és főleg nem egy-egy műalkotás belső világára vonatkozik, hanem ki is terjed térben és időben, többféle szinten. Például a felidézett Schlegel-gondolat magára az alkotási folyamatra vonatkozik. Vagyis nemcsak képzőművészeti (rajz vagy más), hanem irodalmi, zenei művek esetére is egyaránt vonatkoztatja (vonatkoztatják) az élő szervezettel való hasonlóságot. A különböző művészeti ágak egymással való kapcsolata éppúgy beleértődik e szemlélet „organikus”-ságába, mint összefüggéseik

módja keletkezéseik, történetük során. (Első-, másod-, harmad-születésű művészetekről „egymásból szülemelés”-ükről beszél például a múlt században esztétikai szintézissel foglalkozó, eredeti gondolkodó: *Henszlmann Imre*).⁵ S hozzá kell tennünk: vajon e gondolatok kezdetét a XVII. században, netalán a felvilágosodáshoz kapcsolódó eszmei frontáttörésekben kell látnunk? Vajon nem hivatkozhatunk-e — mint majd mindig — „már a régi görögökre”? Persze, feltétlenül. Hiszen a műalkotás (akár maga a világ) élő szervezettel, növényi léttel való analógiája *Platón, Arisztotelész* óta ismert, majd az olasz reneszánsz elméletiróinál is fellelhető. S vajon azért jut eszünkbe az ókori görögök, rómaiak példája, mert eleve európai elfogultsággal, földrajzilag, történelmileg eddig terjed a szemhatárunk? Hiszen ha időben, térben tovább pillantunk, hasonló — vagy még indokoltabban felöltő — példákra bukkanunk az Európán túli kultúrák területén, például Kínában, Japánban. Ez utóbbi — a szecesszió esetében — különösen joggal merül fel, hiszen a „japonizmus” érdemben 1867-től terjed el Európában, s éppen a szecessziós művészet festészetében, dekorációs munkáiban.⁶ Ez ismét a vonalak erejéhez vezethet vissza. „A Kelet nagyon szereti a vonalornamentikát.” — szögezi le Alexander Bernát az irányzat kortárs-elmélkedőjeként.⁷

A rajz „*élő szervezet*”, ezzel az idézettel indítottam a gondolatmenetet. S ez az „*élő*” jelző, s a biológiai „szervezet”-hez hasonlítás kétségtelen találkozik — korábbi és későbbi — organikus szemléletet valló művészetelméletekkel. Érintkezik ezekkel, s különbözik is tőlük. Miként határozzák meg a szecesszió teoretikusai az *általuk* hangsúlyozott „szervességet”? Mintegy axiómaként állapítja meg Henry van de Velde: „Semmi sem jogosult, amely nem képez *szerves egészet*, vagy nem *szerves részek összekötő eleme*, nem *szervesen kapcsolódó* díszítést nem szabad alkalmazni.”⁸ Adott helyen az iparművészet-ről szólva fogalmaz így. De a megállapítások lényege egybevág a másutt más képzőművészeti ágazatokra, elemekre vonatkozó alapelvekkel. Például azzal, amit a szecessziós *díszítés*ről mond, élesen szembeállítva azt a naturalista díszítőművészettel: „...a díszítmény *nem öncélú* valami, hanem magától a tárgytól, annak formáitól és vonalaitól függ”, — hangsúlyozza — s ide is behelyettesíthetnénk a „szerves” jelzőt. Ő maga így zárja le a citált mondatot: „(a díszítmény) megfelelő helyét az *organisztikus egészben* nyeri el.”⁸ Ugyanezen az alapon látja a rokokó, barokk díszítőművészetet „elkorcsosodott”-nak, „erőtlen”-nek. A szecessziós díszítés fölénye onnan ered, hogy „magából a tárgyból *születik*, amellyel *összeköti sorsát*.”⁹ Ez a megszemélyesítés ismét a díszítés és tárgy kapcsolatának szervességét, elevenségét húzza alá.

Az így felfogott művészi, műalkotásbéli „élő szervezet” közelebből hol és hogyan valósul meg?

A szecesszióval kortárs irányzatok (impresszionizmus, naturalizmus, szimbolizmus) közötti ellentétet, ugyanakkor néha találkozást, átfedést megragadóan jellemzi *Perneczky Géza* egy *Vaszary János*-kép kapcsán (Aranykor, 1898)¹⁰. Vaszaryt átmenetileg érinti a müncheni szecesszió hatása, s a műtörténész ennek jegyeit emeli ki az elemzett műben. A müncheniek „irracionális szimboliká”-jának megfelelő felfogásra, kifejezőmódra hívja fel a figyelmet. Például abban, ahogy ez a szecessziós szimbolizmus a kompozíció szerves részeként „túlno a vásznon, és teljesen elborítja a külön e célra méretezett, nagy felületű” képkeretet is. „A festmény ezért olyan hatást kelt, mint egy színpad, amelyen a *növényi vegetáció* éppen diadalmaskodik minden fegyvel-

mezettség felett, és *győzelmes burjánzással* készül meghódítani a nézőteret is” — látja Perneckzy nagy beleérző készséggel. A Vaszary-képet jó példának tartja annak szemléltetésére, miként válik „a tájkompozíció iparművészetté”; s arra is, hogy felmutassa, az egyes képzőművészeti iskolák közti „*párbaj már nem is az ábrázolás* terén, hanem az *ornamentikában*, a környezet- és tárgyformáló művészet műfajában zajlik.”¹¹ A növényi elemeknek ezt a fajta alkalmazását — amelyet „stilizált naturalizmus”-ként nevez meg Perneckzy — akárcsak egyes impresszionista képeknél a „dekoratív összhatás”-t (Csók: Tulipános láda, 1910) — éppen az „*új ornamentika*”, „*újfajta vonalvezetés*” kapcsolja össze.

Figyelmet érdemel az irányzatok kiemelt egybefűződése mögött álló *lélektani háttér*. Kiegészíteném, hozzátenném: a pszichológiai vonatkozásokkal szorosan összefüggőnek vélem a kiemelt áramlatok közül a szecesszió elődei és változatai (preraffaeliták, Jugendstil, modern style, Lilienstil, stile spiral, art nouveau stb.) kitétetett vonzódását az *elmélethez*; ideológia-képzéshez, filozófiai, misztikus és gnosztikus teóriákhoz. Mindez jól megmutatkozik a könyvillusztrációkban, esetenként a kortárs képzőművészek és írók, költők személyes kapcsolataiban. Elsőként a könyvillusztrációk egyik közös képi jegyeként az „új vonalvezetés” egyik pregnáns példáját: az *ornamentikát*, ennek szerepét emelem ki, ezen belül is a *növényi motívumok* megkülönböztetett (és megkülönböztető) jelentőségét.

Talán meglepő fordulattal nem az irányzat valamelyik képviselőjének oldaláról, hanem éppen az ellenkező nézőpontból, az ellenfél, a támadó szemzőgéből idézem a karikírozó jellemzést. Hermann Broch a szecessziót és impresszionizmust párhuzamba állítja, s úgy véli: „a Jugendstil mint a *dekorációs* tendenciák exponense .durván anyagszerűen „*vízszeri*” lett — vagy ha úgy tetszik, abszintszerű —, a legolcsóbb *folyadékszimbólumokkal* felruházva, úgymint *vízirózsával* és *náddal*, *tengeri viaszrózsával* és *liliummal*.”¹² Herman Broch nyilvánvalóan — s enyhén szólva — idegenkedik a Jugendstil felsorolt jellegzetességeitől, voltaképp az egész stílustól. (Szinte minden új irányzat kapcsán találkozhatunk hasonló, végletes elítéléssel, a méltatások ellenpólusával.) Kifigurázásként is olvasható a megvető jellemzés, a „*növényi-folyékony ornamentikáról*”, amelynek „semmitmondó erőtlenségét” érzi.¹³ Szándékától, értékítéletétől eltekintve mégis igen karakterisztikus vonást pécéz ki. Amit ő „*vízszersőség*”-nek nevez, az tekinthető, s elkeresztelhető folyondárszerűségnek, fűzerszerűségnek, gírlandosságnak. Mindenképpen ráismerhetünk arra a jelenségre, amelyet Perneckzy Géza a Vaszary János-kép interpretációja során úgy érzékel, mint a vásznon „*túlnövő*” kompozíciót, mint a növényi vegetáció „*győzelmes burjánzás*”-át, amely „*elborítja*” a képkeretet is.¹⁴ Ugyancsak az utóbbi elemzésben olvashatjuk azt is: ez a természeti vegetatív közeg „*diadalmaskodik minden fegyelmeztség felett*”.¹⁴ Ezen a ponton a jelenség mögötti alkotáslélektani háttért idézi fel, az önkéntelenség, spontaneitás hangsúlyos szerepét, amelyek H. Broch „*valamiféle vizuális eksztatikus beszéd*”-ként nevez és bélyegez meg.¹⁵ Ez a véleményalkotása ismét nem alaptalan. De érdemes melléilleszteni a szecesszió-kortárs, sokoldalú író, érzékeny műértő és civilben pszichiáter gondolatait, Csáth Gézáét. Ő Sassy Attila (Aiglon) *Ópiumálmok* című grafikai sorozatáról ezt írja le: „*Az ő vonalai szigorúan két dimenzióban mozognak, és sohase ábrázolásszerűek*”. Úgy látja, hogy a rajzoló vonalai „*csak jelzik a benyomásokat, de nem csak a látott, ha-*

nem a hallott, tapintott, szagolt, érzett impressziókat is”. (A megállapításnál mintegy tanúi lehetünk a szabad befogadói „megjátszhatóságnak”.) Majd a következőképpen taglalja a rajzok elkészülésének folyamatát, mintegy rekonstruálva a művek születésének pszichológiai menetét: „ő nem azt rajzolja le, amit lát, hanem azt az érzés- és gondolakomplexumot viszi át vonalakba, ami benne látási érzéletek kapcsán keletkezett”. (Az utóbbi kijelentéseket maga Csáth Géza kurziválja.) „A látási impresszió nem siet egyenesen az izmokhoz, a kézbe, a papirosra, de az agyvelő asszociációs pályáin eltéved, bujdosik; előbb az emlékek tömegét mozgatja meg, előbb a fantáziát remegteti meg. A legkülönbözőbb érzések és gondolatok rezonálnak reá, lépnek munkába és kormányozzák már együttesen az alkotó kezét.” Vagyis különös jelentőséget nyer a látvány és a rajzolás közötti, belső, asszociációs pálya. „Az alkotó kéz pedig” főképp azt rajzolja, „hogy mi minden történhetett ott benn, míg az erő az érzékektől az ujjakig eljutott”.¹⁶

Az ópiumszivás témája, Csáth Géza érintettsége, s ennek az érintettségének pontos megfogalmazására különösen alkalmas alapos orvosi ismeretei, ítései rezonanciája és árnyalatokat követő írni-tudása, úgy lehet, sajátosan kedvez a befogadói élmény tüzetes, felnagyított megörökítésének. Mégis úgy gondolom, hogy nem egyedi ez a fajta találkozás például a Jugendstil jellemző könyvillusztrációi esetében. Egyrészt, Csáth olyan felfogásnak, beleélésnek ad hangot különös felfokozottsággal, amelynek lényegét a stílusirányzat képviselői, elméletírói (esetleg a kettőt egy személyben megtestesítő követői) többször kifejtették, s néha talán csak a megidézett helyeknél kevésbé pontosan, elmosódottabban. A szecessziós ornamentika — például Henry van de Velde szerint — „a felületek találkozásában minden hatás-erejét kifejti, és az ornámenszükségszerűen megszületik abból a két-három vonalból, amelyek egy ismeretlen hatalom, mintegy valami kiáltás ösztönzésére, minden töprengés nélkül papírra vetünk”.¹⁷ Itt is a megfelelő vonalat húzó kézről van szó, s a kezét irányító ihlet specialitásáról. De amit Csáth a „látás” és az agyközpontok közvetítésével mozgó izmokhoz jutás útjáról ír, az itt — mondhatnánk — „mitizálva”, hasonlat, megszemélyesítés segítségével jelenítődik meg („mintegy valami kiáltás ösztönzésére”, „ismeretlen hatalom” indíttatására). De közös momentum a „töprengés nélküli” mozzanat, a racionalitás felfüggesztése. Hasonlóképpen sokat sejtetően, ám eléggé nagyvonalúan beszél ezekről a kérdésekről Alexander Bernát. „Az érzést kifejező vonal ... hasonlít a tánchoz, zenéhez, költészethez, ...mint azok kettős gyönyörűséggel szolgál. Az egyik az, hogy érzésünknek cselekvésben tudunk levezetést adni, mintegy kitombolhattuk magunkat.” (De) ...”a művészi vonal, a ritmikus vonal ... mértékes kitombolás és magában művészi értékű.”¹⁸

Sassy Attila (Aiglon) rajzai és Csáth Géza ítései azonosulása e rajzokkal, úgy vélem, példái csupán azoknak a találkozásoknak, amelyek során különböző rajzolókat különböző írókkal—költőkkel illusztrátorként vállalták a művészi kifejezőeszközök párhuzamát. Természetesen különbözőek az esztétikai minőségek (mindkét oldalról), de különbözőek a művészi, lényegi találkozások egybehangoltságának, valóságának mértékei is. (Többször fordul elő az, hogy például kitűnő rajzolókat vitatható minőségű irodalmi művek illusztrátoraiként szerepelnek, feltehetően vélt élmény-ihlet-azonosságként; avagy az önkifejezés ürügye gyanánt. (Pl. *Vidor Marcell* verseit illusztrálja Aiglon — A csukott szirmú róza, Bp. 1911.; *Haranghy Jenő* pedig *Takács Edith* költeménye-

gének egyik fő témája. Vajon miért és hogyan van az, hogy éppen napjainkban mindennek különleges időszerűsége tűnik fel? A Komjáthy Jenő-életmű — különös utóéletével — éppen napjainkban újra kitüntetett figyelem forrása.²² S éppen ez a figyelem, s egyúttal a szakszerű, tudományos elemzés a jelzett találkozás közös forrásaira is felhívna a figyelmet.²³ Például Nagy Sándor (a gödöllői iskola) és Komjáthy Jenő között arra a fajta — s egyúttal a vonalelmélettel megegyező — hasonlóságra emlékeztet, amely szerint Komjáthy Jenő szövegeinek egyik legjellegzetesebb vonását, „motivikus hálózatainak összefüggéseit”²⁴ vizsgálva — a rajz „élő szervezet” — illetve a „költészet élő szervezet” megfeleléseire figyelmeztet. Például a Komjáthy-illusztrációk növényi vegetációinak — ornamentikáinak — és a Komjáthymotívumok kozmikus egész-alkotó körvonalainak egybejárására, hasonló lélektani, filozófiai háttérre.

Ennek a (lényegében közösnek tekintett) filozófiai háttérnek a pontosabb megvilágításához a közelmúltban *S. Varga Pál* járult hozzá jelentősen, amikor elsőként feltárta és értelmezte Komjáthy Jenő eddig feldolgozatlan OSZK-beli kézíratait. Így felfejtette a szómágiára, 12-es számrendszerre vonatkozó jegyzeteinek belső összefüggéseit. Túl azon, hogy az utóbbiak szembevető megfelelést mutatnak *Schmitt Jenő Henrik* 12-es dimenziórendszerével, a gnosztikus eleváció logikájával, — főként Komjáthy Jenőnek arra a törekvésére derül fény, amely „egy misztikus lírai antropológia” kidolgozására irányul. Ennek bölcséleti-költői-messianisztikus célja az, hogy „az elidegenedtség kelepcéjébe szorult századvégi embert” kiszabadítsa, „önmagá lehetőségeinek maximumára emeljen.”²⁴ Ennek jegyében *A homályból* kötetkompozíciójának terve különleges szándék hordozója. Az „egyetlen könyv”, a „nagy könyv”, „világkönyv” megírásának feladatát tűzi ki maga elé. A „megerősített alanyiség újrafunkcionalizálását” a költészet varázsos eszközeivel. S a „Könyv” esztétikáját, a „mű abszolútumként való létezését”, ezt a felerősített szubjektivitást, „énjének tükörképként való felismeréséből” megragadott eredetet, mint önmagát, s a kettő alanyi „egyetemességét” — a legfrissebb, elmélyült Komjáthy-elemzés²⁵ közvetlen kapcsolatban látja a

modernség funkciót váltó szubjektivitásával, „organikus zártság”-ával. A versek „*nagyobb egészbe* kényszerítő” szándéka, az eleváció: a felemelkedés erőteljes *heurisztikussága*²⁶, az „alanyi egyetemesség”, kozmoszba-magasodó Én Nagy Sándor illusztrációiban az elébb ugyancsak elvont körülírásoknál jóval érzékletesebben áll elénk. A kép, a rajz, az illusztráció „élő szervezete” hol az égitestek, hol a buja vegetáció szövedékei közé helyezi az egyetemessé növekedő, nagybetűs Embert: vonal-nyelven jelenítve meg a nagyra törő költői szándékot.

JEGYZETEK:

- 1 *Walter Crane*: Line and Form, 1900. Magyarul, ford.: *Mihalik Gyula*. Vonal és forma, Bp. 1910. p. 63. Idézi: *Gellér Katalin*: A vonalak nyelve: vonalelméletek a századfordulón. *Ars Hungarica*, 1994.(1.) 134. o.
- 2 *Henry van de Velde*: Az új stílus. 1906. Ford.: *Nagy Géza*. In: A szecesszió. Szerk.: *Pók Lajos*. Bp. 1972. (1977.) Gondolat, 234—235. o.
- 3 *Alexander Bernát*: Beardsley. In: Tanulmányok II. Művészet. Bp. 1924. Pantheon, 109. o.
- 4 *August Wilhelm Schlegel*: Über dramatische Kunst und Literatur. Heidelberg, 1817. III. 8. In: *Sämtliche Werke*. Leipzig, 1846—47. VIII. 122. XI. 187.; Vorlesungen über Schöne Literatur und Kunst. Stuttgart 1884. I. 49—50. o.
- 5 Vö. „organikus forma” — „mechanikus forma” szembeállítása, a világ, a műalkotás élő-lényhez, élő szervezethez hasonlítása, analógiája XVII. századi angol gondolkodóknál (Shaftesbury, Newton), majd Herder, Goethe, az angol romantika művészeinél, teoretikusa-inál: Coleridge etc. Hasonló analógiák, képek Platon, Arisztotelész írásaiban, majd az olasz reneszánsz gondolkodóinál etc. *Nemes Nagy Agnes*: Szó és szótlanság, I. Bp. 1989. 332—3. o., *Henszlmann Imre*: A művészet fejlődésének törvényei. 1865—65. Vö. Sz. K.: H. I. művészetelmélete, Bp. 1992. 5—45., 89. o.
- 6 *Hermann Bahr*: Az igazi és a hamis szecesszió, Szession, 1900. In: A szecesszió. I. m. 391. o. Ford.: *Hajnal Gábor*.
- 7 *Alexander Bernát*: A játék, az utánzás, a dísz. I. m. 133. o.
- 8 *Henry van de Velde*: Amit én akarok. In: A szecesszió. I. m. 239. o. Ford.: *ifj. Tálasi István*.
- 9 *Henry van de Velde*: Az értelmes stílus alapjai. In: A szecesszió. I. m. 242. o. Ford.: *Nagy Géza*.
- 10 *Perneczky Géza*: A szecesszió, avagy a magyar „belle époque”. In: Tanulmányút a pávakertbe. Magvető, Bp. 1969. 17—18. o.
- 11 *Perneczky Géza*: i. m. 18. o.
- 12 *Hermann Broch*: Hofmannsthal és kora — Szecesszió vagy értékvesztés? — Magyarul: Helikon, Bp. 1988. Ford.: *Györfly Miklós*. 156—157. o.
- 13 *Hermann Broch*: i. m. 157. o.
- 14 *Perneczky Géza*: i. m. 17. o.
- 15 *Hermann Broch*: i. m. 156. o.
- 16 *Csáth Géza*: Jegyzetek egy új rajzgyűjteményről és a művészetekről. In: Rejtelmek labirintusában. Összegyűjtött esszék, tanulmányok, újságcikkek. Szerk.: *Szabély Mihály*. Bp. 1995. Magvető, 106—114. o. (Opiumálmok. Aiglon nyolc grafikája. A Világosság nyomása — Cs. G. jegyzete.) Eredetileg: Nyugat, 1910. március 16., 357—365. o.
- 17 *Henry van de Velde*: Az új dizitmény. In: A szecesszió. I. m. 245. o. Ford.: *Nagy Géza*.
- 18 *Alexander Bernát*: i. m. 98. o. (A vonalról — adalék az esztétikai lélektanhoz). Vö. i. m. 103., 106., 107. o.
- 19 *L. Gellér Katalin*: Szecessziós illusztráció és könyvművészet Magyarországon (1890—1920). Kandidátusi értekezés, Bp. 1994. A legfontosabb szecessziós illusztrált könyvek listája, 137—158. o. (Kézirat) Vö. *Gellér Katalin*: A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895—1925). Miskolci Galéria, 1997. (A Miskolci Galéria Könyvei 11.)
- 20 Független Magyarország, 1909. dec. 25. 18. o., in: *Keserű Katalin — Gellér Katalin*: A gödöllői művésztelep. Cégér Kft. Bp., 1987. 82 — 229. o. Vö. Lapkritikák és nyilatkozatok Komjáthy Jenőről, Bp. 1909. — Magyar festőművészek támogatásából ingyen, Komárom, 1909. 127. o. *L. Rába György* előszava a *Komjáthy Jenő*: Vers és próza c. Összegyűjtött művekhez, Bp. 1989. Szépirodalmi, 16. o.
- 21 Vö. a 20. jegyzettel. Az illusztrációk egy része látható a fenti, Bp. 1989-es kiadásban; teljesebb együttesük a Miskolci Galériában, Miskolc, A szecessziós könyvillusztráció Magyarországon (1895—1925). 1997. szept. 18. — okt. 26. Kiállítás.
- 22 Komjáthy Jenőről az utóbbi években: *I. Nagy Attila Kristóf*: Szellemi bonctan, Bp. 1992. Széphalom Könyvműhely; *S. Varga Pál*: A gondviselés hittől a vitalizmusig. Debrecen, 1994. Csokonai Könyvtár. 2., 214—234. o.; *Eisemann György*: Szimbólum és metafizikum Komjáthy Jenő költészetében, Bp. 1997. Széphalom Könyvműhely.
- 23 Gnoszticizmus. Schmidt Jenő Henrik. Újabb munkák, *I. Tarjányné Eszter* kandidátusi értekezése, 1997. (Kézirat)
- 24 *S. Varga Pál*: i. m. 225—232. o.
- 25 *Eisemann György*: i. m. 178—180. o.
- 26 *Németh G. Béla*: Megvilágosodás és korforduló. (A „heurékás” élményű vers és a század-vég.) In: Küllő és kerék. Bp. 1981. Magvető, 290—316. o.

A 175 éves Akadémia megidézése lapelődünk,
az Akadémiai Értesítő egykori közleményeiből

A magyarok kivándorlása Amerikába.

(Kivonat *Thirring Gusztáv* deczemb. 9-ikén bemutatott értekezéséből.)*

A statisztikus, demográfus, geográfus Thirring Gusztáv (1861—1941) a budapesti egyetem rk. tanára (1906), a Magyar Tudományos Akadémia r. tagja (1926) egyike volt az Egyesült Államokba irányuló, maga korabeli magyar kivándorlás legelső tudományos igényű elemzőinek. A főként kiterjedt és maradandó értékű történeti és városstatisztikai munkássága nyomán ismertté vált társadalomtudós egy tucat tanulmányt szentelt a magyar kivándorlás, s különösen a felvidéki emigráció kérdéseinek Az Akadémiai Értesítőben kivonatossan közölt akadémiai előadása teljes terjedelmében a Közgazdasági Szemle 1896. évi kötetében jelent meg (30—52. o.).

Thirringet elsősorban a kivándorlás demográfiai hatásai érdekelték: jó szemmel és éles elmével vont a tanulságait a századforduló vándorló tömegeinek alapvetően gazdasági elhajtó erejéről, egyenetlen földrajzi eloszlásáról és egyre csökkenő művelődési színvonaláról.

A fiatal Thirring 1896-ban még nem vette, nem is igen vehette észre, ami saját később írott dolgozataiban is felbukkan már: a visszavándorlás megdöbbentő arányait, a hazaküldött vagy hazahozott pénzüsszegek szinte hihetetlen méreteit, a magyar kivándorlásnak a későbbi nevén Gastarbeiter (vándormunkás) jelenséggel mutatott rokon megnyilvánulási formáit. A milienáris Magyarországon kevésse vette, vehette figyelembe a kérdéskör nemzetközi, s főként amerikai szakirodalmát, bár igyekezett a migráció befogadói oldalát, az egykorú amerikai társadalom problémáit is statisztikai szinten feltárni és a magyar kivándorlással összefüggésbe hozni.

Thirring Gusztáv tette először tudományos kérdéssé a tömeges magyarországi kivándorlást mint nagyszabású társadalmi jelenséget és nemzeti sorskérdést. Műveit újra kellene nyomtatni.

Frank Tibor

* Jubileumi rovatunkban az írásokat az eredeti írásmóddal közöljük.

Az észak-amerikai Egyesült-Államok rendkívüli emelkedésüket majdnem kizárólag a nagyfokú bevándorlásnak köszönhetik; az Unio első elnökei felismervén, hogy az új köztársaságnak erejét Európa népeiből kell gyarapítania, mindent elkövettek, hogy az európaiak bevándorlását lehetőleg megkönnyítsék. Törekvésüket siker is koronázta, mert 1820-tól 1890-ig az angol és német faj egymaga több mint tíz millió bevándorlóval növelte az Unio népességét, mely néptömegnek az eredeti lakossággal való teljes összeforradása szilárd alapját vetette meg az új nagyhatalomnak. A vándormozgalom azonban lassanként elvesztette eredeti jellegét; az utolsó két évtizedben mind nagyobb arányban vándorolnak be oly idegenek, kik tisztán csak a hirtelen meggazdagodás vágyától vezéreltetve, az amerikai társadalomba belevegyülni nem óhajtanak, annak csak terhére válnak. Így az Egyesült-Államok kormánya most már arra törekszik, hogy azon bevándorlókat, kiknek letelepedését alacsony műveltségi fokuk nem teszi kívánatosná, lehetőleg távol tartsák. Kétségtelen, hogy az ezt célzó rendszabályok létrejöttében a magyarországi kivándorlásnak is volt némi része; mert hazánkból — leginkább pedig a tót felföldről — túlnyomó részben oly népelemek vándoroltak Amerikába, melyeket felette alacsony művelődési fokuk miatt és azon okból, mivel a többi munkásoknál sokkal kisebb munkabérrel elégedtek meg, a már ott levők nem fogadtak szívesen; ehhez járul még, hogy a magyar kivándorlók a legszegényebb népből kerültek ki, kiknek átlag csak 11 dollár pénzük volt partra szállásuk alkalmával, úgy hogy nagyrészt a hatóságok terhére estek. Ezen kivándorlásokra vonatkozólag rendkívül becses adatokat közölnek az Egyesült-Államok Treasury Departmentjének hivatalos kiadványai, mely adatok a magyar kivándorlást több szempontból igen érdekesen világítják meg; hasonlóképen becsesek azon adatok is, melyeket a Brémában és Hamburgban hajóra szállott magyar kivándorlók felől az ottani hatóságok, illetőleg statisztikai hivatalok gyűjtének.

Az Egyesült-Államok hivatalos adatai a magyarok kivándorlásait 1861-ig vezetik vissza; eleintén csak szórványosan vándoroltak ki honfitársaink s az első tíz év alatt csak 488-ra rügött számuk; a hetvenes években már évenként több száz magyar kötött ki Amerika partján, de a tömeges kivándorlás csak 1880-ban indult meg, a mely év óta évenként 8—10.000 lélek indult útnak, e szám pedig rohamosan növekedve, 1892-ben már 32.683 főre emelkedett. A kivándorlók számát az alábbi felsorolás évről-évre tünteti fel:

1861	2	1871	119	1881	6-756	1891	27-548
1862	17	1872	1-032	1882	11-602	1892	32-683
1863	28	1873	892	1883	12-308	1893	26-219
1864	40	1874	852	1884	10-708		
1865	322	1875	747	1885	9-181		
1866	45	1876	475	1886	18-110	Összefoglalás:	
1867	25	1877	540	1887	14-301	1861—70	488
1868	8	1878	632	1888	12-856	1871—80	13-475
1869	—	1879	1-518	1889	15-746	1881—90	136-562
1870	1	1880	6-668	1890	27-548	1891—93	86-450
						Összesen	236-975

Az amerikai statisztika adataiból kitűnik, hogy a magyarországi kivándorlók rendszerint családjuk nélkül indulnak a nagy útra, vagy pedig olyan elemek vándorolnak ki, melyek még családot nem alapítottak; ez kitűnik abból, hogy — Irországot kivéve — hazánk kivándorlói közt van a legkevesebb nő és gyermek, és ezen arány évről-évre csökken; a hetvenes évek elején száz férfi kivándorlóra még több mint 60 nő jutott, azóta ez az arány alászállt 30—35-re; kor tekintetében volt a kivándorlók közt a hetvenes években 27—30% tizenöt éven alóli gyermek, míg ma csak 6—10 található. Ezen adatok határozottan arra utalnak, hogy a kivándorlás nagyfokú elterjedésével a kivándorló családok elszaporodása korántsem tart lépést, ellenkezőleg a kivándorló családok száma az összkivándorláshoz viszonyítva, lassanként csökken, úgy, hogy ma a kivándorlóknak mindössze alig 20 százaléka megy családostul Amerikába.

Felette becsesek az amerikai statisztika azon adatai, melyek a kivándorlók foglalkozását tüntetik fel; a magyarországi kivándorlást az jellemzi legélesebben, hogy az értelmiség, a tanult elemek majdnem teljesen távol tartják magukat tőle; ellenben feltűnő nagy számmal vándorolnak ki munkások és napszámosok, kik nem tartoznak valamely határozott kereseti ághoz. 1874-től 1892-ig több mint 200.000 magyar vándorolt az Egyesült-Államokba s ezek közt csak 416 tartozott a szellemi keresethez, 5175 volt iparos, 2963 kereskedő, 2874 bányász, 5512 földmives, 4451 cseléd és szolga és 105.621 munkás és napszámos; a fenmaradó összeg a foglalkozás nélküliekre esik, kik közt a nők és gyermekek is befoglaltatnak. A durva testi munkára utalt elemeknek ezen nagyfokú kivándorlása a magyar kivándorlás legjellemzőbb vonása, mely ezen tekintetben az összes államok közt kivételes helyzetet foglal el. Kivándorlóink közt 52·7% munkás és napszámos, holott még Olaszországból is, — a honnan szintén sok műveletlen elem vándorol ki — csak 46·9% munkás és napszámos indul Amerikába, ellenben Ausztriából csak 28·5, Angolországból 19·4, sőt a Német birodalomból csak 15·6%. Ezzel szemben a tanult foglalkozások aránya az egyes országok kivándorlói közt a következő: Skótország 24·6, Anglia 16·0, Német birodalom 11·3, Olaszország 7·7, Ausztria 7·6, Magyarország csak 4·4%. Az ideovágó adatokból kitűnik, hogy vannak foglalkozási ágak, melyek évről-évre szolgálnak bizonyos contingenst a kivándorlók tömegéhez, míg mások csak egyes években szerepelnek nagyobb számmal; ez utóbbiak tükröztetik vissza azon eseteket, a midőn a kivándorlási ügynökök csábításaira egyes községekből hasonfoglalkozású egyének csoportosan vagy tömegesen ragadták kezükbe a vándorbotot, s nem egy esetben a községek lakosságának negyed-, sőt harmadrésze távozott el. Így néptelenedtek el a felsőmagyarországi bányavárosok, többek közt Gölniczbánya és Dobsina, néhány év alatt; a magyar bányászok kivándorlása 1885-ben indult meg tömegesebben és pedig a következő számokkal: 1886-ban 360, 1887-ben 284, 1890-ben 505, 1891-ben 698 és 1892-ben 898.

Az Egyesült-Államokba kivándorolt honfitársaink száma és földrajzi eloszlása a népszámlálások eredményeiből is kitűnik; 1870-ben még csak 3.737 magyar születésű lakója volt az Egyesült-Államoknak, 1880-ban már 11.526 és 1890-ben 62.435. A magyarok leginkább a keleti államokban telepednek le, s legnagyobb számmal a következőkben vannak: Pennsylvania 24.901, New-York 15.598, Ohio 5.431, New-Jersey 3.417, Illinois 3.126.

Ezenkívül a nyugati és északi államokban, így Kansasban, Nebraszkában, Dakotában, Kaliforniában stb. is élnek magyarok nagyobb számmal (nehány száz). A városok közül legtöbb magyar New-Yorkban van, a hol 12.222 él; továbbá Clevelandban 3210, Chicagóban 1818, Philadelphiában 1354, Pittsburgban 794, Brooklynban 663, Newarkban 430, Alleghanyben 312, stb. Legsűrűbben Pennsylvániában él a magyarság, a hol alig van nagyobb város vagy község, melyben magyarok ne élnének. A magyarság eloszlása is jellemzi a kivándorlási mozgalom minőségét; az ötvenes években, midőn politikai emigránsaink nagyobb számmal hajóztak át az Océánon, leginkább a nyugoti és belső államokat keresték fel, a hol gazdasági vállalkozásokra alkalmasabb volt a talaj. Akkori kivándorlóink kivétel nélkül a műveltség magas fokán álló férfiak voltak, kik a magyar névnek tiszteletet és becsülést szereztek. Ma kivándorlóink a legalsóbb néprétegekből származnak, kiknek existenciáját többnyire csak a durva testi munka biztosítja s kik ezért leginkább nagyvárosokat és egyes bányavidékeket keresnek fel, a hol legkönnyebben remélnek boldogulhatni. Így a magyarság földrajzi eloszlása is jellemzi azt a kényes átalakulást, melyen a magyar kivándorlás az évek során át keresztül ment.

Berényi Dénes

Korunk válságának okait kutatva — Fukuyamatól Kortenig és azon túl

A Szovjetunió összeomlása — gyakorlatilag puskalövés nélkül — mindenkit váratlanul ért. Az eufória, a Fukuyama-féle hurrá-optimizmus a „történelem végéről”, a liberális demokrácia, a parlamentarizmus világméretű diadaláról azonban nem tartott sokáig.¹ Azóta is egészen napjainkig — túlzás nélkül — egyre-másra jelennek meg mai világunk válságáról szóló könyvek Korten² szinte már klasszikussá vált könyvétől kezdve Martin-Schuman³, Forrester⁴, Badie-Smouts⁵, Huntington⁶ vagy Soros György⁷ könyvéig, hogy csak néhányat említsünk. Más kérdés, hogy mind a válság mibenlétét, mind a kiutat belőle nagyon különbözőképpen látják, ha egyik-másik esetben van is köztük bizonyos átfedés.

Közülük négy (Korten, Martin-Schumann, Forrester és Soros) a maguk sajátos megközelítésében ugyan, de a probléma lényegét, a mai világ válságának okát a globális kapitalizmusban, a multinacionális cégek világuralmában látják, és ennek a „fejlődésnek” az „eredményeit” mutatják be. Ezeket a tőkés társaságokat csak a profit érdekli és mozgatja, ők „a társadalom és az ökológiai önpusztításhoz vezető globális gazdaságpolitika gazdái”, ahogy Korten megfogalmazza. Majd később ezt írja: „A kapitalizmus ... olyan óriási tőkés társaságok és pénzügyi intézmények kezébe engedi át folyamatosan a tulajdonosi jogokat, amelyek a felelősség teljes hiányát mutatják...”. (Kiemelés a cikk szerzőjétől.)

Martin-Schumann szerint a globalizáció a világpiac erőinek „elszabadulása”, „az állam gazdasági hatalomfosztása”. A távközlési technika mai fejlettsége mellett a tőzsde, a pénzpiac teljesen elszakadt a reális gazdasági folyamatoktól. A világ egyik feléből a másikba a nap huszonnégy óráján keresztül mennek az üzenetek, folynak az „üzletkötések”, az egész egy globális szerencsejáték képét mutatja.

Mindennek azután szörnyűek a következményei. Az a sikeres menedzser, aki több profitot termel. Hogy hány munkást bocsát el, hogy hány család megy tönkre, az nem az ő gondja. Kialakul az ún. „20%—80% társadalma”, amelyben a társadalom 20%-a egyre gazdagodik, 80%-a pedig egyre szegényebb lesz. A nagyvállalatok egyre „karcsúsítják” magukat, az elbocsátásokon

kívül kisebb vállalatokat hoznak létre egyes részlegeikből. Ezek általában teljesen hozzájuk vannak kötve termékeikkel, és ezért a multinacionálisok nyugodtan lenyomhatják azt az árat, amit az ilyen vállalatoknak beszállított termékeikért fizetnek. Mivel azonban a szóban forgó kis vállalatoknak is nyereséget kell produkálniuk, a dolgozók bérét még alacsonyabbra csökkentik. A dolgozók pedig örülnek, hogy egyáltalán megmarad a munkájuk. Így jön létre az a helyzet, hogy az USA-ban 30 millióan, Németországban pedig 8 millióan élnek a szegénységi küszöb alatt. Egyre nagyobb számú a csak ideiglenesen alkalmazottak száma, hiszen a munkanélküliek seregéből bármikor vehetnek fel munkásokat. A képhez még hozzátartozik, hogy pl. Kalifornia államban többet költenek börtönökre, mint kulturális célokra.

Soros György a pénz világát közelről ismeri, hiszen mesés vagyont spekulációval szerezte. Megállapításai azonban nem kevésbé kemények, ha nem is olyan sok adattal alátámasztottak, mint az előbbi könyvek esetében. Szerinte „...a kizárólagosan piaci erőkön alapuló kapitalizmus olyan veszélyt jelent a nyílt társadalomra, ami manapság ... ártalmasabb, mint bármiféle totalitárius ideológia”. Arról van szó, hogy a profit behatolt az élet olyan területeire, mint a családi élet, az erkölcs, a művészet, és szétbomlasztja azokat. Másrészt rá kellett jönnie, hogy az ún. nyílt társadalmat, amiért alapítványain keresztül olyan sokat küzdött, nemcsak a diktatúra, de a törvényes rend meggyengülése, az anarchia is fenyegeti. Nem győzi hangsúlyozni, hogy a profit-, a pénzszerzés önmagában nem emberhez méltó cél: „...a profitszerzés morális kötelezettséggé nőtte ki magát...”, „...a monetáris értékek átvették a belső értékek szerepét...” Ezért „nem kevesebbet jósolok, mint a globális kapitalizmuson alapuló világrend küszöbön álló felbomlását” — írja.

A négy könyv közül talán a legszenvedélyesebben és a legradikálisabban *Forrester* közelíti meg a kérdést. Ahogy írja: ebben a gazdasági rendszerben az emberek jogfosztottakká válnak, pusztá figurákká egy kisebbség kezében. „Számukra a pénzforgalom a fontos, a gazdasági játékok, emellett minden más háttérbe szorul.” „Ezek az üzletek nem hoznak létre 'vagyon' vagy valószínűségi termékeket. Ezeknek az üzleteknek a megkötéséhez nincs szükség irodaházakra, személyzetre, néhány telefonnal és számítógép segítségével egy-kettőre tető alá lehet hozni egy virtuális üzletet.”

De mi a terápia, amit ezek a szerzők ajánlanak, mit kell tennünk szerintük, hogy a társadalom ebből a válságból ki tudjon lábalni? A különböző szerzőknél a javasolt utak-módok meglehetősen különbözők.

Korten javaslata szerint a civil társadalmat, a civil szerveződéseket kell erősítenünk, amelyek szembe tudnak szállni a még oly erős multinacionális vállalatokkal is, pl. úgy, hogy nem dőlnek be a hirdetéseknek, és nem vásárolnak bizonyos árukat. A másik „gyógyír”, amit ajánl, a helyi gazdaság megerősítése. Ezt a mozgalmat nevezi „ökológiai forradalomnak”. „Az Ökológiai Forradalom irányelvei vállalkozás- és piacbarát jellegűek, de a helyi vállalkozásokat és piacokat a globális elé helyezik”. „Az a cél, hogy határt szabjunk a legnagyobb tőkés társaságok hatalmának és szabadságának a demokrácia, az emberek és közösségek jogainak és szabadságának visszaállítására érdekében.”

A kiút keresésében vannak bizonyos rokon vonások Martin és Schumann, valamint Soros megállapításai között. Mindkét könyv kiemeli,

hogy míg a multinacionális vállalatok valóban globálisan működnek — a Coca-Cola, a McDonald's szinte az őserdőbe is eljut —, addig hiányoznak a megfelelő „ellensúlyok”, pl. az erős, nemzetközi összefogásra képes szak-szervezetek. Martin és Schumann szerint a kormányok nem teljesítik azt a feladatot, amiért megválasztották őket: a társadalom érdekeinek védelmét. A neoliberais ideológia nevében minden korlátot éppen ők bontottak le, és „most mint tanácstalan bűvészinások panaszkodnak, hogy nem tudnak már parancsolni a szellemeknek, akiket ők meg elődeik szabadítottak ki a palackból”. Másrészt egy-egy állam nem elég erős ahhoz, hogy a nemzetközi tőke nyomásának ellen tudjon állni. Ezért ők sokat várnak pl. az Európai Uniótól, amelynek — szerintük — már lesz annyi ereje, hogy teljesítse azt a funkciót, amelyet a társadalom e vonatkozásban elvár tőle. Soros pedig így fogalmaz: „Globális gazdaságban élünk, miközben globális társadalmunk politikai szervezettsége siralmas”. „... a politikai, illetve szociális alapegység nemzeti szintű maradt”. Végül megállapítja: „Abban biztos vagyok, hogy a globális kapitalizmus napjai, hacsak nem ismerjük fel hiányosságait, és nem teszünk meg mindent időben a kijavítása érdekében, meg vannak számlálva.” „Arról van ugyanis szó, hogy a vak profitszerzés végül is szétrombolja, leépíti magát a társadalmat is.”

A radikális Forrester nem elégszik meg reformokkal, civil szerződésekkel és hasonlókcal. Szerinte teljesen új társadalmi berendezkedésre van szükség, hiszen a jelenlegi tudományos-technikai fejlődés lehetővé teszi, hogy kevesebb munkát kelljen az egyes embernek végezni, és nagyobb teret kapjon a tudás, a műveltség, a tartalmas időtöltés. Most a tudomány és technika által megteremtett lehetőségek kevesek javát, gazdagodását szolgálják. Hogyan lehet a fenti célokat elérni? Nem mondja ki, nem írja le kifejezetten, de az olvasóban önkéntelenül is megfogalmazódik, hogy ezt csak a jelenlegi társadalmi rendszer szétrombolásával, azaz „klasszikusan” forradalommal lehet megvalósítani. A „forradalmi” szónak, pláne a maga klasszikus értelmében, nagyon rossz ma a csengése. Bibó István szerint a forradalmak olyan sokat rombolnak, hogy igen hosszú idő kell ahhoz, amíg a forradalom után egy társadalom megint eléri a korábbi civilizációs szintet. Tehát bár-hogy is fogalmazzuk meg a kiutat, az elérendő célt, valószínűleg a reform, a jól átgondolt, előkészített reform útját célszerű keresnünk.

Merőben másképp látja a mai világ problémáit és annak okait *Huntington*. Szerinte szó sincs valójában globalizálódásról se a szó jó, se rossz értelmében, hanem az emberiség civilizációkra különül el, és az ezek közötti kapcsolatok és ellentétek az események valódi rugói. Se a kóla, se a számítógép elterjedése, se hasonlók ne tévesszenek meg bennünket. „A hidegháború viszonylag egyszerű bipolaritását egy többpólusú, multicivilizációs világ sokkal bonyolultabb kapcsolatrendszerre váltja fel.” Az elmúlt évtizedek bipolaritása csak időlegesen fedte el az embercsoportok közti, valódi civilizációs különbségeket. A jobb híján nyugati civilizációnak (a népek katolikus—protestáns valláson alapuló civilizációs-kulturális közössége) nevezett népek csoportja, amelyik évszázadokon keresztül agresszivitásával igyekezett rányomni a bélyegét (és stílusát, hatalmát) más országokra, más civilizációjú népekre, kifáradóban van. Más civilizációt egyre jobban a saját lábukra állnak, és a modernizációt a saját civilizációs gyökereikre építve valószínűleg meg. „Modernek leszünk ugyan, miközben megőrizzük önmagun-

kat!” Az ún. emberi jogok is — legalább is ma hangoztatott formájukban — főként a nyugati kultúra jellegzetességeit viselik magukon. Más, pl. a keleti kultúrák az individuális jogok elé helyezik a közösség érdekeit és a szólás-, a gyülekezési, a sajtó- és vallásszabadság hiányzik fogalomkörükből. A kínai (konfucianus), az iszlám civilizáció, illetve ezek országai egyre kevésbé hajlandók elfogadni a Nyugat gyámkodását. Ezen kívül beszélhetünk még ortodox (ortodox keresztény), japán, afrikai, latin-amerikai, hindu civilizációkról. Ezek közül egyesek közelebb, mások távolabb állnak egymástól, és a jövőben lehetséges, hogy egyik vagy másik, amelyek közelebb állnak egymáshoz, összeolvadnak. Így pl. a nyugati és a latin-amerikai. Mindenesetre úgy látszik: „A nyugati ideológiák uralta 'progresszív korszak végének' vagyunk tanúi, és egy olyan korszak küszöbéhez érkeztünk, melyben az eltérő civilizációk sokasága kölcsönösen egymásra hat, egymás mellett él és egymáshoz alkalmazkodik.”

Hogy a Huntington-féle felfogás mennyire kezd előtérbe kerülni, arra jellemző, amit Peter Neuner⁸, müncheni katolikus teológus professzor ír azokról a kihívásokról, amelyekkel ma a kereszténység szembe találja magát: „Olyan kultúrákkal találkozik..., amelyek semmiképpen sem alábbvalók nála, sőt némelyik régebbi és hosszabb hagyományt tud felmutatni, mint a kereszténység, főként Indiában és Kínában. Kelet-Ázsiában jelenleg olyan folyamat zajlik, amely egyes-egyedül a hellénizálódással hasonlítható össze: 1500 év óta először került a kereszténység újból abba a helyzetbe, hogy a vele találkozó kultúrát nem alapvetően átalakítja és a nyugati gondolkodásnak megnyitja, hanem üzenetét az új kultúrában, annak gondolkodásmódja szerint kell kifejeznie.”

A civilizációk mélyén a vallások vannak, ezek képezik a civilizációk-kultúrák (ne feledjük a kultúra és a kultusz szavak lényegi kapcsolatát) valódi alapját. „Az emberiség ezeréves történelme tanúskodik arról, hogy a vallás nem 'apró különbség', hanem valószínűleg a legnagyobb és legmélyebb nézetbeli eltérés, ami emberek között létezhet.”

A mindennapi események a felszín, amely mögött évezredes civilizációs meghatározottságok vannak. Huntington — a Kommunista Kialtvány analógiájára — egyenesen úgy fogalmaz: „Az emberiség történelme a civilizációk története.”

Nehéz lenne tagadni a civilizációk jelentőségét az emberiség életében és történelmében. Hogy azonban ez lenne a fő és szinte egyetlen meghatározó, az legalább is vitatható. Másrészt nehéz lenne megmondani, hogy a tudományos-technikai fejlődés nem hatja-e annyira át az egész emberiséget, hogy végül is kialakul majd egy új — nem nyugati, hanem egy valóban új — világcivilizáció. Hiszen tagadhatatlan, hogy a mai hírközlő és közlekedési eszközök úgy összekapcsolják egymással az egymástól távol élő közösségeket, úgy behálózzák a Földet, mint még soha az emberiség történelme folyamán. Ezzel kapcsolatban fel lehet vetni azt is, hogy vajon a nyugati civilizáció mennyire hatja át ma a Nyugatot egészében. Mindenesetre ne feledjük: „Az egyetemes civilizáció elmélete a nyugati civilizáció jellegzetes terméke”. Akárhogy is van a dolog valójában, Huntington szerint: „Az elkövetkező időszakban a világ békéjét leginkább a civilizációk összecsapása fenyegeti, és a világháború veszélyét egyedül a civilizációk segítségével létrehozott nemzetközi rend háríthatja el.” „Egy civilizációs világ csak úgy tud továbbfejlődni,

ha az univerzalizmusról lemondva elismeri a sokszínűséget, és a közös jellemzőket kezdi keresni.” Tehát a „civilizációk összecsapása” a veszélyforrás az emberiség számára és nem a multinacionális vállalatok globális profitéhsége? Persze a kettő végső soron nagyon is összefügghet egymással.

Míg Huntington kétségtelenül beszél veszélyekről és összecsapásokról, mégis a bipoláris világ felbomlása után a különböző civilizációk alapján — ha konfliktusokkal terhesen is — valahogy mégis újrarendeződni látja a világot. *Badie-Smouts* szerint viszont „a nemzetközi rend inkább a szétesés, mint a civilizált közösség ideálja felé halad”.

Az állam, amelytől az oktatással, szolgáltatásokkal, infrastruktúrával, gazdaságpolitikával, illetve munkával kapcsolatos igények kielégítését várunk, és amelyik európai fogalmak szerint a világ számos helyén ma sem alakult ki igazán, egyre jobban veszít erejéből, jellegéből és ún. szuverenitásából. Nemcsak a multinacionális vállalatok, de a különböző nemzetközi szervezetek, mozgalmak, a vallási újjáéledés és az egyházak, mind-mind „felülről” járulnak hozzá az állam jelentőségének csökkentéséhez. Meg kell jegyeznünk, hogy mások (pl. Forrester, Martin-Schumann, Korten stb.) álláspontjával szemben a multinacionális vállalatokat nem tartja valami „ördögi” szervezetnek: „Tévednénk azonban, ha a transznacionális hálózatokat okkult és mindenható hatalmakként képzelnénk el, melyek teljes mértékben kicsúsznak az állam befolyása alól.” Az illegális fegyver- és drogkereskedelem minden bizonnyal veszedelmesebb. De az állam ellenőrzése alól kibújnak a kommunikációs műholdak és rádióadások vagy az illegális bevándorlók tömegei is.

„Alulról” viszont a szeparatizmus és partikularizmus, a legkülönbözőbb önállósulási és elkülönülési törekvések, a törzsi és ideológiai villongások tépázzák az állam tekintélyét és hatáskörét. Ezek számára a „... terrorizmus úgy tűnik fel, mint a nemzetállam által önmagukat elnyomottnak tekintett és azzal szemben önmagukat idegennek érző kisebbségek végső eszköze”. „Az emberek rendkívüli mozgékonyasága mint a modern világ jellemzője felerősíti a terrorista akciók nemzetközivé válását, s ezzel együtt hatékonyságát.” Ugyanakkor: „A vak erőszak emancipálódik... mindenfajta racionalitással szemben, és ezáltal még esély sincs arra, hogy beilleszthető legyen a nemzetközi színteret működtető játékszabályokba.” Mindezt különösen veszélyessé teszi a modern technikai és városfejlődés. „... a nagy nyugati fővárosok igen könnyen és igen gyorsan megbéníthatók, és viszonylag kis ráfordítással olyan hatékony és nagy területekre kiterjedő cselekmények követhetők el ellenük, amilyenekre egykor csupán az államok lettek volna képesek.” Erről különben Huntington is nagyon hasonlóan ír: „A múltban a terroristák csak korlátozott körű erőszakos cselekményekre voltak képesek, itt megölték pár embert, ott levegőbe röpitettek valamilyen létesítményt. A nagyobb erőszakhoz nagyobb katonai erőre volt szükség. Elkövetkezik az idő, amikor már viszonylag kevés terrorista is képes lesz komoly, sőt akár tömegpusztító erőszakos cselekedetek végrehajtására.”

Ilyen tehát az a világ, amelyet *Badie* és *Smouts* bemutat, és könyvüket letéve és a többi említett könyvre is visszagondolva az ember szinte csodálkozik, hogy egyáltalán működik a mai társadalom, hogy többé-kevésbé „normálisan” folyik a mindennapi élet. Szemmel láthatólag *Badie* és *Smouts* meg sem próbálnak valamiféle megoldást, kiutat mutatni, hacsak a könyv

legutolsó bekezdését nem tekintjük annak. E szerint: „A nemzetközi színteret — inkább, mint valaha — olyan elvek megválasztása fogja meghatározni, melyek alapján a társadalmak szerveződnek vagy elrombolják önmagukat. Az iparosodott nyugati országok humanista és demokratikus tradíciókban gazdag, ám sokszor arrogáns, de másoknál nem arrogánsabb népessége kénytelen lesz belátni, hogy nem folytathatja a gazdasági tevékenységet az etikáról és az emberről való reflexiók nélkül.” „Az 'én' és a 'másik' problémája nem csupán filozófiai kérdés, vagy az állami szervek által felvállalt külkapcsolatok problémája. A külpolitika köznapi szinten folyik, és alakítója minden egyes egyén.”

* * *

Végül egy személyes megjegyzés. A fenti sorok írója fizikus. Hogy került erre a területre: a történelem, a szociológia, a politológia területére? A feleletet ott kell keresni, ahol napjainkban sok más természettudós is keresi. Az ún. Pugwash mozgalmat, melynek neve: „Science and world affairs”, azaz a „Tudomány és a világproblémák”, Einstein és Russell alapították az ötvenes években, és mindenki előtt nyilvánvalóvá tették a természettudósok felelőségét világunkért, társadalmunkért. Ez alól a felelősség alól egyikünk sem bújhat ki.

IRODALOM:

- 1 *Francis Fukuyama*: A történelem vége és az utolsó ember. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- 2 *David C. Korten*: Tökéstartársaságok világuralma. Kapu, Budapest, 1996.
- 3 *Hans-Peter Martin — Harald Schumann*: A globalizáció csapdája — Támadás a demokrácia és a jólét ellen, Perfekt Kiadó, Budapest, 1998.
- 4 *Viviane Forrester*: Gazdasági Horror. Kossuth Kiadó, Budapest, 1998.
- 5 *Bertrand Badie — Marie-Claude Smouts*: A visszájára forduló világ — A nemzetközi szintér szociológiája. Aula Kiadó, Budapest, 1998.
- 6 *Samuel P. Huntington*: A civilizációk összecsapása és a világtrend átalakulása. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- 7 *Soros György*: A globális kapitalizmus válsága — Veszélyben a nyílt társadalom. Sclar Kiadó, Budapest, 1999.
- 8 *Peter Neuner*: A kereszténység hellénizálódása mint az inkultúráció modellje. Mérleg 35 (1999) 29—42.

Köpeczi Béla

Modernitás, morál és mai bölcsesség

Érdekes filozófiatörténeti gyűjtemény jelent meg 1999-ben a párizsi A. Colin kiadónál Jacqueline Russ tollából La marche des idées contemporaines (A korszerű eszmék útján) címen, amely a „modernitás panorámáját” kívánja nyújtani a természet- és társadalomtudományokban és a filozófiában, mégpedig nemzetközi megközelítésben. A szerző megállapítja, hogy a XIX. századi világ összeomlott és egy új világ születik, amely a kapcsolatok, tehát az információ és a kommunikáció világa, s amelyben megnő az egyén szabadságának és boldogságának keresése, még ha meg is maradnak a régi világ bizonyos emlékei.

A posztmodern társadalom

Az új világ felismerésének egyik útja a szerző szerint a posztmodern gondolkodás, amely korunk egyik jellemzője. Emlékeztessünk arra, hogy *J. F. Lyotard* La condition postmoderne (A posztmodern állapot) című könyvében elmondja az ún. métarécit-ek, tehát az ideológiák kora lejárt és az új világban az individualitás uralkodik, amely elfogadja a társadalom technológiai fejlődését. Ide kapcsolódik *Fr. Fukuyama* győzelmi jelentése is, amely szerint a szocialistának nevezett európai társadalom bukása után a történelem véget ért, triumfált a kapitalista világ, még ha jelentkeznek is benne feszültségek. Ezzel az állítással szemben az említett gyűjtemény szerzője idézi *J. D. Derrida* Spectres de Marx (Marx kísértetei) című írását, aki szerint „Marx nem halott”, ellenkezőleg a kritikus és moralista gondolkodó eszméi ma is érvényesek a kapitalizmus ellentmondásairól, még ha utópiáját el is itéli.

Térjünk vissza a posztmodern kérdésre. Egyik tanulmányomban a neomodern és a posztmodern vitáját ismertetve vizsgáltam *J. Habermas* elméletét a kommunikációs társadalomról, amelyet szembeállítottam Lyotard nézeteivel s arra a következtetésre jutottam, hogy a posztmodernnek nincsen társadalomelmélete.

Ez a kérdés ma is foglalkoztatja a posztmodern gondolkodást, s érdekes, hogy *J. Y. Trékos* a Le Portique című folyóirat 1998-as szeptemberi számában az angol szociológia eredményeit igyekszik ebből a szempontból fel-

használni. A. Giddens elméletéből indul ki és elmondja, hogy a mai társadalomban „a modernitás redukálásával” van dolgunk, amely elvezethet a posztmodern társadalomhoz. Ez utóbbiban el lehet jutni „a szükség nélküli, világot átfogó, szocializált gazdasági rendszerhez”, a technológia humanizálódásához, a katonai rendszer felszámolásához és a tényleges demokráciához. Elismeri, hogy ezzel az optimista változattal szemben jelentkezők veszélyek is, így a gazdasági növekedés mechanizmusának szétesése, az ökológiai katasztrófa, a nukleáris konfliktusok és a totalitarizmus. Azok az angolszász szociológusok, akiket az említett folyóirat idéz, a japán gazdaság egyes példáit ajánlják, amelyek azonban nem általánosíthatók és nem bizonyítják Giddens tételeinek helyességét. Továbbra is megoldatlan tehát a posztmodern gondolkodás társadalomelméletének kérdése.

A morál és az etika

A bennünket körülvevő világban nagy súllyal jelentkezik az elszigetelő egyén aggodalma, szorongása és bizonytalansága és természetesen előtérbe kerül a személyes erkölcs kérdése. A nyugati könyvesboltokban sorra jelennek meg a morálról és az etikáról szóló régi szövegek, Arisztotelész, Kant, Hegel és Nietzsche írásai. Érdekes módon a francia filozófiában, ahol tovább él a morális hagyomány, egyre több olyan nemcsak francia, hanem nemzetközi áttekintést is olvasunk, amelyek mai válaszokat akarnak adni. Így a Magazine Littéraire 1998. januári számában olyan szerzők írásait láthatjuk, akiknek véleményei gyökeresen eltérnek egymásétól. A *Monique Canto-Sperber* által szerkesztett kötetben látjuk a francia *P. Ricoeur* vagy az amerikai *J. Rawls* nyilatkozatait és azoknak a könyveknek a kritikáját, amelyek a legutóbbi időkben jelentek meg. A nemzetközi áttekintés azt bizonyítja, hogy Nyugat-Európában és Amerikában általános az érdeklődés és ez áttöri az eddig nehezen megközelített francia „Hexagone”-t is. A folyóirat ismerteti azokat az alkalmakat is, amelyek különböző társaságokban, éttermekben vagy a médiában jelentkezők és amelyek bizonyítják ezt az általános érdeklődést.

A Russ által kiadott gyűjteményben mindenekelőtt francia filozófusok nézeteit foglalják össze véleményeik közzétételével. *D. Deleuze* számára az egyén szabadságát és boldogságát a vágy által kifejezett öröm jelenti. *M. Conche* a tragikus bölcsességet hirdeti, amely tudomásul veszi az életben jelentkező rosszat is. *N. Foucault* az antik filozófiából merítve azt állítja, hogy az ember önmagát kormányozza és az életet esztétikai formában képzeleli el. *E. Levinas* a vallás igazolását tartja szükségesnek és ezzel együtt a transzcendenciát fogadja el. A kézikönyv úgy látszik a német *A. Jonas* értékelését fogadja el, aki *E. Bloch*tal szemben nem az utópiát, hanem a tényleges világot veszi alapul és ebben keresi az ún. autentikus ember felelősségét. Mint e felsorolásból kitűnik, régi és új filozófiai nézetek jelentkezők és az olvasóra bizák, hogy milyen véleményeket fogad el.

A mai bölcsesség

1998-ban jelent meg A. Comte-Sponville és L. Ferry kiadásában egy csaknem 600 oldalas munka *La sagesse des modernes* (A modernnek böl-

csessége) címen, amelyben a két filozófus három részben tíz kérdésben mondja el véleményét. Az előszóban a mai filozófia két útjáról szólnak, arról, hogy valaki hogyan lesz nem dogmatikus materialista és hogyan lesz humanista. Az első rész első kérdésére válaszolva Comte-Sponville elmagyarázza, hogy ő miért nem dogmatikus materialista, bár a szellem létét az anyagból következteti. Ferry olyan humanista, aki vallásos kifejezéseket használva az embert teszi meg a filozófia alapkérdésévé.

A második kérdés azzal foglalkozik, hogy mi a viszony a neurobiológia és a filozófia között. A materializmus képviselője feltételezi, hogy az embernek vannak természeti határozományai, a humanista viszont azt állítja, hogy a biologizmus megingatja az ember egységét.

A harmadik kérdés így szól: A humanizmus és a bioetika, az ember szakralizációja? A materialista szerint az ember nem Isten, hanem teremtmény és a bioetika mint ilyet szolgálhatja. A humanista szerint az ember túlmutat a természetén, szakrális felelőssége van. Szerinte társa marxista álláspontot képvisel a vallás kérdésében, ő maga a vallási kifejezéseket csak az emberre vonatkoztatja.

A második rész témája: a vallás és a vallás után mit lehet remélni? Ide kapcsolódik a negyedik kérdés, amely így szól: A kötelesség és az üdvösség a moráltól az etikáig. A vitapartnerek egyetértenek abban, hogy a morál az imperativuszok együttese, az etika viszont az életről szól. A nem dogmatikus materialista Kanttal szemben Spinozára támaszkodik és a morálban modelleket és nem parancsolatokat keres, az etikában az élet értelmét látja. A kötelesség olyan morális akció, amelynek segítségével a törvények tiszteletét követjük. Az üdvösség az etika körébe tartozik és az ember világi értelmét vizsgálja. Következtetése az, hogy az adott helyzetben „a vidám kétségbeesést” kell követni. A humanista a kanti fogalmakat használja, a morállal kapcsolatban elfogadja imperativuszait. Az etikát a transzcendencia kategóriájában helyezi el az emberi értelem keresésében. Mindketten egyetértenek abban, hogy „reménykedni kell”, de ezt különböző módon értelmezik.

Az ötödik kérdést így fogalmazzák meg: az értelem keresése illúzió-e? Ferry szerint megbuktak a különböző ideológiák, helyükre az egyén és az interszubsztivitás lépett, ezen belül mindenekelőtt az igazság, a jóság, a szépség és a szeretet. Comte-Sponville előtérbe állítja az objektivitás filozófiáját, amely az egyént is meghatározza és az élet értelmét a kreativitásban és mások szolgálatában látja.

A hatodik kérdés így hangzik: reménység és kétségbeesés: Jézus vagy Buddha? Comte-Sponville foglalkozott az indiai filozófiával és ez alkalmat ad arra, hogy összehasonlítsa a kereszténységet és a buddhizmust. Spinozából indul ki, aki azt állítja, hogy „nincs remény félelem nélkül és nincs félelem remény nélkül”. Szerinte nem a remény, hanem az akarát készítet a cselekvésre, még ha igaz is Spinoza tétele, hogy szívesebben lehet választani a kétségbeesést, mint a reményt. Ez a tanítás szerinte egybeesik a buddhizmussal. Ferry azt állítja, hogy partnere a buddhizmust szekularizálja, ő maga viszont a kantianizmust és vitatkozik azokkal a nézetekkel, amelyek a kereszténység autoritativ és reményt sugalló felfogása ellen lépnek fel. Szerinte a feladat az, hogy meghaladjuk a reménység és a kétségbeesés klaszszikus figuráit és az embert állítsuk gondolkodásunkban az első helyre.

A harmadik rész címe: a filozófia és e század. Ennek hetedik fejezete azal foglalkozik, hogy van-e modern szépség? Mindketten azt állítják, hogy korunk művészetében nem ismerik el a szépséget. Comte-Sponville szerint a kortársi művészet krízisben van s a közönség elfordul tőle. Ő maga a régiet szereti és azt hangsúlyozza, hogy a régi és az általa elismert új művészet között esztétikailag nincs különbség. Ferry külön jegyzetben szól a régiek és újak vitájáról, a szövegben pedig kifejti, hogy az újkorban a teológiai és a kulturális célzatot felváltotta a művészet szekularizációja és humanizációja s előtérbe került a szép fogalma. Szerinte az avantgárd az eszmék és az újdonság kultuszát terjeszti. Vissza kell térni a „grandiózus” és a „laikus kor” szakralitásának gondolatához, amely kiemeli a transzcendenciát és felmagasztalja az embert. A vitában Cl. Capelier szembeszáll ezzel a felfogással és azt állítja, hogy az avantgárd igenis a modernitást fejezi ki és példaképp a XX. századi zenét idézi. Kijelenti, hogy a kor művészetének jellemzője az emberi nyitottság, a komplexitás és a közönség izlésének differenciáltsága.

A nyolcadik kérdés a médiáról szól és elsősorban a televízióról és az értelmiség szerepéről. Elismerik, hogy a televízió segítséget nyújt az iskolának és a demokráciának. Vita után egyetértenek abban is, hogy a filozófusok helyesen járnak el, ha megszólalnak ebben a médiában.

A kilencedik kérdés így hangzik: a filozófus és a politikus. Comte-Sponville azt állítja, hogy a politikában a hatalomvágy érvényesül, ezzel együtt a machiavellizmus, ami a gazdasági, ideológiai és morális válságot hozza. Szerinte ebben a helyzetben az „érdekek rehabilitációjára” van szükség s ezt a tényleges demokrácia oldhatja meg. Elítéli, hogy Marx meghirdette az utópista kommunista társadalmat, fő ellenfele azonban Le Pen, akit ő mint „filozófus polgár” elítél. Ferry szerint a politika magatartását befolyásolja a technicizálás (és itt ez ellen Heideggert idézi), a szekularizáció és „a jövő ellenállhatatlan nyomása”. Az „újrakezdést” a szeretet és az ember szekularizációja hozza a Machiavelli által hirdetett gyűlölettel szemben. A vita a szenvedélyek és az érdekek egyesítéséről szól, meglehetősen ellentétes véleményekkel.

A tizedik és utolsó kérdés: a tudományok és a kultúra: mit szolgál a kortársi filozófia? Mindketten hisznek a felvilágosodásban és a francia forradalom eszményeiben, a racionalizmusban, amely világosságot és érvelést tételez fel, a teológiai, etikai és politikai tradicionális formák elvetésében, az alkalmazott jó és a morál felfogásában. Miben térnek el egymástól? A tényleges és az immanens abszolútum felfogásában, a természetes és a „természetfeletti ember” különbségében, a felszabadítás és a választás szabadságában, az egyén önmaga által felszabadított vagy a világtól felszabaduló individuum kérdésében. Azt hangsúlyozzák, hogy az ellentétek ellenére egyben megegyeznek: „a laikus spiritualizmus” új formáit keresik.

A XX. század végének mai bölcsessége az említett kérdések felvetésében és az ún. nem dogmatikus materializmus és a humanizmus válaszadásában jelentkezik. Bár érdekes mindkét megközelítés, az teljesen nyilvánvaló, hogy egyik sem közelíti meg a mai filozófia által képviselt különböző álláspontokat. Mindenesetre lehetőséget nyújt arra, hogy a viták nyomán elgondolkozzunk a mi világunk helyzetéről, állást foglaljunk a különböző nézetekben és meghatározzuk saját álláspontunkat.

A cserbenhagyott ember

Az emancipatorikus projektum feladása a posztmodernizmusban*

Azt az emberképet javaslom elvetésre, amely a divatos posztmodern fejtegetésekből s ezek serény hazai importjából rajzolódik elő. Jellegzetesen lazák, ötletszerűek e fejtegetések, híven ahhoz a tételhez, hogy nincsenek többé paradigmák, metanarratívák, szabályok.

Nem foglalkozom a tőkemozgások globalizációjára hivatkozó gazdasági és politikai posztmodernizmussal, pedig könnyű volna lecsapni olyan pancser labdákat, mint pl. azt, hogy lejárt volna a nemzet, az állam, a háborúzás ideje, s egyáltalán: magának a történelemnek is vége.

Az emberre vonatkozó három ősi kérdés posztmodern megválaszolása érdekel. Mi az igaz? Mi a jó? Mi a szép? E kérdésekre a posztmodernizmus sorra olyan válaszokat kínál a tudományfilozófia, a morál és az esztétika diszciplínáiban, amelyek

1. tudományelőttiék,
2. moráelőttiék, illetve
3. esztétikaelőttiék.

A válaszok a megfellebbezhetetlenség arroganciájával hangzanak fel, pedig még az illető diszciplínákba való belépés sem történt meg. A kőművesek úgy veszik fel búsás díjazásukat, hogy fel sem emelték a kőműveskanalat.

1. A tudományfilozófia posztmodernizmusa

A posztmodern teoretikusok kellemes-kényelmes helyzetben vannak, mert állítólag megdőlt a tudományos tételek érvényessége, legitimitása, hiszen — bizonyításra sem szoruló axiómaként halljuk — mindenfajta

* Elhangzott a Friedrich Ebert Alapítvány 1999. ápr. 30.—máj. 1-jei, *Ezredvégi emberképek* c. seregélyesi konferenciáján. Az előadás műfajához híven filológiai hivatkozások nélkül summázom Lyotard, Feyerabend, Foucault, Rorty, Lacan, Deleuze és más felvilágosodás-ellenes teoretikusok gondolatait. — *H.M.*

metanarratíva is megdőlt. (Ilyen megdőlt metanarratívák lennének a vallások, a marxizmus, a freudizmus stb.)

Minden és bármi elmondható, így is csinálható, meg úgy is. A pusztá áruvá lett tudomány tételei tisztán denotatív kijelentések, amelyek egyenértékűek akár a velük ellentétes kijelentésekkel is. A tudományt immár nem kell, mert metanarratívák híján úgysem lehet, megalapozni, és nem cél a konszenzus kialakítása sem, mert nincsenek metanarratívák, amelyek a konszenzust aláfestenék.

„Szövegek”, „beszédmódok”, „diskurzusok” jönnek legfőljebb létre, amelyek úgy jók, ahogy vannak; rangsorolásuk, igazságvizsgálatuk, még akár műfaji besorolásuk is nemcsak hogy meddő, de szánalmasan dilettáns művelet volna. A művekért senki sem felel, mert azok önmagukat írják; a populáris horoszkópmissztika semmivel sem ér kevesebbet, mint az asztrofizikai kutatások. Divatbölcselek, mint Baudrillard vagy Eco, irodalmi „szövegeket” adnak közre, az irodalom pedig fuldoklásig telik álbölcseleti salakanyagokkal.

Jellemző a peirce-i szemiotikának és a wittgensteini nyelvfilozófiának az újabb fel- vagy inkább kihasználása. E két lényeglátó stúdium egészen posztmodern kiforgatásáig a társadalmi misztifikációk hatékony leleplezőjének bizonyult. A posztmodernizmus kezén azonban csupán tudományelőtti álláspontnélküliséget, relativizmust leplez. Legfőljebb immanens (társadalom)kritikára alkalmas immár mindkettő, hiszen zárójelbe kerülnek a denotációkon túlmutató minőségek. Pl. hűvösen azonosítani lehet egy afrikai törzsi ritust a hitleri Reichsparteigeländén rendezett őrvongással. Paglia joggal jegyzi meg: itt csupán semmi mással, mint önmagára reflektáló álfilozofálással van dolgunk.

Külön szót érdemel a husserli fenomenológiával való bánásmód is. Husserl stúdiuma minden ízében a felvilágosodás produktuma, és kevés rokonság fűzi a reá hivatkozó heideggeri miszticizmushoz. A posztmodernizmus kedvence természetesen Heidegger lett, és az a kevés is elfelejtődött, ami a heideggeri filozofálást annak kezdetén még a mesterhez, Husserlhez kötötte. A husserli filozófia kérlelhetetlen (bár tragikusan lehetetlen) lényegkeresése Heideggernél és főleg posztmodern híveinél abba a banalitásba torkollott, hogy minden megközelítés legitim, hiszen merő „diskurzus” mivoltában a lényegtől egyformán távol esik, attól minden minőségi különbség nélkül, egyöntetűen el van zárva. Az ember lényege tehát mindaz, foglalhatjuk össze, ami kívül esik a posztmodernizmus körkörös lényegkerülésén. Mellékessé válik a rákérdezés az ember lényegére, mert ez a kérdés — metanarratívába való ágyazottsága miatt — álláspontot, konnotációt implikálna. Így vált filozófiai fegyverténnyé a lemondás a filozófia fő feladatáról.

2. Posztmodernizmus a morálban

Az emancipatorikus projektumnak már azzal is bealkonyul, hogy a közösségeket a posztmodernizmus nem tudja másként kezelni, mint individuális atomok gyülekezeteiként, amelyek kommunikációs szempontból teljességgel egyenértékűek. Mivel pl. az osztályharc metanarratívája legjobb esetben is elhalványult, nincs értékkritérium vagy eszme, de még mérce

sincs, amely különbséget tehetne a közösségek között. A kulturális modernség „explozív tartalmai” ezzel teljes mértékben hatástalanná válnak; a terrorizmus pl. éppen olyan „diskurzus” vagy „nyelvjáték”, mint a játszótéri fogócska vagy a menyasszonytánc.

A posztmodern morál eszménye a pusztá jó közérzet, függetlenül annak társadalmi tartalmaitól. A posztmodern „inkább tanácstalan és derűs, semmint intellektuális és boldogtalan” (Pethő Bertalan) — ami kísértetiesen emlékeztet az anyukák jótanácsára: „inkább légy buta, fiam, semmint túl okos és boldogtalan”. Az állásfoglalások teljes hiánya felelősségnélküliségből fakad. Ha minden társadalmi cselekvés kommunikációs értelemben egyenértékű, akkor nincs értelme felelősséget vállalni bármelyikért, mint ahogy állásfoglalásokra sincs szükség. Ez az apatikus morál azonban figyelemre méltó módon csap át normatív ítékezésbe, sőt, harcias jogérvényesítésbe, amint leszáll a tekintet az emberi lényeg pusztá szubsztrátumához, a biológikumhoz.

A biopolitika néven összesíthető kinyilatkoztatások azokra a társadalmi partikularitásokra vonatkoznak, amelyeknek kommunikációs egyenértékűsége éppen hogy nem nyilvánvaló különféle előítéletek, beidegzések, megrögzöttségek, illetve eltagadhatatlan másféleségek miatt. A posztmodernizmus — mint az várható — úgy lendül át a kívülálló felelősségnélküliség, illetve a harcias állásfoglalások logikai ellentmondásán. hogy meghazudtolja önmagát: úgy tagadja a metanarratívák érvényes fennállását, hogy maga kohol helyettük egy másikat a biológikumból levezetett partikularitások túláltalánosításával. A hűvös és derűs leíró magatartás iziben sértett tombolássá változik, amikor valakik pl. kimutatják: vannak értékelhető különbségek fehérek, sárgák és feketék intellektuális képességei-készségei között; vannak értékelhető különbségek a férfi és a női szervezet hormonális, agyi stb. funkcionális működése között; vannak értékelhető különbségek egy afrikai sárkunyhó és a chartres-i katedrális építészeti színvonala között.

A (biológiai) egyenlőség túláltalánosítása — mint az várható — deficithez vezet a másik oldalon, a szabadság oldalán. (És még nagyobb deficithez a demokratikus, kulturális teljesítményelvek oldalán.) Az ember felszabadításának modern, felvilágosodás-szülte eszméje csupán az egyik nem, a női nem felszabadításának célkitűzésévé degradálódik. Paglia helyesen írja, hogy az újabb, posztmodern morálfilozófiában a feminizmus bitorolja a diszciplína eredeti, minden emberi lényre vonatkozó emancipatorikus küldetését. Rákacsintani és nőkollégára nagyobb bűn, mint lopni vagy hazudni; a tudományos előmenetelt jobban károsítja a hagyományosan himnemben használt általános alany, mint a gondolatkifejtés tévessége vagy feleslegessége; a női jogok bármiféle bővítésére vonatkozó követelés per definitionem diadalmaskodásra van ítélve.

A társadalompolitikává, államideológiává előlépő biopolitizálás sajátos eszköze a pozitív diszkrimináció, amely a hitlerista-sztálinista előzményekkel mit sem törődve lobbant új életre a posztmodern moráltól bejárt államokban. Másutt fejtettem ki részletesen egy fekete filozófus, Thomas Sowell nyomdokain járva, hogy az Amerikában „affirmative action”, „diverzitás” vagy „multikulturalizmus” néven futó pozitív diszkriminációs kvótarendszer miként termeli újra és súlyosbítja az egyenlőtlenségeket, ahelyett, hogy felszámolná őket, nem szándékol, de annál komolyabb diszfunkciókkal tetézi-

ve a bajt mind a kedvezményezettek, mind a hátránnyal sújtottak oldalán. Ennek az előadásnak a céljait tökéletesen kielégíti, ha megjelölöm azt a két szempontot, amely miatt a posztmodern morál megreked a morálelőttiségben, s ezzel elárulja küldetését, cserbenhagyva a morál szubjektumát, az embert.

A morálelőttiségben való megrekedés egyik forrása a kollektív (biológiailag megalapozott) jogok szupremáciája, szemben az individuális jogokkal. A feketebőrű nő előnyben részesítése csöppet sem személyes kiválóságot honorál, hanem az illető személynek egy-egy preferált kollektívumhoz való pusztá tartozását. Kollektívumnak azonban nincs, nem lehet morálja! Különösen nincs, nem lehet morálja egy-egy biológiailag körülhatárolt kollektívumnak. Kollektívum nem lehet aljas, nem lehet becsületes, nem lehet megbízható — ezek az attribútumok a maguk morális töltetével csakis egyénekké kapcsolatban értelmesek, tartalmasak. A biopolitizálás szubjektumai kollektívumok, méghozzá morális érdekekkel felruházott, s ezen érdekek alapján preferált kollektívumok — függetlenül bármiféle individuális, vagyis morálisan csakugyan értelmezhető attribútumaiktól.

A morálelőttiségben való megrekedés másik forrása politikailag is figyelemre méltó, nem csupán a tiszta elmélet szempontjából. A biopolitizálás ugyanis sok tekintetben a posztmodernizmus fellépése előtről datálódik. Emlékeztetek a hatvanas évek polgárjogi mozgolódásai, amelyek a feminizmus akkori hullámával is összefonódtak. Mind a polgárjogi, mind a feminista mozgalom szívesen hivatkozott arra, hogy az elnyomottság hatóköre biológiai jellegű, s ez misztifikáció mivoltában súlyosan ellentmond a felvilágosodás emberi egyenlőség eszméjének. A cél — nagyon helyesen — az volt, hogy az emberek børszinre, nemre, vallásra stb. való tekintet nélkül essenek át elbíráláson, vagyis hogy individuális érdemeik, gyarlóságaik elbírálása során *ne számítson* az, hogy biológiailag, vagyis morálelőtti tekintetben milyen kollektívumoknak a tagjai.

A posztmodern biopolitizálás ezzel szemben elérte, hogy az individuális érdekek-gyarlóságok elbírálása helyett *semmi más ne számítson*, mint az, hogy az illető személyek biológiailag, vagyis morálelőtti tekintetben milyen kollektívumoknak a tagjai. Nem kell hosszasan fejtegetnem, milyen kardinális a szembenállás a polgárjogi mozgalmak és a posztmodern biopolitizálás között. És azt sem, hogy ez a szembenállás voltaképpen a morál és a morálnélküliség között feszül. Politikailag a misztifikációk lebontásának követelménye áll szemben egy újfajta, biológiai misztifikáció felépítésével.

3. Posztmodernizmus az esztétikában

A jellegzetes posztmodern műre szétesettség, törmelékenység jellemző, ami egyenesen következik az alkotófolyamat vállalt spontaneitásából, javítatlanságából, verbális vagy vizuális grammatikátlanságából. (Feltétlenül megjegyzendő, hogy ilyen jegyek a modernizmus bizonyos áramlatait, például az aktivizmust is jellemezték.) Itt is el-elhangzik a hivatkozás a „nagy egész”, vagyis az éppen szóban forgó metanarratíva állítólagos szétesésére. A „bárhogyan lehet csinálni” eszménye, amely morális felelősségnélküliséggel egészül ki, voltaképpen kongeniálisan vezet el effajta

alkotófolyamathoz. A termék kulturálisan értelmezhető ugyan, de nem mérhető össze a korábbi műalkotásokkal, annál is kevésbé, mert az eredetiség eszményével szemben teljes polgárjogot nyert a pajkos vagy izzadságszagú másodlagosság, az ötletelen-szellemtelen epigonizmus és eklekticizmus, a korábbi alkotásokból bevarrt idézetek technikája stb. A „mindenki művész” elve — a műtárgy fogalmának megkérdőjelezésével együtt — a végtelenségig demokratizálta a termékek létrejöttének folyamatát, de egyúttal ki is emeli a termékeket a valamirevaló esztétikai vizsgálódás tartományából, hiszen nincs értelme esztétikai mércéket alkalmazni olyan „művekkel” kapcsolatban, amelyekből még a megalkotottság és az eredetiség, vagyis az esztétikai megformálás minimuma is hiányzik.

Még hathatósabban számolja fel önmaga létjogát a posztmodern esztétika a befogadói esztétikára tett túlzott hangsúlyával. A modern kultúrkritika még transzcendálni tudta az elemzett jobb-rosszabb műalkotásokat, és újabban épp emiatt marasztaltatik el az „elitizmus” vétkében; a posztmodern esztétizálás azonban — közönségpártiságát, „demokratizmusát” fitogtatva — eleve képtelen a transzcendens kritikára, hiszen ha a befogadói esztétika értelmében annyiféle „olvasata” van egy műnek, ahány olvasója, nincs alap az „olvasatok” hierarchizálására, s még kevésbé van alap éppen a kritikus vagy esztéta „olvasatát” irányadóvá ütni. A posztmodern esztétizálás, mint az várható, nem tehet egyebet: épp olyan másodlagossá, szétesetté válik, mint amilyen másodlagosak, szétesettek maguk a „művek”. A vizsgált művel való teljes szellemi és stílárius azonosulás — amely már a közös grammatikatlanság és olvashatatlanság miatt sem hozhatja el a szándékolt demokratikus eredményt — annál is könnyebben kivitelezhető, mert a közös mindennapiság talaján a tudományelőtti könnyebben azonosul a művészetelőttivel, mint amilyen könnyű lenne összemosni a mindennapiságon kivüleső tudományt a hasonlóan autonóm művészettel.

Szembetünő az esztétikaelőttiség pl. a médiakutatásokban, amelyek kísérletet sem tesznek az immanens kritikán való túllépésre. Sőt, még a lehetséges immanens kritikát is elszabotálják azzal a lepkekönnyű, derűs apológiával, amely mindent úgy üdvözöl, ahogy az éppen van: egyenlőségjelet tesz mondjuk Aphrodité és Nastasya Kinsky között, ahogy azt a reklámfotós tette.

A posztmodern moráelőttiség azokból az esztétikai stúdiókból is kiütöközik, amelyek az erkölcsi szempontok teljes mellőzésével elemzik újra és rehabilitálják „ez is csak egy vélemény a sok közül” alapon pl. a totális rendszerek kultúráját. Botho Strauss, Nolte és mások nyomdokain a hitleri kultúrpolitika derűs apológiájának magyarországi korifeusa is akadt. A „diskurzusok” teljes kommunikációs egyenértékűségének elve, valamint az a másik, hogy a messzemenően toleráns kritikus lehetőleg semmit se vonjon tagadásba, nem is vezethet logikusabb eredményhez.

Ha a művek nem állíthatók hierarchiába, mert mindegyik egyformán megfelelő, akkor nem is lehet más, semmitmondóbb vezérelve a posztmodern esztétizálásnak, mint az, hogy a mű olyan „jelenlétet” érzékeltessen, amely „működik”. A „működő jelenlét” terminusában sikerült megelégni azt a varázsigét, amelyből a tudománynak, a morálnak és az esztétikumnak még az igénye is hiányzik.

Összefoglalás

A posztmodern tudományfilozófiát, morálfilozófiát és esztétikát valló, azt keblükre ölelő értelmiségiek prémiumként üdvözlik, hogy — klasszikus funkciójukat, az emberi emancipáció elősegítését tekintve — munkakörük lényegében megszűnt. A diszciplínák komoly, felelősségteljes műveléséről lemondva behódoltak egy olyan tartalmatlan és jelentéktelen kultúrának, amely mindenkor jelen volt ugyan, ám transzcendens kritika híján ma sokkal masszívabban van jelen, mint valaha. Megpróbáltam bemutatni, hogy csalóka a posztmodernizmus hite, hogy az így affirmált kultúra demokratikusabb a korábbiaknál. Adorno már egy korábbi kultúrállapotról is ezt írhatta: „A kultúra a materialisztikus áttetszőséggel nem becsületesebbé vált, hanem közönségesebbé.”

A posztmodern tudomány, morál és kultúra a jobb napokat látott közönységet a mélységnek az érthetlenséggel álcázott pótlékával eteti. A kultúra posztmodern kritikája a legjobb esetben is csak immanens része annak, amit bírálnia, transzcendálnia illenék. Hosszabb fejtegetést kívánna, amely végképp nem való egy összefoglalás keretei közé, hogy a posztmodernizmus végső soron a mindennapi attitűd álcázott, de annál áthatóbb (és álságosabb) országlását jelenti egy-egy jobb napokat látott diszciplínában. Míg a kor kultúrájától, amely olyan, amilyen, dőreség volna önmaga transzcendálását várni, joggal várhatjuk el a kor teoretikusaitól a bírálat kedvéért való kívülhelyezkedést a mindennapiságon. Megpróbáltam bemutatni, hogy ezt a gesztust még a rend kedvéért sem hajtották végre a posztmodern teoretikusok, hacsak érthetetlen habarék-nyelvüket nem tekintjük annak.

A felvilágosodás legfőbb projektumának, az emancipatorikus projektumnak egy durva félreértésen alapuló szüneteltetése mindennél jellemzőbb a posztmodernizmusra. De miért éppen a földolgot értelmezné helyesen, amikor a részleteket illetően is tévedésben van? Óreg hiba a felvilágosodásban kizárólag a huszadik századi szörnyűségek, s egyáltalán, a vak technológiai uralom, a környezetpusztulás stb. előkészítőjét látni. Súlyos következményekkel jár, ha a modernizmust, amely a felvilágosodás kritikai értelmezésén alapszik, cinkossággal, bűnrészességgel gyanúsítjuk a vészterhes következményeket illetően. A felvilágosodás dialektikájában Horkheimer és Adorno félreérthetetlenül kimondja, hogy a felvilágosodás *kritikája* „a felvilágosodás pozitív fogalmát hivatott előkészíteni, amely kioldja azt a vak uralomhoz fűződő kapcsolatából”. A posztmodernizmus tévedése éppen abban áll, hogy eltolja magától a felvilágosodás pozitív fogalmát, s ezzel mintegy végzettségűvé hazudja a felvilágosodás és a vak (technológiai) uralom kapcsolatát.

A felvilágosodás legfontosabb, emancipatorikus projektuma — minden posztmodern szabotázsakció, és minden misztifikációs látszatkeltés ellenére — érvényben van. Az, hogy elárulták, és szubjektumát, az embert cserbenhagyták, éppenséggel fokozza aktualitását.

Szabó Tibor

A politikai bal- és jobboldal Bobbio-féle koncepciója

(Kritikák és válaszok)

„A baloldal válsága”, „Kétségek balról és a baloldaltól”, „Bajban a bal”, „Agonizál a baloldal”, „Baloldal nem létezik többé”, „A baloldalt maga alá temették a szovjet birodalom romjai”. Az 1989-es kelet-közép-európai változások után gyakran lehetett hasonló címeket olvasni a nyugat-európai és egyre gyakrabban a kelet-európai sajtóban. Volt, aki egyenesen azt kérdezte cikkének címében: „Balnak és jobbnak nem csak az útjelzőtáblán van értelme?”

Megannyi kérdés, amelyekre mindenki saját tapasztalatai, elméleti és politikai orientáció alapján próbált meg válaszolni. Az egyik leginkább figyelemreméltó álláspontot e kérdésben a XX. századi olasz politikai filozófia kiváló teoretikusa, Norberto Bobbio fejtette ki *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica* című könyvében [1]. A széles körű elméleti ismeretekkel és nagy politikai tapasztalattal rendelkező tudós *sine ira et studio, elfogulatlan*, leíró, elemző és történeti módszerrel megírt könyvében egyértelműen és határozottan kiáll a jobboldal és a baloldal kategóriáinak használata és érvényessége mellett a jelen történelmi szituációban is. Könyve hamasosan best-seller lett az olasz könyvpiacra és rengeteg recenziót és reflexiót közöltek olasz és nem olasz lapok e könyve apropóján.

A kötet elején ő is felteszi a kérdést: „Létezik-e még baloldal és jobboldal? Ha létezik és elfoglalja a helyét, akkor lehet-e azt mondani, hogy teljes egészében elveszítette jelentőségét? Ha pedig még van valamennyi jelentősége, az miben áll?” A könyvből egyértelműen kitűnik, Bobbio hosszú idő óta követte e fogalmak eseménytörténetét. Már arra felfigyelt, hogy Jean-Paul Sartre az 1970-es években arról beszélt, hogy bal- és jobboldal „üres skatulyák”, amiknek nem felel meg semmi a valóságban. A neves olasz filozófus, Massimo Cacciari már 1982-ben azt kérdezte: „van-e még értelme bal csinálni?”. De követte az ellentétes kijelentéseket is, amelyek a dichotómia fenntartása mellett érveltek. Könyvében többek között idézi Claus Offe véleményét a kérdéstről, aki szerint „Európában úgy lesz a jövőben is, hogy a

politikai lelkek balra és jobbra oszlanak majd” (DS. 121.), vagy Noam Chomsky álláspontját, aki szerint a szovjet rendszer összeomlása új lehetőségeket biztosít a baloldal számára. (DS. 47.) Elemzi még számos nyugati (Isaiah Berlin, Thomas Nagel, Peter Glotz, Ernst Nolte, J.A. Laponce, Marco Revelli) és orosz (Alexander Djugin) szerző írását, így szinte minden érvet és ellenérvet ismer a kérdésről.

Ellenérvek és érvek

Könyve első részében éppen azokat az ellenvetéseket veszi számba, amelyek szerint a megkülönböztetésnek, egyáltalán a fogalmaknak, nincs többé jelentésük és jelentőségük. Abból indul ki, hogy a tudás minden területét „nagy dichotómiák” uralják és az emberre a *diádokban* való gondolkodás a jellemző, mint például egyén és közösség, piac és terv, magánszféra és köz-szféra, transzcendencia és immanencia, vagy barát és ellenség, igaz és hamis, szép és rút, úr és szolga, háború és béke (DS. 31., 44., 66., 132.). A diádokon belül megkülönböztet komplementer és antitetikus diádokat. A bal és jobb antitetikus, amennyiben kizárják egymást, hiszen nem lehet valaki egyszerre baloldali és jobboldali.

Bobbio ezután négy jelentős ellenérvet vizsgál meg alaposabban.

Az *első ellenérv* a fogalmakkal szemben az, hogy *idejétmúltak*. Ez az érv úgy hangzik, hogy „haszontalan továbbra is felosztani a politikai univerzumot ellentétes ideológiák alapján, mert már nem is léteznek ideológiák”. Az „ideológia válsága” nevezetes tézisével szemben Bobbio úgy véli, hogy az ideológiák tovább élnek, léteznek, sőt „semmi sincs ideologikusabb, mint az ideológia vége kifejezés” (DS. 33.). Ráadásul jobb és bal nem is csupán ideológiák, hanem egyúttal politikai programok.

A *második ellenérv* az, hogy *befejezetlen* a fogalompár. Nem elegendő felosztani ma a politikai mezőt két pólusra, ha egyszer látjuk, hogy van egy harmadik is, a *centrum*. Egy komplex plurális demokráciában inadekvát a túl tiszta különbségtétel a két ellentétes pólus között. A politika dichotómikus látásmódja egyre kevésbé kielégítő a versengő érdekek és vélemények világában. Bobbio erre az ellenérvre úgy válaszol, hogy hasonlattal él. A fekete és a fehér között van a szürke, az éj és a nappal között a szürkület. A szürke és a szürkület megléte nem von le semmit a két szélső fogalom létezéséből. A centrum léte *igazolja* és bizonyítja a két szélső érték létezését. A két szélső érték közé „bezárt harmadik” nem tünteti el, csak eltávolítja egymástól a balt és a jobbat. A „bezáró harmadik” egyesíti őket egy magasabb szintézisbe. Ez a dialektikus totalitás a *harmadik út* lényege. Bobbio szerint a triádás rendszer mindig válságidőszakban jön létre.

A *harmadik ellenérv* az, hogy a fogalompár léte *anakronisztikus*. Lényege, hogy a politikai mezőbe olyan új programok, problémák, mozgalmak kerültek be, amelyek nem léteztek, amikor a diáda megszületett s így az „elveszítette leíró erejét”. Bobbio itt a zöldeket és az abortusz problémáját és az ezekre adandó politikai reagálást említi. Az ellenérv továbbá azt is tartalmazza, hogy túl kell lépni jobbon és balon. Ez különösen akkor merül föl, ha valaki vereséget szenved és annak a részéről, aki a vereséget elszenvedte.

Ahogy a II. világháború után a jobboldal felbomlásáról beszéltek, most 1989 után a baloldalról, mert hiszen nincs szükség rá. A baloldal válságról ma leginkább a baloldaliak vagy a volt baloldaliak beszélnek. Bobbio viszont ezzel szemben úgy véli, hogy *nemcsak egy baloldal van*, hanem sokféle. A szovjet birodalom felbomlása után pedig el kell fogadni, hogy a kapitalista országokban megmaradt és működik a (sokféle) baloldal. Szerinte csak a kommunista baloldalnak van vége, a többi életben van.

A *negyedik ellenérv* úgy hangzik, hogy baloldal és jobboldal csak *fikciók*, igazából nem jelölnek semmi különbözőt. A mai problémák összetettsége és újszerűsége miatt körülbelül mindegyik ugyanazt mondja, hasonló programot dolgoznak kis, így nincs nagy eltérés közöttük. Bobbio ezt is felettébb kétségesnek tartja, mert egyértelműen vannak a politikai életben szélsőségesek és mérsékelték és megvan minden árnyalatuk is. Georges Sorel hiába volt az anarchoszindikalista és a szocialista mozgalom képviselője és Mussolini és Lenin csodálója egyszerre, mégis szélsőségesnek számított. Hitler magát előszeretettel nevezte „a világ legkonzervatívabb forradalmárának”, elkötelezettsége mégis egyértelmű volt.

Az ellenérvek cáfolása után Bobbio újabb érveket sorakoztat föl a baloldal és a jobboldal kifejezések tartalmának specifikálására. Hangoztatja, hogy Olaszországban még az 1990-es években is felbukkantak a kifejezések a *pártok nevében* is. Az Olasz Kommunista Párt átalakulása után a két párt neve: *Rifondazione Comunista* és *Partito Democratico della Sinistra* volt. A jobboldali pártok közül a volt fasiszta párt neve *Movimento Sociale Italiano. Destra Nazionale* volt. A pártok átalakulása után a baloldali párt, a Massimo d'Alema vezette jelenlegi tizenkét párti kormánykoalíció vezető pártja a *Democratici di Sinistra*.

A megkülönböztetés kritériumai

Bobbio ezután hosszan elemzi azokat a *kritériumokat*, amelyeket az egyes szerzők a jobb- és baloldalnak tulajdonítanak. Van, aki a jobboldalra a tradíció tiszteletét, a baloldalra az emancipáció hirdetését tartja jellemzőnek. Van, aki a jobboldal politikai tartalmát a hierarchia elfogadásában, a baloldalét az egyenlőség hirdetésében jelöli meg. Ezekkel kapcsolatban Bobbio kijelenti, hogy bal és jobb *nem a politikai ontológiához kapcsolódik, hanem a politikai topológiához*. Ez annyit jelent, hogy a dichotómiának *nincs fix tartalma*, amely egyszer és mindenkorra érvényes, hanem korok és helyzetek alapján különböző tartalmakat takarhat. A baloldal és a jobboldal ellentéte mindig megmarad, tartalmuk viszont állandóan változik.

Mégis, mi a baloldal és a jobboldal megkülönböztető kritériuma? – teszi fel a kérdést Bobbio. Szerinte az *alapkritérium* az egyenlőség, a szabadság és a béke. A könyvben hosszan elemzi az egyenlőség–egyenlőtlenség fogalompárt. A baloldalra az egyenlőség fogalmát alapvetőnek tartja: „Egyenlőség, igen, de kik között, miben és milyen kritériumok alapján?” (DS. 100.) A baloldalnak nem szabad az egyenlősítés felé haladnia, hiszen ez nivellálódáshoz vezet, a teljes egyenlőség pedig *utópia*. Az egyenlőség a *genus*, a faj tekintetében áll fenn, de az egyes ember vonatkozásában már

másképpen merül fel a kérdés. Bobbio példája hogy mindnyájan beszélünk, mindnyájan meghalunk, de minden egyes ember másként beszél és másképpen hal meg: az egyenlőség és az egyenlőtlenség tehát így együtt található meg az emberben. A baloldali politikai látásmód azonban egyértelműen *horizontális* jellegű (azaz a társadalmi egyenlőség látásmódja), míg a jobboldali *vertikális* (azaz a társadalmi egyenlőtlenség látásmódja) (DS. 97.).

Bobbio elemzése során végig elfogulatlanul beszél és analizál. Fő módszere a leírás volt. Tisztában van viszont azzal, hogy „a diádnak nagyon erős axiológikus konnotációja van”. A jobboldal és a baloldal analízise során a bármennyire elfogulatlan elemző is szembetalálja magát az *értékelés* mozzanatával. Alapvető felismerése Bobbiónak, hogy míg saját elképzeléseinket, programjainkat mindig pozitívnak látjuk és állítjuk be, addig politikai ellenfeleinket mindig negatívnak. Tehát egy jobboldali számára saját pártja mindig pozitív értékekkel bír, míg a baloldal negatívakkal és viszont. A könyv végén maga is bevallja és nem rejti véka alá baloldali politikai szimpátiáját, de ettől végig képes magát teljes egészében függetleníteni.

Kritikák és válaszok

Rendkívül érdekesek Bobbio fejtegetései azokkal az ellenvetésekkel kapcsolatosan amelyek a könyvében foglaltakkal kapcsolatban a kritikákban felmerültek. Ezeket három csoportba sorolja.

Az *első ellenvetés* azt tartalmazza, hogy Bobbio érvelése a *politikai archeológiába* sorolható, mert hiszen ma nincsen alánya a jobb- és baloldallnak (DS. 11.). Erre Bobbio azt válaszolja, hogy e tézis tarthatatlanságát legjobban éppen az mutatja, hogy a Berliini Fal leomlása után a bal- és jobboldal problémája továbbra is „a politikai vita középpontjában áll”. A megkülönböztetés egyébként is sokkal régebbi, minthogy leszűkíthető lenne a kapitalizmus és a szocializmus időszakára (DS. 12.). A napi politikai vitákban is, ha felmerül egy politikus vagy egy politikai irányzat neve, mindig azt firtatjuk, ő vagy mozgalma vajon baloldali vagy jobboldali. Értelmetlen kérdésfelvetés lenne ez? Bobbio szerint nem és ha azt válaszoljuk, hogy sem nem jobb, sem nem bal, akkor ez feltételezi, hogy ezeknek a fogalmaknak *van értelme* és a kérdező és a válaszoló ezt tudja is. Az sem lehet igazán jó ellenvetés, hogy egy bizonyos párt (vagy ember, tehetnénk hozzá) régebben baloldali volt, ma jobboldali lett, hiszen a kategóriákat itt is használjuk. Bobbio idézi Marcel Gauchet francia politológus véleményét, aki szerint „a bal- és jobboldal meghódította az egész planétát, a politika egyetemes kategóriái lettek” (DS. 16.).

A *második ellenvetés* szerint a diádnak van értelme, de a Bobbio-féle megkülönböztetés kritériumai nem elégségesek. Van, aki szerint a baloldalt az *erőszakmentesség* jellemzi. Bobbio ezt azzal utasítja el, hogy ez a demokratikus módszer jellemzője és nem a jobb- vagy a balé. Ezzel minden jobboldali kormányt az erőszak kormányának kellene tartanunk, ami abszurd lenne. Az erőszak csak a szélsőséges pártokra jellemző. Van, aki a felszabadító mozgalmakkal azonosítja a baloldalt. Bobbio ezt a kritériumot sem fogadja el, hiszen például az Ellenállási mozgalom sem kizárólag baloldali volt, elegendő csak De Gaulle szerepére gondolnunk.

A *harmadik ellenvetést* az úgynevezett kételkedők fogalmazzák meg, akik szerint ma már ezek a kritériumok nem elegendők. „Az ideológiák válsága, a morális ítéletek kritériumának változatossága, a politikai problémák egyre összetettebbé válása és technikai természetűe, a pluralizmus és a társadalmi hovatartozás rétegzettsége miatt minden polgár 'transzverzális' politikai szubjektum a bal/jobbs tengelyű sémához képest.” (DS. 23.). Emiatt más kritériumokat is fel kellene venni, mint például az emberi személyiség identitásának és autonómiájának, a kultúrák és a hovatartozás pluralizmusának, az erkölcsi értékek radikális kontextualitásának a kritériumát is. Erre az ellenvetésre Bobbio úgy válaszol, hogy ő sohasem állította, hogy a baloldal ma ugyanaz, mint tegnap volt, de ameddig fennmarad a társadalmi igazságtalanság és szenvedés, addig „fennmaradnak azok az ideálok” is, amelyeket a múltban fogalmaztak meg. Majd érvelése végén megismétli, hogy „makacs és meggyőződéses véleménye” szerint a baloldal két legfontosabb, azt a többi *toposztól* megkülönböztető értéke az egyenlőség és a szabadság. (Érdekes viszont hogy a békével nem foglalkozik.)

A politika tér-ontológiája és tér-metaforái

Milyen egyéb következtetés adódik Norberto Bobbio könyvéből? A politikai bal- és jobboldal elemzése közben érdekes és tanulságos *politikaelméleti* problémákra is kitér.

Az egyik ezek közül a jobb és bal *ontológiai státusza*. Bobbio több alkalommal is megfogalmazza, hogy e dichotómiának nincs ontológiai megfelelője, azaz nem rendelkezik ontológiai státusszal mint állandó, fix entitás. Nem lehet tehát megfeleltetni automatikusan, egy az egyben a fogalmat az ontológiai mező egy szegmensével. A dichotómia mégis rendelkezik tér-ontológiával, ami annyit jelent, hogy a megkülönböztetés a politika ontológiai terének *konfliktusaihoz* kapcsolódik. Az egyenlőség–egyenlőtlenség problémája nem csak fogalmi szintű, sőt, elsősorban *nem az*, hanem ontológiai, reális jelenség. A szegénység–gazdagság sem elsősorban tudományos kérdés, csak *azzá válik*, mert a politikai ontológia terében meglévő konkrét problémáról van szó. A bal és jobb megkülönböztetését a társadalmi és politikai valóságban megjelenő problémák kényszerítik ki. Ezek jellege természetesen változó, de a reájuk adandó válasz mindig is megítélhető a „baloldali” vagy a „jobboldali” kategóriákkal. A politika, ahogyan Bobbio fogalmaz, az antagonizmusok területe, a politikaelmélet fogalmai pedig ezeket írják le és elemzik.

A másik, a *tér-metaforákkal* függ össze (DS. 67.). Könyvéből rekonstruálható az a szemlélet, ahogyan Bobbio értelmezi a politikai topológiát [2]. A bal és jobb megkülönböztetés a politika *horizontális univerzumához* tartozik, mint ahogy az *első-hátsó* fogalompár (mint például a princepsz, vagy politikai előrs, avantgárd illetve a vezetettek esetében), vagy a *közeli-távoli* dichotómia (közelebb a balhoz: azaz *balközép* stb.). A politika *vertikális univerzumához* tartozik az *első-felső* fogalompár (alsóház, felsőház, alulról vagy felülről jövő változás) vagy a *felsőszíni-mély* összefüggés a változásokkal kapcsolatosan.

A tér-metaforákon túl Bobbio használja az *idő-metaforákat* is a politikai elemzésben (DS. 69). Az idő-metaforákhoz olyan fogalmak tartoznak, mint *újítók* illetve *konzervatívok*, vagy pedig a *haladók* és *tradicionalisták*.

Mindebből világosan látszik, hogy Bobbio tisztában van azzal, hogy a politika ontológiai síkján túl nagy jelentősége van a politikai *topológiának* is, amit egyrészt tér-metáforákkal, másrészt idő-metáforákkal hoz összefüggésbe. A politikai baloldal és jobboldal ezen belül csak részletkérdés. Bobbio tudja, hogy a bal-jobb dichotómia a politikai mezőnek csak egy, igaz emóciókkal telített s ezért igen jelentős területét fogja át. A dichotómiát elfogadja, létezését tényként tárgyalja, de emellett *differenciáltan* látja a bonyolult politikai és politikaelméleti problémákat. S, ha úgy tetszik, e komplex mező egy szegmensével, a politika horizontális univerzumának egy aspektusával foglalkozik e könyvében.

Tisztában van azzal is, Goethe szavait aposztrofálva, hogy a valóság mindig gazdagabb, mint az absztrakt tipológiák, mégis fontosnak tartja, hogy állást foglaljon egy olyan kérdésben, amely ma élénken foglalkoztatja nemcsak a tudósokat, hanem a mindennapi embert is. S válaszai figyelemre méltó álláspontját tükrözik századunk egyik kiemelkedő tudós-politikusának.

JEGYZETEK:

- 1 *Norberto Bobbio*: *Destra e sinistra. Ragioni e significati di una distinzione politica*, (Nuova edizione riveduta e ampliata con una risposta ai critici), (Jobb és bal. Egy politikai megkülönböztetés érvei és jelentései. (Átdolgozott és kibővített új kiadás a kritikusoknak adott válaszokkal), Roma, 1995. Donzelli editore (A szövegben: DS.)
- 2 A politikai topológiáról l. még: *Roberto D'Alimonte*: *Spazio politico*, (A politikai tér), in: *Dizionario di politica*, (szerk.: *Bobbio - Matteucci - Pasquino*), Torino, 1983. UTET, 1113–1115. o.

A közhivatalnok szembesült a kutatóval

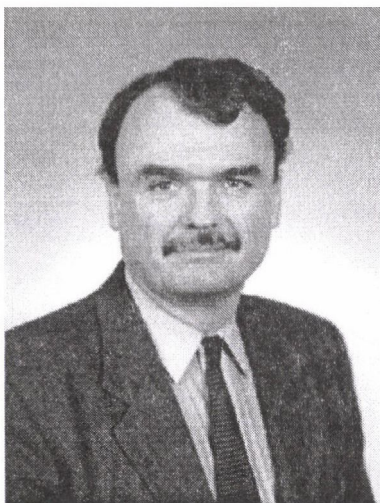
Beszélgetés Török Ádámmal, a közgazdaság-tudomány doktorával

1999 elején megjelent egy kötet*, amelynek szerzői kollektívája a bevezetőben így foglalja össze mondanivalóját: „E záró-tanulmány a magyarországi Nemzeti Innovációs Rendszer (...) főbb összefüggéseit feltáró — az OMFB megbízásából indított — kutatás eredményeiről számol be”. A tizenhárom tagú szerzői kollektíva a lényegi fejezetek végén tételes javaslatokat is megfogalmazott a gazdaságpolitika, tehát a mindenkori kormányzat számára. A kötet egyik szerzője, és részben szerkesztője is Török Ádám, aki a tanulmányok készültekor az egyik akadémiai intézet vezető kutatója volt. Nem sok-

kal a megjelenés után, 1999. január elsejétől a vezető kutatóból vezető közhivatalnok, a nemzeti innovációs stratégia megvalósításának egyik letéteményese lett, vagyis: ki-nevezték az OMFB hivatalának elnökévé.

Szinte magától adódik a kérdés: mennyire látja adekvátnak a gazdaságpolitika tükreben egy magas rangú közhivatalnok a sajátmaga és kutatótársai által adott javaslatokat és milyen (adott esetben kényszer-) pályán mozogva tudta azokat — egészében vagy csak részeiben — az OMFB elnökeként megvalósítani, melyeket nem (és miért nem), továbbá volt-e köztük olyan, aminél rájött, hogy nem is szabad hozzányúlni?

— Ez nem olyan egyszerű összefüggés, mint amikor mondjuk az ember a barikád egyik oldaláról a másikra áll. A mi szerzői

* A magyar innovációs rendszer főbb összefüggései, Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, Budapest, 1999. A kötet négy hazai intézet: a GKI Gazdaságkutató Rt., Magyar Vállalatgazdasági Kutatásokért Alapítvány, MTA Szociológiai Kutatóintézet, Politikai Tanulmányok Intézete korábbi, e témában végzett kutatásainak és felméréseinek összegzése.

kollektívánk valóban összeállított javaslatokat, én azonban nem úgy jöttem ide, a kezemben lobogtatva ezt az anyagot, hogy ezt fogom megvalósítani, hanem egy átfogó innovációs stratégia kialakítása volt az első feladat. Ezenkívül szerettük volna a szervezet működését is bizonyos fókig áttekinthetőbbé tenni. Nekem — elnökként — a munkámban ötleteket adott mindaz, amit korábban közösen ki- és megtaláltunk, és ahhoz is, hogy hol érdemes változtatni. De hagyjuk a barikád metaforát, mert én ezt a helyzetet nem úgy fogtam fel, hogy most átkerültem a másik oldalára, hanem inkább a barikád ugyanazon oldalán feljebb kerültem. Itt kétségtelenül jobban látszanak a mozdulatok és nagyobb a célpont.

A továbbiakban ki sem ejtem a barikád szót, és azt sem mondom, hogy rablóból pandúr lett, mert ezen esetleg sokan megbántódnának. Helyesebb, ha úgy fogalmazzuk a kérdést: milyen mozgástérbe került, mennyire szabadon tudta ebben megvalósítani az elgondolásait? Egy évvel ezelőtt, nem sokkal a kinevezése után beszélgettünk. Akkor azt mondtam, hogy Maga a kényelmes kutatói széket a tüskés állami vezetői pozícióval váltotta fel. Tiltakozott, mondván, nem is olyan kényelmes a kutatóintézet.

Valóban, a kutatóintézet nem volt olyan kényelmes. De térjünk vissza az állami vezetői helyzetben kijelölt mozgástérhez! Ennek egyik dimenziója, hogy az OMFB az utóbbi hat-hét évben fokozatosan más és más helyzetbe került a hierarchiában. 1999. január 1. előtt, amikor idejöttem, már történt egy változás, mert 1998 őszétől a Gazdasági Minisztérium közvetlenebb felügyelete alá kerültünk, mint azelőtt és ezzel párhuzamosan a kormányzati befolyásunk is némileg csökkent. Ez több jeltől is látszott. Mégis elvállaltam ezt a munkát, ámbar tudatában voltam, hogy az intézmény hierarchikus rangja kissé csökken, de olyan miniszter felügyelete alá került, mint Chikán Attila, akivel régebben is remekül tudtam együttműködni. Tehát egy nagyon jó személyes kapcsolat egyensúlyozta ki azt, hogy valamelyest hátrább szorultunk az állami sorban. A másik dimenzió pénzügyi vonatkozású. E helyen rá kellett jönnöm arra, hogy Magyarországon — nyilván a költségvetési kényszerek miatt — a gazdálkodás kényszerpályája és a jogi feltételei rendkívül szigorúak, tehát nagyon kevés lehetősége van az embernek arra, hogy a döntéseket, a tényleges végrehajtási döntéseket valóban önállóan hozza meg. Állandóan tudatában kell lenni annak, hogy a jog, mi mindent, mikor és hogyan ír elő, sokszor saját magával ellentétben is. Nagyon sok ellenőrzést kaptunk, egyetlen év alatt is, köztük olyanokat, amelyek racionalitását erősen megkérdőjelezném, például a munkaügyi ellenőrzéseket is. A dologban az volt érdekes, hogy ugyanaz a munkajogi felelősség érvényes például az építkezésekre, mint egy innovációval foglalkozó hivatalra. Ez az ellenőrzés tanácsokat és okos ötleteket is adott nekünk, végeredményben szimpatikus volt, csak hogy nehezen tudom elképzelni, hogy ugyanazok az emberek, akik építkezéseket ellenőriznek, meg tudnák ítélni az itteni szakmai munkát is. Igen, ezek a dolgok is a kényszerpályához tartoznak, hiszen a döntésekben van egy hierarchikus és egy horizontális megkötöttség és mind a kettő nagyon erős.

E kijelentés tulajdonképpen bármilyen vezetői pozícióra igaz, de különösen állt az OMFB-ben, amelynek — mintegy katalizátor szerepben — a kis tömegével nagy hatást kell elérnie. Az általános gondolatok után most vegyük sorra azokat, a gazdaságpolitika számára adott konkrét ajánlásokat, amelyeket egy tucat kiváló magyar közgazdász és szociológus fogalmazott meg. (Jól tudom, hogy a munka nem egyenletesen oszlott meg, voltak, akik többet dolgoztak, és akadtak a névsorban, akik gyakorlatilag alig valamivel járultak hozzá.) A kötetben két nagy — meghatározó jelentőségű — témacsoport után találunk ajánlásokat, harmadikként pedig összefoglaló jellegű problémákat adnak közre. Vegyük tehát sorra ezeket! Elsőként azt javasolják, hogy erősíteni kell a sikeres innováció üzleti értékét. Mit értettek ez alatt és mit tudott ebből megvalósítani egyéves működése során?

Ez egy tipikus ajánlás és nagyon szépen hangzik. Ma már azonban nem biztos, hogy ekként fogalmaznám meg, ugyanis így eléggé megfoghatatlan. A gondolatnak az volt a lényege, hogy a szakmai vagy tudományos szempontból sikeres innovációból legyen versenyképes termelés. Valójában egy korábbi szakmai állításnak az újrafogalmazásáról van szó, új tapasztalat alapján. Eszerint nagyon sok esetben az innováció megszületett volna, de ellenérdekelte vezetők útját állták annak, hogy megszülethessen. Vannak olyan tapasztalataink, hogy a marketinghez, tulajdonvédelemhez nem nagyon értő kis cégektől nagy vállalatok ellopták az innovációt, vagy az ára alatt vették meg, vagy pedig az innovációban sikeres kis cég nem tudott magának megfelelő értékesítő partnert találni. Tehát nagyon sok alfaja van annak a sommás megállapításnak, hogy az innovációból csak nehezen lesz sikeres termék.

És hogyan lehet ezen segíteni?

Elvileg az úgynevezett diffúziós intézményrendszer erősítésével. Csak-hogy mi a vizsgálataink alapján kimutattuk, és ennek tudatában is hivatkoztunk rá: valójában nem az a baj, hogy nincs diffúziós rendszer, hanem éppenséggel túldimenzionált és szétforgácsolt. A másik oldala nem annyira a mi feladatunk, hanem egy gazdaságpolitika része kellett volna legyen az, hogy az innovációt végzők és a vállalkozások között elősegítse az információt és a kommunikációt. Persze ez nem könnyű feladat, mert a vállalatokat általában lefoglalják a napi gondjaik és nem értik igazán, hogy mennyire éri meg nekik ez a kapcsolat a versenyképességük növelése érdekében, az innováció létrehozóját pedig lefoglalja, hogy az eredménye megszülessen és utána valahogy értékesítse.

Van ennek egy másik oldala is: Magyarországon elterjedt egy tévhit, hogy igazán csak a kisvállalkozás innovatív, azt kell támogatni. Eközben azonban a kisvállalatokból az esetek zömében nem válnak középvállalatok, a közepesből pedig, egy-két kivétellel, nagyvállalatok, de az utóbbiak is többnyire csupán úgy, hogy valamilyen külföldi nagyvállalat lenyeli őket. Vezetői munkássága során sikerült-e valami módon lejjebb vinni a kisvállalkozások számára ezt a méretátlépési küszöböt vagy őket feljebb emelni a küszöbön?

Amikor ma találkozom kutatói saját magammal, akkor azt is tudom, hogy ez a vállalkozási mód, tehát a kicsiből kinövő közepes Nyugaton sem mindig igaz, mert amikor megnézzük a mai amerikai sikeres cégeket, mint a Yahoo vagy társaik, amelyek a tőzsdén esetleg két hét alatt megháromszorozták az értéküket, akkor azt látjuk, hogy ezek továbbra is kis vagy közepes vállalatok, mert hatvan—nyolcvan, esetleg százötven fővel működnek. Mi viszont a vállalat-fejlődést egy átlagos termelési szint alapján mérjük és azt mondjuk, hogy a kis vállalat néhány, a középvállalat néhány száz, a nagyvállalat pedig néhány ezer fős. Egy fejlett piacgazdaságban, főleg az informatikai iparban azonban ez abszolút nem így van, mert a sokszorosát lehet elérni outputban vagy értékesítésben annak, amit egy — akár többször annyi fővel működő — hagyományos termelő vállalatnál tudnak kihozni.

Van itt valami, amiről keveset beszélünk, pedig fontos lenne. Említette, hogy a kisvállalkozás néhány fő körül jár. A magyar statisztikai rendszer hiányosságai miatt a mikro- és az egészen kis vállalatokat nem is figyelik (és itt nem a sarki fűszeresre gondoltam), holott éppen ezek között nagyon sok az innovatív vállalat. Tudtak-e szót érteni e téren a statisztikai rendszerrel?

Elkezdődött egy ilyen munka, de nagyon az elején vagyunk. Mindegyiket nagyon nehéz figyelni, az ilyen kicsik az innovációs láncnak csak tört részét teszik ki. A kérdés az, hogyan lehet összeadni ezeket a törtrészeket.

Tehát mégis csak babona, hogy a kis vállalatok az igazán innovatívak, szemben az óriásokkal? Ugyanakkor Maguk írják a kötet 62. oldalán: „Tudomásul kell venni, hogy az (innovatív) hazai cégek többsége kis-közepes vállalat.”

Inkább azt mondhatjuk, hogy a kis vállalat egy-egy hasznos innovációs elemet tud bevinni a nagyobbak innovációs folyamatába. Tapasztalataink nyomán azonban kijelenthetjük, hogy Magyarországon az igazán innovatív kisvállalat biztosan kevesebb ezernél, de lehet, hogy száznál is kevesebb.

Ezt írják Önök a kötet 138. oldalán: „A K+F-ben részt vevő magyar cégek száma sokszorososa az 1996. évi statisztikában megállapított 220-nak, az (egyébként is hiányos) K+F-statisztika tehát kiegészítő információk nélkül nem ad megbízható képet a kutatás-fejlesztés jelenlegi helyzetéről. A K+F-nek nem minősülő innovációs folyamatokról pedig szinte nem is található hiteles információ.” Már pedig mérés nélkül nagyon nehéz következtetéseket levonni és azok alapján dönteni. Elnök úr, mit tudtak ezzel kapcsolatban csinálni?

Ez így nagyon csalóka megállapítás, mert azért az innovatív tevékenység nagy részét csak néhány nagyvállalat csinálja.

Ezzel nagyon egyetérttek, de változatlanul az Önök ajánlásaiból indulok ki.

Véleményem szerint az ajánlásaink többségét most is vállalhatjuk, de egyes megfogalmazások nagyon erősek és pontatlanok. Én a múltbeli, kutatói véleményemet most is tudom vállalni, de a fenti állítást ma már pontatlannak tartom.

Akkor viszont ez üzenetnek is tekinthető a színvonalas kutatók számára, akik ajánlásokat fogalmaznak a gazdaságpolitika számára.

Persze ez nem a szakmával, hanem saját magammal szembeni bírálat, és összefügg azzal, hogy ha állami funkcióba kerül az ember, még ha rövid ideig van is ott, akkor is nagyon sokszor találkozik a joggal. A jog mindig precíz megfogalmazást kényszerít ki. Lehet, hogy az idézett megfogalmazásunkat át kellene definiálnunk. Hadd utaljak itt a Pólya György-féle heurisztikai alapelvre, ami úgy szól, hogy ha nem tudsz egy problémát megoldani, akkor fogalmazd át a problémát. Ha tehát az állításaidat vagy a gazdaságpolitika elvárásait továbbra is vállalni akarod, akkor fogalmazd át őket, a tartalom sérelme nélkül.

Nem gondolja, hogy ebben a kijelentésében bizonyos mértékig a kutatók felelőssége is benne van?

Én csak a saját magam felelőségéről és lehetőségéről beszélhetek. Nagyon kevés kutatónak adatik meg az a lehetőség, hogy saját maga próbálja megvalósítani az elméleti vagy szakmai ajánlásait.

Bizonyos mértékig ez a beszélgetés arra is szolgál, hogy jelzés legyen a kutató számára. A kutató egy tanulmány vagy cikk megírásakor lényegében csak saját magáért felel, de végig kellene gondolnia azt is, hogy milyen kényszerpályán, milyen kerékvágásokban lehet és kell a gondolatait, javaslatait megvalósítani.

A kutatói függetlenség nagyon szép dolog és nagy erény. Az államigazgatásban ennek a függetlenségnek hiánya viszont azt, akinek van kutatói múltja, tehát van ismeretanyaga meg elméleti háttere, fegyvelmezt gondolkodásra ösztönzi. A költészetben volt régen egy tétel, ezt mostanában nem nagyon emlegetik, hogy a kötött formákba való beilleszkedés jelenti az igazi nagy feladatot a szerzőnek. Az igazi nagy zeneszerzők is kötött formákban tudták megírni, amit alkottak.

Valóban, talán Mozart mondta, hogy az improvizációhoz kell a legnagyobb felkészülés. De vegyük szemügyre a következő ajánlásukat: javítani kell az innovációs ráfordítások megtérülési esélyeit. Mit jelent ez a gyakorlatban?

Az innovációs ráfordítások megtérülési ciklusa mindig sokkal nagyobb, mint a normális üzleti befektetések ciklusa, és ezért az előzőt magasabbra kellene értékelni, mint amennyire a piac értékeli. Erre szolgált a 120%-os költség-elszámolási lehetőség, a mi javaslatainkban (az innovációs stratégia-

ában) pedig 200% szerepel. Van ezzel kapcsolatban egy múlt nyári élményem. Egy vitán, amikor a 2000. évi költségvetés legelső verziója volt napirenden és sokan adtak módosító ötleteket a költségvetéshez, egy pénzügyminisztériumi kolléga az említett javaslatunkra azt mondta, hogy tulajdonképpen racionálisnak tartja és érdemes volna megvizsgálni. Még a pénzügyi bürokrácia is értette, hogy ez egy közgazdász teljesen logikus és normális ötlete.

A pénzügyi bürokrácia mindenütt arra szolgál, hogy szorosra húzza a pénzes zacskó szíját.

Nagyon sok értelmes ember van ott, akinek megvan a saját szakmai kritériumrendszere. Megtanultam, hogy a pénzügyi bürokrácia nemcsak ellenfél, hanem partner is lehet, mert azért ők igen racionális követelményeket próbálnak teljesíteni.

De nem csak a kiadásokat kell csökkenteni, hanem a bevételeket is növelni. Van egy megállapításuk, ami szerint „Magyarországon nemzetközi mértékkel mérve alacsony a tudásáramlás legfőbb hordozóinak, a felsőfokú végzettségűeknek az aránya. Egyoldalú ezért az a szokásos értékelési gyakorlat, amely a felsőoktatás hallgatóinak dinamikusan növekvő száma alapján túlértékeli az eredményeket.” Mit lehetett ezen a téren tenni?

Ez a gondolat az Oktatási Minisztérium stratégiájában nagy hangsúllyal szerepel.

Egy további megállapításuk szerint: „a magyar tudományos kutatók átlagéletkorának a növekedése a nemzetközi tendenciákkal ellentétes”. Magyarországon kb. 30%-kal nőtt az előző 10 évhez képest a kutatói átlagéletkor. Önök azt javasolják, hogy vonzóvá kellene tenni a kutatói pályát. Sikerült-e valamit e téren elérniük?

Semmit.

Ennyi?

Nem sikerült, mert az alapfinanszírozás, amiből akár az Akadémián, akár az egyetemeken a bérek származnak, nem az OMFB-től származik, tehát mi nem tudunk alap-, csak kiegészítő finanszírozást nyújtani.

Nagyon fontos ajánlást fogalmaznak meg az úgynevezett bridging (áthidaló, közvetítő) intézmények, tehát a kutatás és a realizáció, a piac közötti áramlást elősegítő intézményrendszer fejlesztése kérdésében, ami egyik alapvető feladata egy technológiapolitikai stratégiának. Ebben mit tudtak elérni?

Nagyon sok mindent próbáltunk és tettünk néhány kezdeti lépést. Sok eredmény azért nem volt, mert az OMFB-nek intézményfejlesztésre nagyon kicsik a lehetőségei: nem tud intézményt alapítani, lényegében intézményt

finanszírozni sem nagyon tud. Ötleteket és stratégiákat fogalmazhat meg, de nemcsak nekünk, hanem az államnak is rendkívül kevés a lehetősége arra, hogy a pénzkezelő intézményeket megpróbálja érdekeltté tenni.

Nem lehetne ezt a piacra bízni?

A piacra lehet, a piac elég nagy ritkítást is végzett, csak nem a tudomány és az innováció által vezérelve. A piac a rövid távú hatékonyság alapján szűrt.

Következik egy nagyon lényeges ajánlás: „Nem halogatható a ‘tudásbázis’ túlzott Budapest-centrikusságának további oldása”. Sikerült-e előrelépni ebben a kérdésben?

Ebben az ügyben nagyon sok kezdeti lépést tettünk és remélem, azok be is fognak érni. Mindenütt rendszeresen hangsúlyoztuk, hogy a vidéki egyetemek és a kistérségi egyéb innovációs intézmények munkafeltételeit javítani szeretnénk. Az általunk kidolgozott és decemberben közreadott új nemzeti innovációs stratégiában rengeteg nyoma van ennek, sőt kifejezett ajánlásokat is teszünk. Talán ez a stratégia egyik legsikerültebb része. A felosztható pénzünk egy részét átcsoportosítottuk az elmaradottabb megyékhez és egy-két megyével valóban nagyon jó konstrukciókat sikerült közösen kitárlnunk.

Voltaképpen ott lehetnek sikerek, ahol van kristályosodási mag: egyetem, kutatóintézet.

Nógrád megyében például, az egyik elmaradott megyében a statisztikailag nyilvántartott kutatók száma talán még húsz sincs.

Igaz, de az egyik legfejlettebb megyében, Vasban sincs sokkal több, mert nincs egyeteme.

Van ott egy komoly főiskola, egyrészt jelentős ambíciókkal (már van egyetemi szakja), másrészt azért ott sokkal komolyabb szellemi tőke található, mint a legelmaradottabb megyékben. Nagyon sokszor hangsúlyoztam előadásaimban, hogy Magyarországon az innovációs rendszerben regionális egyensúlyt kell teremteni, mert Budapestre megy a finanszírozás 65–70%-a. De van egy másik súlypont is. Életszínvonalban, egy főre jutó nemzeti termékben, a külföldi működőtőke beáramlásában és a munkahelyek fajlagos számában Nyugat-Magyarország áll a legjobban. Viszont a nagy egyetemi központok Kelet-Magyarországon vannak. Tehát kétirányú mozgást kellene indukálni: a működő tőke termelő része menjen fokozatosan Kelet-Magyarország felé is, ahol a kutatói bázis már megvan, viszont a kutatóbázis(ok) felépülése Nyugat-Magyarországon legyen gyorsabb. Persze ezt a javaslatot sokan félreértették, mondván, mi még a maradék esélyt is el akarjuk venni Kelet-Magyarországtól. Korántsem erről van szó, hanem arról, hogy az erőforrás-áramlás legyen jobban kiegyenlítve. Olyan pályázatokon

kezdünk — de csak kezdünk — törni a fejünket, amelyek regionális innovációs csomópontok építését teszik lehetővé.

Van egy némileg perifériásnak látszó, valójában nagyon fontos javaslatuk, amely szerint információval, az adminisztráció ésszerűsítésével, de még anyagilag is erőteljesen javítani kellene a magyar K+F szférának a nemzetközi pályázatokon való részvételét.

Itt történt előrelépés: az Európai Unió 5. keretprogramjához találtunk egy olyan konstrukciót, amellyel a pályázatírást finanszírozzuk a tökeszegény kisvállalkozások vagy más kutatóműhelyek számára, hiszen egy nagyvállalatnak egész osztálya lehet arra, hogy pályázatot írjon. Elkészítettünk egy brosúrát, abban minden szükséges pályázati információ megtalálható.

További javaslatuk: „Az innovatív cégek közti együttműködés elmélyítésének (is) első előfeltétele a szellemi tulajdonhoz fűződő jogok érvényesítési lehetőségeinek megteremtése/bővítése”. Meddig jutottak el ebben?

A szellemi tulajdont létrehozza valaki, de az abba ölt pénz nem biztos, hogy megtérül, ha nem kielégítő a szellemi tulajdon védelme. 1999-ben az Igazságügyi Minisztérium kialakított egy új, a szellemi tulajdont védő törvényt, ami nagyon komoly előrehaladást jelent. A kérdés az — egyelőre nem tudom megmondani, mennyire jogos a kérdés —, hogy ennek az implementációja, tehát a jog alkalmazása mennyire lesz erős. Mindenesetre legalább adott a törvényi keret, más országokban még az sincs meg. Vegyünk egy példát! Ha egy egyetemi tanszéknek van egy ötlete és egy kockázati tőkével rendelkező cégtől a megvalósításra pénzt kér, akkor a cég azt feleli, először szeretné látni az egyetemet, a tanszék és a tanszéki alkalmazottak közötti nagyon világos megállapodást arról, hogy a tanszéken létrehozott szellemi tulajdonból milyen arányban részesedik az egyetem és milyen arányban a kutatók. Nem a díjazásból, hanem a tulajdonból! Egyelőre nem túl rendezett, hogy ami létrejön, az kinek tulajdona lesz és ki védi. A jogszabály megszületett és látszik a törekvés is, mert az egyetemek és a kutatók érzik, hogy egyelőre hosszabb távú komoly finanszírozást nem fognak kapni az üzleti szférából. Az államtól kapnak (például az OMFB-től), de az nagyon kevés pénz.

Amikorra ez a beszélgetés megjelenik, az OMFB államigazgatási státusát átrendezték, az intézmény 2000. elejétől a Gazdaságitól az Oktatási Minisztériumhoz került, ahol annak kutatás-fejlesztési részlegeként, helyettes államtitkár irányítása alatt fog működni a jövőben. Mindez új kérdéseket és új megoldási közelítéseket is indukál, amiknek ismertetésére — szándékaink szerint — még visszatérünk. Addig is: köszönöm a tanulságos válaszokat.

Szentgyörgyi Zsuzsa

Bárdossy György

Megoldható a radioaktív hulladékok elhelyezése

Az atomenergia békés és katonai felhasználása századunk végének egyik kulcskérdése. Biztonságosak-e az atomerőművek? Mit lehet tenni az atomerőművek kiegészítő fűtőelemeivel és a leszerelt atomfegyverek hasadó anyagaival? Hogyan védjük jobban környezetünket, ha elvetjük, vagy ha hasznosítjuk az atomenergiát? E kérdések nemzetközi megvitatására szervezett nemzetközi konferenciát 1999 őszén az Amerikai Energiaügyi Minisztérium, melyen 22 országból közel 300 szakember vett részt. A konferencia jelentőségét érzékelteti, hogy az amerikai energiaügyi miniszter — Bill Richardson — tartott átfogó megnyitó előadást. Részt vett az orosz atomenergiaügyi miniszter és az Orosz Tudományos Akadémia alelnöke is.

Problémák, tapasztalatok, eredmények

A konferencia előre bejelentett célja az atomenergia jövőjét meghatározó kérdések nemzetközi megvitatása volt: a környezet védelme, a biztonság, a radioaktív hulladékok elhelyezése, beleértve az atomfegyverkezés radioaktív hulladékait, a hasadó anyagok elterjedésének megakadályozása, illetve ellenőrzése, valamint az ún. átláthatóság biztosítása. Hallatlanul bonyolult és összetett kérdéskör ez, amelynek megoldása az egész emberiséget közvetlenül érinti.

Az amerikai energiaügyi miniszter beszédének két kiemelkedően fontos megállapítása volt. Az *első* az, hogy a fenti kérdések megoldásával a Földet biztonságosabbá, lakossága életét pedig elfogadhatóbbá lehet tenni. A *második*: eljött az ideje, hogy az atomenergiára vonatkozó döntésekben a szakemberek és a tudósok szava legyen a döntő, nem pedig a politikusoké. A miniszter szavaiból az is kitűnt: az Egyesült Államok elhatározott szándéka,

Rovatunk a Központi Környezetvédelmi Alap támogatását élvezi.

hogy érdemi segítséget nyújtson Oroszországnak az ott felhalmozódott radioaktív hulladékok biztonságos elhelyezéséhez. Ezt az orosz miniszter is megerősítette, kiemelve a nemzetközi együttműködés fontosságát e feladatok megoldásában.

Az atomenergiát a Föld lakossága sajnos a II. világháborút lezáró két atombombán, majd a hidegháború felszíni és földalatti atomrobbantásain keresztül ismerte meg és ez egyértelműen negatív előjellel ivódott be az emberiség tudatába. Az atomenergia békés felhasználása csak ezután indult meg: az első atomerőművet 1954-ben helyezték üzembe a volt Szovjetunióban, Obnyinszkban. E fejlődés pozitív hatását tragikusan lerontotta az 1986-ban bekövetkezett csernobili katasztrófa. Hiába történtek azóta megfelelő nemzetközi lépések újabb balesetek elhárítására, hiába váltak az atomerőművek világszerte biztonságosabbakká, az emberek tudatában megmaradt az atomenergiától való félelem és az elutasítás érzése. Hozzájárult ehhez a ténszerű és tárgyvilágos tájékoztatás hiánya is. Számos esetben a médiumok rájátszottak a félelemkeltésre, hiszen a szenzáció az üzlet közismert része. Az is gondot okoz, hogy az atomenergia felhasználását számos országban máig is titkolózás övezi. A konferencia egyik fő ajánlása ezért az *átláthatóság* (transparency) biztosítása volt.

Mindkét miniszter egybehangzó állítása szerint megindult az atomfegyverek egy részének leszerelése mind az Egyesült Államokban, mind Oroszországban. A fő problémát a leszerelés során létrejövő radioaktív hulladék, ezen belül elsősorban a plutónium gyors és biztonságos elhelyezése jelenti, mert plutóniumból lehet új atombombákat előállítani. E téren van szükség leginkább gyors cselekvésre és nemzetközi összefogásra.

Az 1963-ban megkötött *atomcsend egyezmény* meghatározta az atomfegyverekkel rendelkező országok körét. Az egyezményt aláíró országok, közöttük hazánk is, kötelezettséget vállaltak az egyezmény betartására. Sajnos azóta egyes országok helyi érdekeik érvényesítése érdekében atombombákat fejlesztettek ki, mások pedig az ehhez szükséges plutónium megszerzésére töreksznek. Az atomerőművek kiégett fűtőelemeiből reprocesszállással plutónium nyerhető ki. Kiégett fűtőelemekhez pedig jelenleg az atomerőművek átmeneti tárolóiban, a jövőben pedig földalatti végleges tárolókban lehet hozzáférni. Ezért volt a konferencia egyik kiemelt témája a kiégett fűtőelemek védelme (safeguards). Ide tartozik nemzetközi plutónium-leltár létesítése, továbbá a tárolóhelyek körül megfigyelő rendszer (monitoring system) kiépítése. A konferencia külön szekciója foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. A Nemzetközi Atomenergia-ügynökség (NAÜ) szerepkörének kiszélesítésével e téren érdemi előrelépés remélhető. A konferencia konkrét ajánlásokat fogadott el a védelem és a megfigyelés elősegítésére mind az átmeneti, mind a végleges tárolók körül, pl. úrfelvételek, geofizikai mérések stb. Magyar javaslatra a jövőben a geofizikai módszerek alkalmazásának kiemelt fontosságot tulajdonítanak.

A konferencia fő témája volt a radioaktív hulladékok elhelyezése végleges tárolókban. Erre az első tudományosan megalapozott ajánlást 1957-ben az Amerikai Tudományos Akadémia dolgozta ki. Ezen a téren azóta érdemi előrelépés történt. Elsősorban a nagy aktivitású hulladékok (HLW) elhelyezése jelentett gondot *aktivitásuk* és hőfejlesztésük mértéke, továbbá hosszú élettartamuk miatt. Nemzetközi egyetértés alakult ki a tekintetben hogy e hulladékot több száz méter mélyen a föld felszíne alatt kell elhelyezni. Sok-

oldalú földtudományi vizsgálatok ugyanis kimutatták, hogy a Föld több pontján hatalmas uránérc telepek több száz millió éven keresztül környezettől teljesen elszigetelve maradtak bizonyos földtani viszonyok között. E kedvező körülmények felismerése és meghatározása nyomán lehetett olyan „telephelyeket” találni, amelyekben a nagy aktivitású hulladékot több ezer éven át biztonságosan el lehet helyezni, amíg veszélyes kisugárzásuk fokozatosan lecsökken. *Ez a radioaktív hulladékok elhelyezésének földtudományi alapja és biztosítéka!* A fejlett ipari országok óriási ráfordításokkal kialakították a nagy aktivitású hulladéktárolók telephely kiválasztásának (site selection) és telephely jellemzésének (site characterization) módszertanát. Ezt követjük mi is. Ez évben megnyílt a világ első nagy aktivitású hulladéktárolója az amerikai Carlsbad (New Mexico) közelében, ahova elsősorban katonai eredetű, transzurán elemeket tartalmazó hulladékokat szállítanak. Nem felelnek meg tehát a valóságnak azok az idehaza többször is felröppentett állítások, hogy a nagy aktivitású hulladék tárolását eddig sehol sem sikerült megoldani. Az Egyesült Államokon kívül több más országban, például Belgiumban, Finnországban, Franciaországban, Japánban, Kanadában és Svédországban is sikeresen haladnak ezirányú kutatások, de a maximális biztonság elérése érdekében előbb ún. *mélylegi laboratóriumokban* (URL) próbálják ki a műszereket és végeznek több éven át méréseket a befogadó közet megismerése érdekében. Sietségre nincs ok, hiszen a kiégett fűtőelemeket előbb 30–50 éven át az atomerőművek területén létesített átmeneti tárolókban helyezik el, amíg aktivitásuk és hőfejlésük egy kívánt szintre csökken. Ilyen átmeneti tároló a paksi atomerőműben is léteült, sőt további kiépítése is előkészület alatt áll.

Fel szokták vetni azt a kérdést, hogy miért nem maradhatnak a kiégett fűtőelemek véglegesen az átmeneti tárolókban? E kérdéssel is foglalkozott a nemzetközi konferencia, és az a vélemény alakult ki, hogy ez nem elfogadható megoldás. Először is az átmeneti tárolók ugyan kellően biztonságosak, de rosszindulatú behatolókkal szemben nem eléggé védettek. Másodsor, az atomerőművek élettartama kb. 40 év. Ezután leszerelik őket és sugárveszélyes anyagaikat is (pl. a reaktorblokkok) a földalatti végleges tárolókban helyezik el. Ekkor szükségszerűen az átmeneti tárolókat is megszüntetik vagy megfelelő őrzésükről külön gondoskodni kell, ami bonyolult és költséges feladat. Azzal is mindenki egyetértett, hogy a nagy aktivitású hulladék legbiztonságosabb elhelyezési módja a földalatti végleges tároló. A „várjunk és meglátjuk” (wait and see) elv alkalmazása azért sem helyes, mert nem lehet a következő generációkra háritani azokat a feladatokat és költségeket, amelyeket a most keletkezett hulladék elhelyezése jelent. Ezt vallja egyébként az Egyesült Államok kormánya is.

Egy telephely alkalmasságát csupán részismeretek alapján sem elfogadni, sem elvetni nem lehet. Nemzetközi egyetértés alakult ki a tekintetben, hogy egy telephely elfogadásához első lépésben ún. *biztonsági elemzés* (safety assessment) szükséges. Ebben számítások alapján be kell mutatni, hogy a tároló térségében a radioaktív sugárterhelés a jövőben sehol sem éri el a nemzetközileg elfogadott határértéket. A biztonsági elemzések módszertani továbbfejlesztésével a konferencia egyik szekciója foglalkozott és ajánlásokat fogadott el. Véleményem szerint ezen a téren még igen sokat lehet tenni, elsősorban korszerű matematikai eljárások alkalmazásával.

Radioaktív sugárzás a Föld minden pontján észlelhető, feltehetően a földtörténet kezdete óta. Ennek a háttérsugárzásnak a nagysága területenként eltérő a földkéreg felépítésétől és összetételétől függően. Hazánkban ez a háttérsugárzás viszonylag csekély, átlagosan 2,4 mSv/év, ahol 1Sv = 1 J/kg. Őslénytani és biológiai kutatások eredményei szerint az élővilág ekkora háttérsugárzáshoz az évmilliók során alkalmazkodni tudott. Nem igaz tehát az az állítás, hogy az atomenergia alkalmazása miatt radioaktív sugárzás észlelhető a Föld felszínén.

A kis és közepes aktivitású hulladékok elhelyezését a szakemberek megoldottnak tekintik. A nemzetközi konferencia ezért nem is foglalkozott ezzel a kérdéssel. Több országban működnek kis és közepes aktivitású hulladékot befogadó tárolók, részben a felszínen, részben a felszín alatt kis mélységben. Franciaországban a Centre de Manche tárolót, amely 1969-ben lépett üzembe 1994-ben már be is zárták, mert megtelt. Ezek a tárolók mindeddig balesetmentesen, szabályszerűen üzemeltek.

Az atomenergia alkalmazásának jövője

A konferencián e kérdéskörrel is sokat foglalkoztak. Sajnos tényként kell tudomásul vennünk, hogy az atomhatalmak a kölcsönös elrettentés érdekében még sokáig fenn fogják tartani atomarzenáljuk egy részét. A nemzetközi közösség itt csak annyit tehet, hogy minden fórumon szorgalmazza a *katonai* eredetű radioaktív hulladék gyors és biztonságos elhelyezését. Elsősorban a plutónium az, amelynek őrzését és végleges elhelyezését mielőbb világszerte biztosítani kell.

Ami az atomenergia *békés* felhasználását illeti, az ellenzők gyakran azzal érvelnek, hogy kifogyóban van a fűtőelemek készítéséhez szükséges urániumérc. Ez tárgyi tévedés. A szakemberek egybehangzó véleménye szerint legalább 100 évre biztosított a jelenlegi szinten a fűtőelemek készítéséhez szükséges urániumérc. Ezen felül számos reménybeli területet ismerünk, amelyeken további uránérctelepek kimutatására van remény. A fűtőelem-ellátás tehát nem reális akadály (Vajda 1998).

Ennél is fontosabb feladat az atomerőművek és a kísérleti atomreaktorok balesetmentes működésének biztosítása. Nincsen olyan emberi létesítmény, amelynek valamiféle kockázata ne lenne. De a kockázatot az atomerőművek esetében is egy elfogadható határ alá lehet ma már csökkenteni. *A normálisan, előírászerűen működő atomerőművek pedig a környezetüket nem szennyezik.* Így például a paksi atomerőmű folyamatosan mért sugárterhelése a környezetre kevesebb, mint a természetes háttérsugárzás egy ezredrésze! Ezzel szemben a szén, olaj és földgáz bázisú hőerőművek folyamatosan szennyezik a levegőt a fűtőanyag égéstermékeivel. Ehhez járul még a gépko-csik és a repülőgépek által elégetett üzemanyag. Az égéstermékek közül legjelentősebb a szén-dioxid, amelynek mennyisége az alsó légkörben egyre gyorsuló mértékben nő (Major, Faragó, Pálvölgyi 1994). A szén-dioxid pedig közismerten növeli az üvegházhatást. Ma már mértékadó meteorológiai szervezetek is elismerik, hogy az utóbbi évtizedekben globális felmelegedés indult meg. A globális éghajlatváltozásokról és ezek lehetséges hatásairól a Magyar Tudományban több értékes cikk jelent meg (pl. Czelnai 1994 és

1997). A felmelegedés mellett a szélsőséges időjárási események gyakorisága is nő, amit az utóbbi években hazánk területén is érzékelhetünk. Nem véletlen, hogy 1999 novemberében az MTA Földtudományok Osztálya kétnapos tudományos előadótűlést szervezett, Időjárási és éghajlati szélsőségek címmel. Egyszerűen valószínűtlennek látszik, hogy a Földön több száz évmillió alatt felhalmozódott fosszilis energiahordozók néhány száz év alatt történő elégetése nem zavarná meg Földünk klimatikus egyensúlyát (Marx 1997).

A kéntartalmú szenek elégetésének hatására a közismert *savas esők* jöttek létre, ami egyre több erdő kipusztulásához vezet (Mészáros 1994). Kevesen tudnak arról, hogy számos kőszéntelep jelentős mennyiségű urániumot tartalmaz. A szén elégetésekor az uránium kisebb része a levegőbe kerül, nagyobb része pedig a hamuban halmozódik fel. Hazánkban az eddigi felmérések szerint az ajkai kréta korú és egyes dunántúli eocén korú szenek tartalmazzák a legtöbb urániumot. Egyes kőszénmintákban a mecseki urániumérc-telep átlagos U-tartalmának két-háromszorosát találták. Ez pedig már nem elhanyagolható veszélyforrás a térség lakossága számára.

A szél, a napenergia, az árapály valóban a leginkább környezetbarát és egyben megújuló energiaforrás. A vízenergia környezetbarát voltát országunként eltérően ítélik meg mind a vízügyi szakemberek, mind a környezetvédők, gondoljunk csak a Bős—Nagymaros-problémára (Szentgyörgyi 1994). Addig, amíg az emberiség nem tudja energiaigényeit a fenti megújuló és környezetkímélő energiaforrásokkal kielégíteni, a biztonságosan üzemeltetett atomerő-művek jobb megoldást jelentenek, mint a fosszilis energiaforrások fokozatos elégetése. A kísérleti atomreaktorok működtetésére, ipari és gyógyászati célú izotópfelhasználásra pedig a jövőben is szükség lesz.

A konferencia egybehangzó véleménye szerint az atomerőművek túlnyomó többsége ma már biztonságosan üzemel. *Csernobili mértékű katasztrófák megismétlődésére nem látnak esélyt.* Mielőbb meg kell oldani viszont az összes működő atomerőmű azonos biztonsági szintre való emelését. A paksi atomerőmű egyébként a NAÜ véleménye szerint a legbiztonságosabbak közé tartozik. Ami a radioaktív hulladékok végleges elhelyezését illeti, nemzetközi egyetértés alakult ki abban, hogy minden országnak magának kell megfelelő telephelyeket kialakítani saját területén. Azok a hazai kijelentések tehát, hogy felesleges nálunk radioaktív hulladékok elhelyezésével foglalkozni, mert az Európai Unióba való belépésünk után megnyílnak előttünk a nyugat-európai országok hulladéktárolói, minden alapot nélkülöznek.

A nagy aktivitású hulladékokat jelenlegi ismereteink szerint mintegy 10 000 éven át kell a bioszférától elzárni, hogy azt ne veszélyeztethessék. Ez igen hosszú idő. Ezért évek óta intenzív kutatások folynak a fűtőelemek radioizotópjainak gyorsító segítségével történő lebontására. Ezt az eljárást nevezik *transzmutációnak*. Segítségével a hosszú felezési idejű radioizotópok rövid felezési idejűekké alakíthatók át. A módszert technikailag már kialakították, de az eljárás ma még túlságosan drága. Gazdaságos bevezetése esetén a nagy aktivitású hulladéktárolókban néhány száz évre rövidülhetne a tárolási idő. A konferencia szekcióiban meglepően sokat foglalkoztak a transzmutáció technikai és gazdasági kérdéseivel, továbbá a felmerülő biztonsági és védelmi kérdésekkel. Hiszen sikeres alkalmazása esetén már csak biztonsági okokból is célszerű lesz a már lezárt tárolókat megnyitni és az ott tárolt hulladékot is átalakítani és ezáltal

tal tárolási idejüket érdemben lerövidíteni. A transzmutáció tehát a jövő egyik reális lehetőségének ígérkezik.

Véleményem szerint a mérgező összetételű, *toxikus hulladékok* (főként vegyi anyagok) a radioaktívoknál jóval nagyobb veszélyt jelentenek a környezetre. Míg a radioaktív hulladékok keletkezésük pillanatától állandó örizet és nemzetközi felügyelet alatt állnak, addig a toxikusokra jóval kevesebb figyelmet fordítanak. Engedély nélküli, önkényes lerakásuk is gyakori. Pedig a toxikus hulladékok nem bomlanak le az idővel, mint a radioaktívok, hanem elvben beláthatatlan ideig megtarthatják mérgező hatásukat. Erre a körülményre nyomatékkal szeretném a figyelmet felhívni.

A hazai radioaktív hulladékok elhelyezésének helyzete

Hazánkban 1982 óta működik a paksi atomerőmű. 1992 óta Nemzeti Program keretében folyik a kis és közepes aktivitású, valamint a nagy aktivitású hulladékok számára telephely-kiválasztás és -jellemzés. E kutatások addigi eredményeiről a Magyar Tudományban beszámoltam (Bárdossy 1995). Azóta mindkét program sokat haladt előre. A kis és közepes aktivitású hulladékokra megtörtént a telephely kiválasztása (Üveghuta) és lezárult a telephely-jellemzés első fázisa. A kutatásokat szakmailag felügyelő Szakértői Bizottság a fázist lezáró jelentést elfogadta és megállapította, hogy eddig nem merült fel olyan körülmény, amely a telephely alkalmasságát, illetve a továbbkutatás szükségességét kétségbe vonná. A nemzetközi gyakorlatnak megfelelően a telephely alkalmasságát csak biztonsági elemzés eredménye alapján lehet kimondani, vagy elvetni. Egy PHARE program keretében finn és belga szakemberek irányításával egy ilyen biztonsági elemzés jelenleg készül és befejezése még 1999-ben remélhető. Ezen felül a bécsi székhelyű NAÜ felkért szakemberei is vizsgálták az eddig elvégzett kutatások minőségét és szakmai eredményeit és erről a közelmúltban pozitív értelemben nyilatkoztak. Ezen túlmenően állást foglaltak az üveghutai kutatások tervszerű folytatása mellett. Megnyugtatónak tartom, hogy elismert és pártatlan külföldi szakemberek véleménye alapján ítélni tudjuk meg az eddigi kutatások színvonalát és helyességét.

A nagy aktivitású hulladékok elhelyezési programja a Pécestől nyugatra található bodai aleurolit formációra (BAF) koncentrálódott e földtani képződmény nemzetközi összehasonlításban is kiemelkedően kedvező tulajdonságai miatt. 1999 elejére készült el a telephely-jellemzés első fázisát lezáró jelentés, amelyet a Szakértői Bizottság ugyancsak elfogadott. A pécsi uránércbánya bezárása miatt sajnos ugyancsak bezárták azt az 1050 méter mélységben kihajtott kutató vágatot, amelyben a képződmény tulajdonságait eddig vizsgálni lehetett. Most a tároló telephelyének kiválasztására irányuló további kutatások tervét kellene mielőbb elkészíteni. Szükség lesz egy mélységi laboratórium kialakítására és több éven át tartó működtetésére valahol a végleges telephely közelében. Véleményem szerint már ma is kellő számú adattal és ismerettel rendelkezünk egy első, tájékoztató jellegű biztonsági elemzés elkészítéséhez. Kívánatos lenne ezt nemzetközi együttműködés keretében mielőbb elkészíteni.

Összefoglalás

A denveri nemzetközi konferencia megerősítette, hogy az atomenergia békés felhasználásának van jövője. Ennek előfeltétele az atomerőművek balesetmentes működtetése, a radioaktív hulladékok védelme és a hulladék-tárolók biztonságos kialakítása. Mindebben a nemzetközi együttműködésnek kiemelt szerepe van. Magyarországon is a nemzetközi együttműködésre támaszkodva kell eddigi kutatásainkat folytatni. Igen biztatónak tartom, hogy azok az amerikai és más országból érkezett szakemberek, akiknek eddigi eredményeinket a konferencián ismertettem, egyöntetűen pozitív véleményt nyilvánítottak: kutatási koncepciónkat és módszereinket korszerűeknek és helyeseknek tartották és egyetértettek a kutatások folytatását célzó elképzeléseinkkel.

Befejezésül G. A. Olah Nobel-díjas tudós mondatait idézem: „Tetszik, vagy nem, hosszú távon nincs más alternatívánk, mint egyre inkább a tiszta atomenergia-forrásra támaszkodni, ugyanakkor meg kell oldanunk és minden bizonnyal meg is fogjuk oldani a biztonsági problémákat, köztük a radioaktív hulladékok eltávolításának és tárolásának problémáit” (Olah 1999).

IRODALOM:

- Bárdossy Gy.* 1995: A radioaktív hulladék elhelyezésének kérdései Magyarországon. Magyar Tudomány, 8. sz., 935—942.
- Czelnai R.* 1994: A nemlineáris globális feladvány. Magyar Tudomány, 10. sz., 1161—1169.
- Czelnai R.* 1997: Légkör és óceán (Nem ismerjük a Földet). Magyar Tudomány. 10. sz., 1163—1176.
- Major Gy., Faragó T., Pálvölgyi T.* 1994: A levegőkörnyezet nagytérségű változásai: társadalmi reakciók és a fenntartható fejlődés. Magyar Tudomány, 10. sz., 1170—1184.
- Marx Gy.* 1997: Lakható-e a Föld? Magyar Tudomány, 10. sz., 1233—1243.
- Meskó A.* 1997: Energia és nyersanyagok a Földből. Magyar Tudomány, 10. sz., 1188—1201.
- Mészáros E.* 1994: Az anyagáramlás szerepe az éghajlat szabályozásában. Magyar Tudomány, 2. sz., 183—188.
- Olah G.A.* 1999: A szénhidrogének jövője a 21. században. Magyar Tudomány, 12. sz., 1409—1413.
- Szentgyörgyi Zs.* 1994: „...mi is a nagymarosi vízierőmű igaz története?”. Beszélgetés Mosonyi Emil akadémikussal. Magyar Tudomány, 1. sz., 47—61.
- Vajda Gy.* 1998: Energiaforrások. Magyar Tudomány, 6. sz., 645—675.

A légköri szén-dioxid-koncentráció méréseinek újabb eredményei

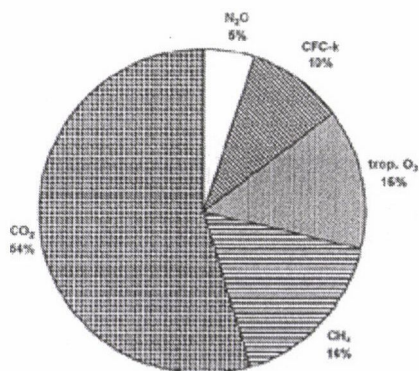
Bolygónk meglehetősen hűvös hely lenne a légkör üvegházhatása nélkül, azaz a nélkül a folyamat nélkül, melynek során a földfelszín infravörös tartományba eső hőmérsékleti kisugárzását a légkör egyes alkotóelemei elnyelik és a felszín felé visszasugározzák. A légkör nélküli Föld -19°C -os becsült átlaghőmérsékletét körülbelül $+15^{\circ}\text{C}$ -ra emelő üvegházhatás mintegy két-harmadáért a vízgőz felelős. Hozzávetőleg 13 billió tonnás légköri mennyiségét az emberiség közvetlenül nem tudja befolyásolni. A többi üvegházhatású gáz mennyisége jóval kisebb, így mennyiségük számottevően módosítható, befolyásolva így a Föld éghajlatát.

A légköri szén-dioxid-koncentráció a múltban

Az 1. ábrán látható, hogy az antropogén eredetű üvegházhatás több mint felét a szén-dioxid (CO_2) adja. A légkör szén-dioxid-tartalmát a közelmúltig kizárólag természetes folyamatok szabályozták. Az elmúlt félmilliárd évben kémiai folyamatok és a bioszféra fejlődése következtében a CO_2 koncentrációja a jelenlegi szint mintegy tízszereséről, jelentős ingadozásokkal csökkent a mai szint közelébe (Rutten, 1971). A legutóbbi jégkorszak jellemzően 200 ppm-es légköri szén-dioxid kon-

1. ábra

Az emberi eredetű éghajlati kényszer (radiative forcing) megoszlása az egyes üvegház hatású gázok között (Schimel et al., 1996 adatai alapján)

Rovatunk a Központi Környezetvédelmi Alap támogatását élvezve

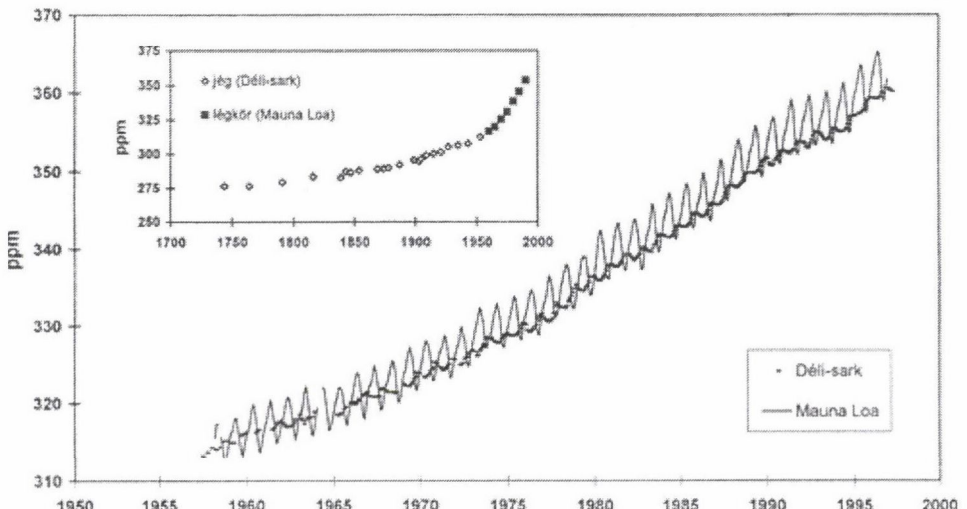
centrációja (helyesebben: térfogati keverési aránya) a pleisztocén végén hozzávetőleg 280 ppm-re nőtt (Barnola et al., 1987). Ezt követően, földtörténeti értelemben csaknem napjainkig, a koncentráció nagyjából állandó maradt (Neftel et al., 1988). Az emberi tevékenység hatása csak a 18. században vált számottevővé (Neftel et al., 1994). Ekkortól egyre nagyobb területeken irtják ki az erdőt, mezőgazdasági művelés alá vonva azokat. Az ipari forradalom kibontakozásával egyre nagyobb mennyiségű szén-dioxid kerül a levegőbe a fosszilis tüzelőanyagok elégetése révén is. Az emberi tevékenység mára jól látható változásokat okozott a légkör CO₂-tartalmában: napjainkra a koncentráció mintegy 365 ppm-re növekedett (2. ábra).

A légköri szén-dioxid-koncentráció alakulása napjainkban

A légkörben lévő szén-dioxid üvegházhatásával Tyndall angol fizikus már 1861-ban megjelent tanulmányában foglalkozott (Tyndall, 1861). Tyndall elméletét továbbfejlesztve Arrhenius, Nobel-díjas svéd kémikus vetette fel a múlt század végén (Arrhenius, 1896), hogy a fosszilis tüzelőanyagok elégetésekor keletkező, üvegházhatású szén-dioxid a légkörben felhalmozódhat és ezzel éghajlatváltozást okozhat. Közleménye annak idején nem váltott ki különösebb érdeklődést.

A CO₂ légköri felhalmozódására vonatkozó elméletet a mérési módszerek pontatlansága miatt hosszú ideig nem sikerült igazolni. Az 1950-es évek közepén született meg az a nagy pontosságú, éppen a CO₂ üvegházhatásán, azaz infravörös sugárzást elnyelő képességén alapuló mérési eljárás, amelyet mind a mai napig használunk. Az első ilyen berendezéseket az 1957/1958-as Nemzetközi Geofizikai Év során telepítették a Déli-sarkon és a hawaii Mauna Loa Observatóriumban. A légköri CO₂ koncentrációjának

2. ábra

A szén-dioxid légköri térfogati keverési arányának alakulása Neftel (1994), Keeling és Whorf (1994) és Thoning et al. (1994) adatai alapján

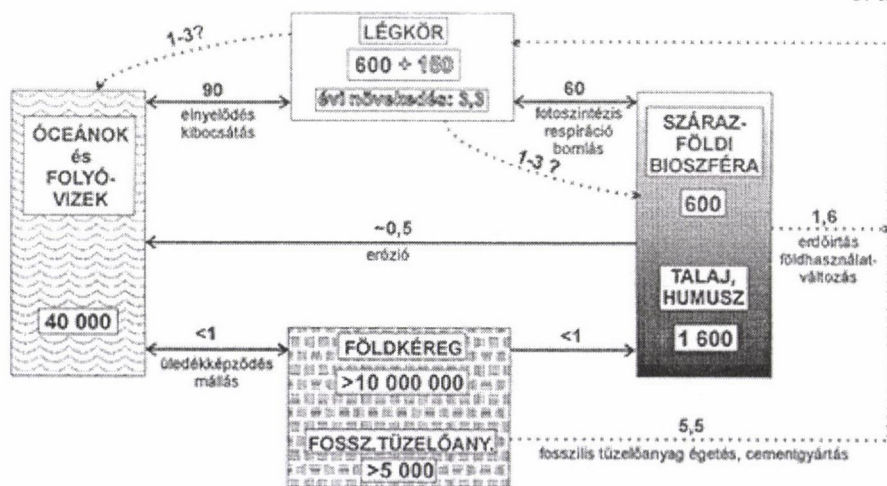
korábbi időszakokra vonatkozó adatai a sarkvidéki jégtakaróba fagyott levegőzárványok elemzéséből származnak (lásd pl. Barnola et al., 1987; Neftel et al., 1988).

A mérések egyértelműen bizonyították a CO₂ légköri felhalmozódását (2. ábra). A 60-as évek végétől, 70-es évek elejétől egyre több helyen kezdtek meg a légköri CO₂ koncentrációjának folyamatos mérését. Ez a mérés kötelező feladatává vált a Meteorológiai Világszervezet háttérlevegő-szennyezettségmérő alapállomásainak (WMO, 1974).

A CO₂ légköri tartózkodási ideje elegendően hosszú ahhoz, hogy többé-kevésbé egyenletesen keveredjen el a Föld teljes troposzférájában. Koncentrációja a forrásterületektől eltekintve mindenütt nagyjából azonos, csekély eltéréssel az antropogén forrásokban bővelkedő északi és a kevésbé szennyezett déli félgömb között. Éppen ezért a mérőállomásokat minden CO₂-forrástól/nyelőtől távoli óceáni szigetekre, magas hegycsúcsokra, sarkvidéki területekre telepítették, hogy ott helyi zavaró hatások nélkül mérhessék a globális légkörben lezajló változásokat. Ezek az állomások regisztrálták is a változásokat, és kimutatták, hogy a légköri szén-dioxid-koncentráció növekedése egészen a közelmúltig egyre gyorsult: 1970 és 1990 között közel ugyanannyit emelkedett, mint az ezt megelőző 100 évben összesen (2. ábra). A növekedés üteme jelenleg kb. 0,4%/év. Ha ez a növekedési ütem fennmaradna, akkor az ipari forradalom kezdete előtti szén-dioxid-szint a jövő század közepére megduplázódna.

A növekedés üteme nem egyenletes és jobban ingadozik, mint az antropogén CO₂-kibocsátás. Az okokról azonban ezek a mérések nem sokat mondtak. Ehhez, a korábbi koncepcióval ellentétben, éppen hogy közelebb kellett menni a potenciális forrásokhoz és nyelőkhöz (vegetációval borított kontinentális területek), valamint meg kellett indítani az izotóp-összetétel méréseket, hogy a fosszilis tüzelőanyagok elégetéséből származó CO₂ megkülönböztethető legyen a biológiai eredetűtől (Tans, 1991).

3. ábra

A szén/szén-dioxid körforgalom Bolin et al. (1977) és Schiemel et al. (1996) adatai alapján. Az egyes rezervoárok széntartalma Pg C (10^{15} g szén), a fluxusok pedig Pg C/év mértékegységben

Az intenzív ipari tevékenység megjelenéséig a szén-, illetve CO₂-körforgalomban részt vevő szférák (atmoszféra, bioszféra, hidroszféra, litoszféra stb.) nagyjából egyensúlyi állapotban voltak. A bioszféra/talaj és az óceánok által elnyelt, illetve kibocsátott szénmennyiség globálisan, hosszabb időszakra átlagolva, nagyjából kiegyenlítette egymást (3. ábra). Ebbe a kvázi-egyensúlyi állapotba avatkozott be az ember a fosszilis tüzelőanyagok egyre nagyobb mértékű felhasználásával és a természeti környezet átalakításával, az erdőirtásokkal. Bár a légkörbe irányuló antropogén CO₂-fluxus alig 5%-a a légkör-bioszféra-óceán anyagáramnak, ez a viszonylag csekély mennyiség mégis jól érzékelhetően megváltoztatta/megváltoztatja a légkör összetételét. A mérések alapján meglehetősen pontosan ismert az antropogén CO₂-kibocsátás légkörben maradó része (átlagosan kb. 57% — Tans et al., 1990). Az óceánokba, illetve a bioszférába kerülő mennyiségek arányára azonban nincsenek igazán megbízható becslések. Annak ellenére, hogy e területen jó ideje intenzív munka folyik, az eredmények mindmáig ellentmondásosak. Mindenesetre az antropogén kibocsátás ingadozásához képest jelentős ingadozás a légköri koncentráció növekedési ütemében arra utal, hogy a légköri CO₂-koncentráció alakulására, közelebbről egyelőre kevésbé ismert folyamatokon keresztül, a bioszféra és az óceánok jelentős befolyást gyakorolnak. Mivel az óceánok a becslések szerint nem képesek elnyelni a légkörből eltűnő teljes szén-dioxid mennyiséget, ezt valamilyen módon valahol a bioszférának kell felvennie. Ez a rejtélyes nyelő a szakirodalomban a „missing sink” elnevezést kapta.

Az Egyesült Államok Nemzeti Óceán- és Légkörkutató Hivatala, a NOAA a 80-as évek elején kezdte meg globális mérőhálózatának kiépítését. A kezdetben mintegy két tucatnyi, az akkori elveknek megfelelően a potenciális forrásoktól és nyelőktől távol elhelyezett mérőhelyen hetenként vettek levegőmintákat, amelyeket a boulderi (Colorado) központi laboratóriumában elemeztek. A CO₂-koncentráción kívül mérték a metán és a szén-monoxid koncentrációját, valamint a CO₂ szén- és oxigén-izotóp összetételét is.

Az összegyűjtött adatok és az egyre pontosabb globális cirkulációs modellek felhasználásával a 80-as évek végén, 90-es évek elején végzett számítások arra utaltak, hogy a légköri koncentráció változását az antropogén tevékenység mellett a kontinentális részek, elsősorban az északi félgömb mérsékelt égövi területei vezérlik (Tans et al., 1990; Enting és Mansbridge, 1991; Conway et al., 1994; Ciais, 1995). Feltételezhető volt, hogy a jelenség mögött az ezeken a területeken lévő ökológiai rendszerek időben változó viselkedése áll. A folyamatok megismerésére gyors ütemben megkezdődött a kontinentális mérőállomások telepítése. E program keretében létesült valamennyi európai NOAA mérőhely, köztük a magyarországi is (Haszpra, 1993). A globálisan homogén, néhány század ppm pontosságú adatokat tartalmazó NOAA adatbázis ma több, mint 50 mérőhelyről gyűjt adatokat. A kutatók, politikai döntéshozók ma elsősorban erre az adatbázisra támaszkodnak. 1992-ben a NOAA Észak-Karolinában megindította az első hosszű távú, mérőtornyos mérését, amelynek célja a légkör és a bioszféra közötti szén-dioxid-áramlás közvetlen, folyamatos nyomon követése (Bakwin et al., 1995).

Magyarországra 1977-ben került először légköri mérésekre alkalmas szén-dioxid-analizátor a WMO, a Meteorológiai Világszervezet jóvoltából.

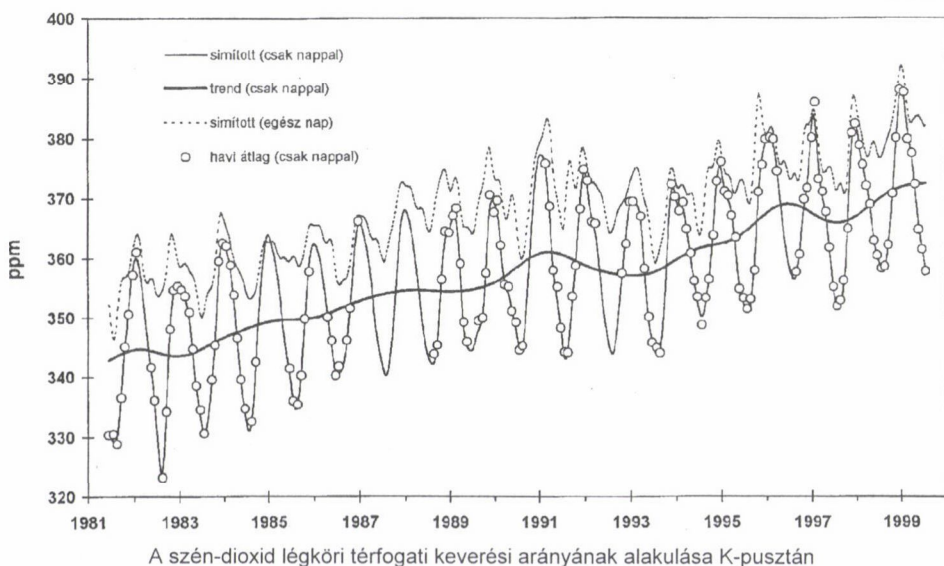
Eredetileg demonstrációs célokat szolgált a WMO által szervezett háttér-levegőszennyezettség mérésekkel foglalkozó nemzetközi tanfolyamokon. A műszer 1981-ben került az Országos Meteorológiai Szolgálat Kiskunságban lévő K-pusztai mérőállomására (46°58'N, 19°33'E). Ennek köszönhetően ma az egyik leghosszabb mérési adatsort mondhatjuk magunkénak Európában (Haszpra, 1999a). Ráadásul egy olyan földrajzi körzetben, amelyre ma az előzőekben említettek miatt a legnagyobb figyelem irányul.

A K-pusztai adatok hűen követik a globális tendenciát (4. ábra), annak ellenére, hogy a mérőhely a közvetlen antropogén forrásoktól ugyan viszonylag távol, de globális értelemben egy alapvetően sűrűn lakott, erősen iparosított régióban helyezkedik el. Az itteni, a globális átlagnál valamivel nagyobb koncentráció oka az antropogén források közelségén túlmenően az, hogy éjszakánként a légkör függőleges irányú keveredésének gyengülésével a szén-dioxid a talajközelségben felhalmozódik, ami az átlagkoncentrációt megemeli. Az éjszakai koncentráció egyes esetekben az 500 ppm-et is eléri. Ezen mérések térbeli reprezentativitása kicsi. Ez a jelenség a globális alapállomásokon, az állomások telepítési helyének következtében általában nem lép fel. Az éjszakai órák kis térbeli reprezentativitású adatai miatt a más állomások méréseivel való összehasonlításokban csak a nappali órák adatait használjuk, amelyek az intenzív függőleges légköri keveredés miatt jobban jellemzik az alsó troposzféra viszonyait (Haszpra, 1999b).

A források és nyelők zavaró közelsége ellenére a K-pusztai adatokban is megfigyelhető a légköri koncentráció növekedési ütemének ingadozása. Az ingadozás nagyobb és fázisában többnyire megelőzi a távoli óceáni és sarkvidéki állomásokon mért ingadozást. Ez is arra utal, hogy a változásokat a kontinentális bioszféra generálja és ezek a változások némi késéssel érik el a más földrajzi környezetben lévő mérőállomásokat.

A légköri koncentráció növekedési ütemében tapasztalható globális inga-

4. ábra

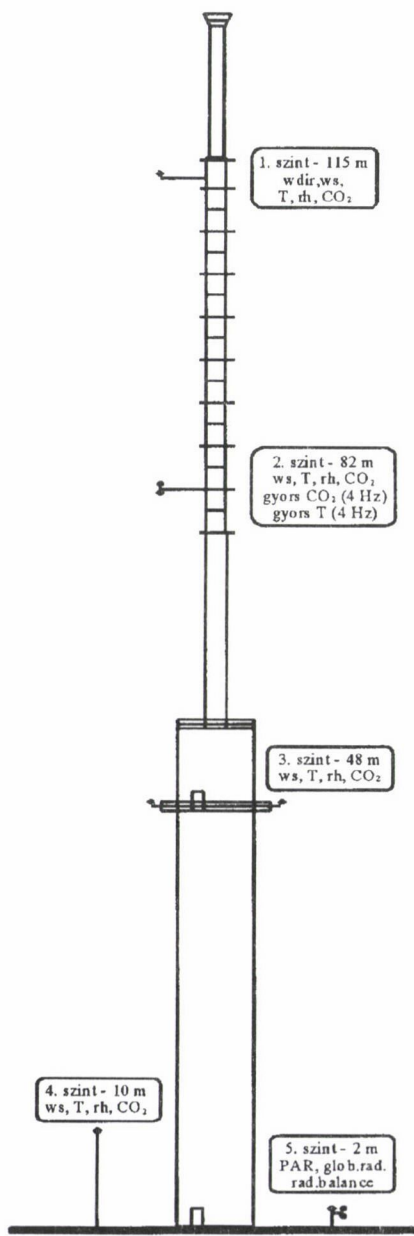
dozások valamelyest korrelációban vannak a manapság oly gyakran emlegetett El Niño jelenséggel (Gaudry et al., 1987; Martin et al., 1994). Valószínűnek tűnik, hogy a szén-dioxidban gazdag hideg tengervíz felszínre törésének átmeneti csökkenése és az El Niño jelenséget kísérő éghajlati zavarra reagáló bioszféra együttesen okozza a légköri szén-dioxid koncentrációjában tapasztalható perturbációkat. A becslések szerint az óceáni cirkuláció, a vízhőmérséklet megváltozása önmagában nem tudná kiváltani a megfigyelt mértékű ingadozásokat (Martin et al., 1994).

1992 táján a légköri CO₂ koncentrációjának növekedési üteme megtorpant, sőt több mérőállomás a koncentráció csökkenését észlelte. Ezt a Pinatubo tűzhányó (15°N) 1991 júniusi kitérő okozta, bár erre az időszakra esett egy gyenge El Niño jelenség és az antropogén CO₂-kibocsátás jelentős csökkenése is a volt Szovjetunióban, valamint a kelet-európai országokban. A közel 30 kilométeres magasságig lövellt vulkáni eredetű szennyeződések világszerte átmeneti éghajlati kilengést okozott. A sztratoszférába került nagymennyiségű aeroszol részecske mintegy fél fokos negatív hőmérsékleti anomáliát eredményezett. Az elsősorban az 1992 nyári-őszi időszakban az északi félgömbön megfigyelt lehülés (Nicholls et al., 1996) számottevően csökkentette a kontinentális ökológiai rendszerek szén-dioxid kibocsátását, miközben a fotoszintézis révén a légkörből kivont mennyiséget valószínűleg nem befolyásolta lényegesen (Conway et al., 1994). Keeling és Whorf (1993) szerint a légköri koncentráció növekedésében észlelt megtorpanás jelentős mértékben annak is köszönhető, hogy a megelőző, átlagosnál melegebb évek során a bioszféra/talaj rendszer a szokásosnál több szén-dioxidot bocsátott ki, s elfedte az antropogén emisszió növekedési ütemének a 70-es évek közepétől megfigyelhető mérséklődését. Így a vulkánkitörés keltette lehülés nagyobb relatív változást okozott, mintha az előző időszakban a bioszféra kibocsátása átlagos lett volna. A volt Szovjetunió és a kelet-európai országok gazdasági összeomlása a légkör CO₂-tartalmának növekedési ütemében megfigyelt csökkenés legfeljebb egynegyedéért lehet felelős (Conway et al., 1994), hasonlóan az 1991–1994 közötti, csaknem folyamatos El Niño jelenséghez.

Az északi és a déli félgömb közötti koncentrációkülönbség átmeneti csökkenése (Conway et al., 1994), a légköri koncentráció növekedési ütemében az északi félgömbön észlelt nagyobb kilengés egyértelművé teszi, hogy az 1992–1993-as jelenség okai az északi félgömbön keresendők, ott, ahol egyébként a vulkánkitörés is történt. A magyarázatok azonban még megerősítésre szorulnak. A számítások mindenesetre azt mutatják, hogy a szárazföldi bioszféra és a légkör közötti szénforgalmat a természetes ingadozások mintegy ±2–5 Gt C/év-vel módosíthatják (Kindermann et al., 1996), azaz a szárazföldi bioszféra esetenként teljesen kompenzálhatja, de akár meg is duplázza az emberi kibocsátás 3,3 Gt C/év-re becsült (Schiemmel et al., 1996) légköri hatását.

Az egyszerű koncentráció mérések alátámaszthatják, megerősíthetik a mérsékelt égővi kontinentális ökológiai rendszerek meghatározó jellegére vonatkozó elméleteket. A hatásmechanizmusok tisztázásához azonban hosszú időn keresztül végezett, közvetlen bioszféra/talaj-légkör anyagáram-mérésekre van szükség. Különböző növényállományokra, rövid, expedíciós jellegű méréseket korábban is végeztek. Az egyes ökológiai rendszerek hosz-

5. ábra
A hegyhátsági TV-adótorny műszerezettsége

szabb távú viselkedésével azonban csak a közelmúltban kezdtek foglalkozni. A globális ingadozások megértéséhez a regionális fluxusok időbeli alakulásának, a környezeti tényezőkkel való összefüggésének tanulmányozása visz közelebb. Az első, kifejezetten ilyen célú programot Észak-Karolinában indították (Bakwin et al., 1995) a NOAA kutatói. Az amerikai kutatókkal együttműködve, a Magyar-Amerikai Tudományos és Technológiai Közös Alap és az OTKA támogatásával, 1994 végén hasonló méréseket indítottunk Magyarországon is. Nagyjából ugyanekkor indították az amerikai partnerek második mérőhelyüket Wisconsin államban.

A magyar mérőhely az Antenna Hungaria Rt. közreműködésével, természetbeni támogatásával jött létre. A mérésekhez a hegyhátsági TV-adótornyot használjuk (5. ábra). Itt négy magassági szintben, 10–115 méterig, időben folyamatosan mérjük a szén-dioxid koncentrációját, valamint a fluxus-számításhoz és az adatok értékeléséhez szükséges meteorológiai paramétereket. A függőleges irányú koncentráció-gradienszen alapuló módszer bizonyos időjárási helyzetekben elvi problémákat vet fel. Ezért 1997 nyarán új, közvetlen anyagáram-mérésre alkalmas mérőrendszert is telepítettünk a toronyra.

Az amerikai vizsgálatok eddigi eredményei arra utalnak, hogy az északi félgömb mérsékelt övi kontinentális területei tényleg nettó nyelőként funkcionálnak (Conway et al., 1994), azaz az itt lévő ökológiai rendszerek több szén-dioxidot vesznek fel, mint saját kibocsátásuk. Fan és munkatársai (1998) legújabb eredményei szerint Észak-Amerika mérsékelt égövi területei önmagukban körülbelül 1,4 Pg (10^{15} g) többlet szenet nyelnek el évente, ami a teljes globális bioszféra/óceán szénfelvétel közel fele. Az 1997–1999 közötti időszak magyarországi mérései is nettó szén-dioxid-felvételt jeleznek, ha nem is ilyen mértékűt. A környez-

zeti tényezők (hőmérséklet, csapadékmennyiség stb.) szén-dioxid-felvételre gyakorolt hatásáról azonban ma még nagyon keveset tudunk. Ennek megismeréséhez sokéves mérési programokra van szükség.

A légköri szén-dioxid-koncentráció alakulása a jövőben

A légkör jövőbeni szén-dioxid-koncentrációját az antropogén kibocsátás alakulása, valamint a légkör és a bioszféra/óceán közötti szén-dioxid-áramlás együttesen határozza meg. Az 1997. decemberi, az ENSZ Éghajlati Keretegyezményéhez csatolt Kiotói Jegyzőkönyv aláírásával megszületett az első olyan nemzetközi megállapodás, amely mérsékelheti a légkör szén-dioxid-tartalmának növekedési ütemét. A Jegyzőkönyv 3. cikkelye lehetővé teszi, hogy az egyes országok kibocsátásuk megadásakor figyelembe vegyék az 1990 után telepített erdők („Kyoto forests”) szén-dioxid-felvételét is.

Ma a bioszféra nettó szén-dioxid-felvétele valószínűleg elsősorban a magasabb légköri szén-dioxid-koncentráció okozta „CO₂-trágyázásnak”, a szintén az emberi tevékenységgel kapcsolatos megnövekedett nitrogénbevitelnek, illetve — főleg Észak-Amerikában — jelentős területeken az erdőségek visszatelepülésének/visszatelepítésének köszönhető (IGBP Terrestrial Carbon Working Group, 1998). A talaj/bioszféra rendszer azonban rendkívül érzékeny a környezeti feltételek változására, így szén-dioxid felvétele nem tekinthető állandónak. Míg a fotoszintézis révén beépített szénmennyiség a légköri szén-dioxid koncentrációjának logaritmusával arányos, addig a respirációval a légkörbe juttatott szénmennyiség a hőmérséklet exponenciális függvénye. Egyes számítások szerint elképzelhető (Scholes, 1999), hogy a globális felmelegedés előrehaladtával, már a nem túl távoli jövőben csökkenni kezd a bioszféra nettó szén-dioxid-felvétele, amit az antropogén szén-dioxid-kibocsátás erőteljes visszafogásával kellene ellensúlyozni. Mivel ezen a területen még nagyon sok a tisztázatlan, a jövőbeni döntéseket befolyásoló fontos kérdés, az Európai Unió 1999-ben indult 5. Kutatási-Fejlesztési Keretprogramja kiemelten foglalkozik a szárazföldi ökológiai rendszerek és a légkör közötti szén-dioxid-átvitellel.

A légkörbe bocsátott szén-dioxid másik nyelője az óceán. Stacionárius esetben a légkör és a világóceán CO₂-tartalma egymással egyensúlyban van. A légkör változó szén-dioxid-tartalmára azonban az óceán, lassú átkeveredése miatt, csak nagyon lassan reagál. Míg a légkör CO₂-tartalma az elmúlt 200 éven mintegy 80 ppm-mel növekedett, addig átlagos parciális nyomása az óceánban még csak 8 ppm-mel (Siegenthaler és Sarmiento, 1993). A globális éghajlatváltozás az óceáni CO₂-felvételt is fékezheti. A felszíni vízréteg felmelegedése egyrészt csökkenti a szén-dioxid beoldódási sebességét, másrészt a stabilabb rétegződés kialakulásával lassítja a mélyebb rétegekkel való keveredést.

Az ember által a légkörbe juttatott szennyezőanyagok többsége a kémiai folyamatoknak köszönhetően rövidebb-hosszabb idő alatt elbomlik, átalakul, eredeti formájában véglegesen eltűnik. A szén-dioxidnak nincs ilyen jellegű nyelője. A szénképződés, a karbonátos kőzetekbe való beépülés olyan lassú, hogy a litoszférából a fosszilis tüzelőanyagok elégetésével felszabadított szén az emberi civilizáció időléptékével mérve végleg a légkör-

óceán–bioszféra–talaj rendszerben marad. E szférák közötti eloszlását a kialakuló környezeti viszonyok szabják meg.

Mindaddig, amíg a légkör CO₂-koncentrációját vezérlő folyamatokat, kölcsönhatásokat nem ismerjük pontosan, nem adható megbízható előrejelzés az üvegházhatás, és így az éghajlat, jövőbeni alakulására sem. Ugyanakkor, ismereteink hiányosságaira hivatkozva nem odázhatjuk el a korlátozó intézkedések meghozatalát sem, hiszen a légkör–óceán–bioszféra–talaj további terhelése beláthatatlanul súlyos környezeti, ezen keresztül pedig gazdasági-társadalmi problémákhoz vezethet.

IRODALOM:

- Arrhenius, S.*, 1896: On the influence of the carbonic acid in the air upon the temperature of the ground. *Philosophical Mag.*, 41, 237–275.
- Bakwin, P.S., Tans, P.P., Zhao, C., Ussler, W. III. and Quesnell, E.*, 1995: Measurements of carbon dioxide on a very tall tower. *Tellus*, 47B, 535–549.
- Barnola, J.M., Raynaud, D., Korotkevich, Y.S. and Lorius, C.*, 1987: Vostoc ice core provides 160,000-year record of atmospheric CO₂. *Nature*, 329, 408–414.
- Bolin, B., Degens, E.T., Duvigneaud, P. and Kempe, S.*, 1977: The global biogeochemical carbon cycle. In: *The global carbon cycle. SCOPE 13* (eds.: *Bolin, B., Degens, E.T., Kempe, S. and Ketner, P.*). John Wiley & Sons, Chichester – New York – Brisbane – Toronto.
- Ciais, P., Tans, P.P., White, J.W.C., Trolier, M., Francey, R.J., Berry, J.A., Randall, D.R., Sellers, P.J., Collatz, J.G. and Schimel, D.S.*, 1995: Partitioning of ocean and land uptake of CO₂ as inferred by ¹³C measurements from the NOAA/CMDL global air sampling network. *J. Geophys. Res.*, 100D, 5051–5070.
- Conway, T.J., Tans, P.P., Waterman, L.S., Thoning, K.W., Kitzis, D.R., Masarie, K.A. and Zhang, N.*, 1994: Evidence for interannual variability of the carbon cycle from the National Oceanic and Atmospheric Administration/Climate Monitoring and Diagnostics Laboratory Global Air Sampling Network. *J. Geophys. Res.*, 99D, 22831–22855.
- Enting, I.G. and Mansbridge, J.V.*, 1991: Latitudinal distribution of sources and sinks of CO₂: Results of an inversion study. *Tellus*, 43B, 156–170.
- Fan, S., Gloor, M., Mahlman, J., Pacala, S., Sarmiento, J., Takahashi, T. and Tans, P.*, 1998: A large terrestrial carbon sink in North America implied by atmospheric and oceanic carbon dioxide data and models. *Science*, 282, 442–446.
- Gaudry, A., Monfray, P., Polian, G. and Lambert, G.*, 1987: The 1982–1983 El Niño: a 6 billion ton CO₂ release. *Tellus*, 39B, 209–213.
- Haszpra L.*, 1993: NOAA mérőhely Magyarországon. *Légkör*, 38/4, 14–16.
- Haszpra, L.*, 1999a: Measurements of atmospheric carbon dioxide at a low elevation rural site in Central Europe. *Időjárás*, 103, 93–106.
- Haszpra, L.*, 1999b: On the representativeness of carbon dioxide measurements. *J. of Geophysical Research*, 104D, 26953–26960.
- IGBP Terrestrial Carbon Working Group, 1998: The terrestrial carbon cycle: Implications for the Kyoto Protocol. *Science*, 280, 1393–1394.
- Keeling, C.D. and Whorf, T.P.*, 1994: Atmospheric CO₂ records from sites in the SIO air sampling network. In: *Trends '93: A Compendium of Data on Global Change. ORNL/CDIAC-65*. (eds.: *Boden, T.A., Kaiser, D.P., Sepanski, R.J. and Stoss, F.W.*). CDIAC, Oak Ridge National Laboratory, Oak Ridge, Tennessee, U.S.A. 16–26.
- Kindermann, J., Würth, G., Kohlmaier, G.H. and Badeck, F.-W.*, 1996: Interannual variation of carbon exchange fluxes in terrestrial ecosystems. *Glob. Biogeochem. Cycles*, 10, 737–755.
- Martin, F., Valero, F. and Garcia-Miguel, J.A.*, 1994: On the response of the background atmospheric CO₂ growth rate to the anomalies of the sea-surface temperature in the Equatorial Pacific Ocean. *Atmospheric Environment*, 28, 517–530.

- Neftel, A.H., Oeschger, H., Staffelbach, T. and Stauffer, B.*, 1988: CO₂ record in the Byrd ice core 50,000–5,000 years BP. *Nature*, 331, 609–611.
- Neftel, A., Friedli, H., Moor, E., Lötscher, H., Oeschger, H., Siegenthaler, U. and Stauffer, B.*, 1994: Historical CO₂ record from the Siple Station ice core. In: *Trends '93: A Compendium of Data on Global Change*. ORNL/CDIAC-65. (eds.: *Boden, T.A., Kaiser, D.P., Sepanski, R.J. and Stoss, F.W.*). CDIAC, Oak Ridge National Laboratory, Oak Ridge, Tennessee, U.S.A. 11–14.
- Nicholls, N., Gruza, G.V., Jouzel, J., Karl, T.R., Ogallo, L.A. and Parker, D.E.*, 1996: Observed climate variability and change. In: *Climate change 1995* (eds.: *Houghton, J.T., Meira Filho, L.G., Callander, B.A., Harris, A., Kattenberg, A. and Maskell, K.*), 133–192.
- Rutten, M.G.*, 1971: *The origin of life by natural causes*. Elsevier, Amsterdam – London – New York.
- Siegenthaler, U. and Sarmiento, J.L.*, 1993: Atmospheric carbon dioxide and the ocean. *Nature*, 365, 119–125.
- Schimel, D., Alves, D., Enting, I., Heimann, M., Joos, F., Raynaud, D., Wigley, T., Prather, M., Derwent, R., Ehhalt, D., Fraser, P., Sanhueza, E., Zhou, X., Jonas, P., Charlson, R., Rodhe, H., Sadasivan, S., Shine, K.P., Fouquart, Y., Ramaswamy, V., Solomon, S., Srinivasan, J., Albritton, D., Isaksen, I., Lal, M. and Wuebbles, D.*, 1996: Radiative forcing of climate change. In: *Climate change 1995* (eds.: *Houghton, J.T., Meira Filho, L.G., Callander, B.A., Harris, A., Kattenberg, A. and Maskell, K.*), 65–132.
- Scholes, B.*, 1999: Will the terrestrial carbon sink saturated soon? *Global Change Newsletter*, 37, 2–3.
- Tans, P.P.*, 1991: An observational strategy for assessing the role of terrestrial ecosystems in the global carbon cycle: Scaling down to regional levels. In: *Scaling processes between leaf and landscape levels* (eds.: *Ehleringer, J. and Field, C.*). Academic Press, San Diego.
- Tans, P.P., Fung, I.Y. and Takahashi, T.*, 1990: Observational constraints on the global atmospheric CO₂ budget. *Science*, 247, 1431–1438.
- Thoning, K.W., Tans, P.P. and Waterman, L.S.*, 1994: Atmospheric CO₂ records from sites in the NOAA/CMDL continuous monitoring network. In: *Trends '93: A Compendium of Data on Global Change*. ORNL/CDIAC-65. (eds.: *Boden, T.A., Kaiser, D.P., Sepanski, R.J. and Stoss, F.W.*). CDIAC, Oak Ridge National Laboratory, Oak Ridge, Tennessee, U.S.A. 28–40.
- Tyndall, I.*, 1861: On the absorption and radiation of heat by gases and vapours and on the physical connection of radiation absorption and conduction. *Philosophical Mag.*, 22, 167–194., 273–283.
- WMO, 1974: WMO operational manual for sampling and analysis techniques for chemical constituents in air and precipitation. WMO No. 299.

Vékény Henrik

Szilikózis a magyar szénbányászatban

Napjainkban a bányászatban a leépítés utolsó fázisának vagyunk tanúi. E folyamattal óhatatlanul történeti kategóriává halványodik — termelési kultúrájával együtt — a bányászat valamennyi biztonsági és higiénés problémája. Ez készteti arra az érintett probléma megoldásának egykori művelőjét, hogy emlékeztetőt adjon közre. A probléma a bányaiipari üzemek egy részét nyomasztó gond, a pneumokoniózisok legsúlyosabbja, a szilikózis.

Az érintett szénbányászat

Évszázadunk első harmadától kezdődően észlelték, hogy némely bányaiipari üzemből szilikózis (si) keletkezik. Ezek közé tartoztak — a szénbányászatban egyedül — a Mecsek liász-szénbányászati üzei. Ezek működése a 60-as évek első felében tetőzött, amikor is „állandó föld alatti munkavállalói állománya”, azaz a rendszeresen porexponáltak létszáma megközelítette a tízezret, és hét bányaiüzeme évente 4,3 millió tonna kokszolható szenet termelt. Visszafejlesztése azóta folyamatos. Ma — a Pécsi Erőmű Rt. integrációjában, nagyobb részben erőművi szenet termelve — már csak a komlói Zobák-Bányaiüzem működik, az egykori Mecseki Szénbányák vállalati termelési kapacitásának megközelítően egytizedében.

A szilikózis folyamata

A szilikózisos tüdőelváltozás kórokozója a léggel az alveolus-szférába hatolt és abban deponálódott, kristályos szabad kovasavat (többnyire kvarc) tartalmazó por. A felgyülemelő por a tüdőben rostgócok, szilikózisos granulómák keletkezésének folyamatát indítja el. A pordepozícióval együtt növekedik a röntgenmódszerrel vizsgálható granulómák száma és terjedelme. A fibrózis előrehaladtával a tüdő hasznos légző felülete zsugorodik, a légzés egyre akadályozottabb, a szervezet növekvő oxigénhiánnyal küzd.

A folyamat következményeként a szív jobb kamrája és pitvara fokozódó túlterheléssel működik, az egyén munkaképessége gyengül, súlyosabb esetben megrokkann. Összefüggő ökolnyi, vagy ennél is nagyobb heges képletek keletkezésekor a légszomj a fulladás érzetéig fokozódik.

A si kifejlődési és progrediálási üteme függ a szilikogén tüdőpor kritikus tömege felgyülemelésének időtartamától. Ezt viszont elsősorban a munkahelyi légtériség porszennyeződésének mértéke, vagyis a „belélegzésre felkínált” por koncentrációja determinálja. A felvetett időtartamok néhány évtől néhány évtizedig terjedhetnek.

A si mindenekelőtt az érintett egyén tragédiája. Ezen túlmenően társadalombiztosítási követelményeket (például táppénz, baleseti járadék, rokkantsági nyugdíj stb.) támaszt. Ma törvényi előírások kötelezik a munkáltatót a si-veszély elhárítására, illetve valamennyi lehetséges következményének viselésére. A védekezést így gazdasági szempontok is motiválják.

A si manifesztációja

A közel 220 éves mecseki mélybányászat eleinte a széntelepek külszín közeli szárnyainak lefejtésére irányult. E teleprészek jelentős nedvességtartalma, valamint a termelés kezdetlegessége miatt a munkafolyamatokat kísérő porkeletkezés, ebből fakadóan a munkahelyek porterheltsége jelentéktelen volt.

A későbbi években, a bányászatnak nagyobb geosztatikus mélységbe hatolásával, a megbontott geológiai rétegek szárazabbakká váltak, ugyanakkor a termelés hatékonysága (például sűrített levegős gépi szerszámok használatával) növekedett. Mindkét változás a porkeletkezés intenzitását fokozta. Így az 1920—1930-as évtizedekben a porkeletkezés, vele a foglalkoztatottak porexpozíciója már számottevővé vált, aminek következtében a légzőszervi panasz esetek száma rohamosan növekedett.

1. táblázat

A si prevalenciájának parciális indexei és ezek összegértékei

Év	0—5	5—10	0—15	5—20	20—25	25—30	Előzők összeg- értéke	Relatív összeg- érték, %	Állománybeli si esetek, fő
	szolg. évcsoportban a si-esetek, %								
1937	-	0,4	11,0		20,0		62,4	23,2	67
1957	2,6	17,9	42,7	57,4	70,6	78,2	269,4	100,0	946*
1971	0,1	1,9	8,0	23,5	48,8	62,9	145,2	53,9	1509
1980	-	0,4	5,7	13,5	34,6	54,9	109,1	40,5	1652
1990	-	0,3	2,1	7,3	16,0	31,3	57,0	21,2	384
1991	-	0,1	1,1	4,5	15,8	19,3	40,8	15,1	134
1992	-	0,1	0,4	2,9	11,9	14,9	29,9	11,1	50
93/94	-	-	0,6	1,2	4,3	3,7	9,8	3,6	31

* A Mecseki Szénbányák pécsi területén

A panaszesetektől készítve vizsgálta a 30-as évek közepén — elsőként — dr. Nusser [1], pécsbányai társpénztári orvos 1118 bányász tüdejét, röntgenfelvételek alapján. Vizsgálatának eredményét, azaz a si százalékos gyakoriságát a munkavállalói állomány négy szolgálati évcsoportjában az 1. táblázat 1. sorában közöljük. Nusser általános megállapítása szerint a si mintegy 6% gyakoriságú, amely nagyjából a szolgálati kor végén jelenik meg, és esetei között a könnyűek dominálnak.

A si első észlelésével és kimutatásával kezdetét vette a bányászatban írott, „hódító” története. Ennek és az ezt követő bírósági pereknek jelentős fejleménye lett, hogy 1944-től kezdődően a Mecsek-vidéki szénbányászatban elismerték a kártérítés jogával járó foglalkozási betegségnek.

A si-veszély a 40-es és 50-es években

A szénbányászatra ebben az időszakban a termelés mennyiségének feszített növelése nyomta rá a bélyegét. Ezt és a munkahelyek porviszonyait — többek között — a következők jellemezték:

- a szénbányászat az ország újjáépítését és a „vas és acél országa” építését számos szénecatával, munkaversennyel és temérdek túlműszakkal segítette;
- a vágathajtó munkahelyeken a parciális szellőztetés aggasztóan gyenge volt;
- a feltáró munkahelyeken a robbantólukakat légöblítéssel fűrták;
- a porkeletkezés elleni kezdetleges védekezés, például készletlocsolás, bányabeli vízcsőhálózat hiányában, esetleges volt.

Az akkori koniméteres és tindalloszkópos pormérési adatoknak későbbi gravimetriás átszámításai alapján az átlagos porterheltség a feltárásokban $8,7 \text{ mg/m}^3$, az elővájási és fejtési munkahelyeken $11,2 \text{ mg/m}^3$ körüli volt. Megjegyezzük, hogy a feltárásokban keletkező por kvarctartalma középértékben 19%, maximálisan 39%, az elővájásokban és a fejtésekben keletkező poré középértékben 5%, maximálisan 10%. A munkahelyek porviszonyai messzemenően meghaladták az akkori „kvarc-függő” pornorma-értékeket.

A megbetegedési kockázat kulminálása

Fontos intézkedése volt a korszaknak, hogy a munkavállalók légzőszervét ellenőrző sorozatos tüdőszűrések fokozatosan éves rendszerességet öltöttek, és azokat az üzemek teljes porexponált munkavállalói állományára igyekeztek kiterjeszteni. Az Odelka-kamerás röntgenkészülékkel végzett tüdőszűrésen „gyanús”-nak találtakat si-szakrendelésre irányították a si megbízható identifikálására, illetve mértékének és az előidézett munkaképesség-csökkenés megállapítására.

Az ötvenes évek közepén végzett tüdőszűrések mindegyike, mintegy rendszeresen, a vizsgált bányászok egynegyedének szilikózisos megbetegedését mutatta [2].

Az időszak helyzetének megalapozott jellemzésére — az akkor statisztikailag részleteiben feldolgozott — 1957. évi szűrési adatok nyújtanak lehe-

tőséget (1. táblázat, 2. sor). Ezek — hasonlóan a 30-as évek szűrési adataihoz — az egyes szolgálati évcsoportok állományában nyilvántartott valamennyi si-eset százalékát jelentik az évcsoportok teljes létszámához viszonyítva [2]. E parciális mutatók kiegészítésére, „szemikvantitatív” igényrel, további adatokat idézünk a si veszélyhelyzetének más oldalról való demonstrálására.

Így megemlítjük, hogy azok között, akiknek szolgálati időtartama akkor meghaladta a 20 évet, minden négy porexponáltból három szilikózisosnak minősült. Minőségi kifejezője a helyzetnek, hogy a szilikózisosok 82,2%-a a betegség okozta munkaképesség-csökkenés miatt kártalanításban részesült. Megrázó kép tárul elénk, ha a vizsgálatot a feltárásokban foglalkoztatottak mintegy 40 fős körére szűkítjük. Ezek 3 része mindössze 13—15 évi munkaviszony után, az akut kifejlődésű si következtében, rokkantsági nyugalományba kényszerült, majd nyugdíjasként eltöltött 2—4 év után, átlagosan 34—37 évesen légszomj, illetve szívelégtelenség miatt meghalt. *H. Jung*, a freibergi Bányászati Akadémia professzora 1962-ben jelentette meg bányászati porvédelmi témakörű szakkönyvét, amelyben „elrettető példaként” említette a mecseki szénbányászat akkori helyzetét.

A tüdőszűrések feltárta si-megbetegedési helyzet a döbbenet erejével hatott. Nyomában illetékesek (ágazati kormányzatok, szakszervezet, bányahatóság, intézetek stb.) hathatós beavatkozásokat sürgettek és tettek.

A si elleni védekezés filozófiája

A si elleni védekezés stratégiájának megválasztásában sarkalatos szerepet játszott gyógyíthatóságának, illetve gyógyszeres megelőzésének kérdése. Bár több külföldi ország szakintézményében folytak ilyen célzatú kutatások, ezek egyike sem kecsegtetett sikerrel. Ebből kiindulva vált a pornoxa elleni küzdelemben meghatározó jelentőségűvé a műszaki megelőzés, vagyis a primer védelem. Ez a si-veszélyeztetés mérséklésében, illetve felszámolásában olyan mértékben volt ígéretes, amilyen arányban mérsékli a munkahe-lyek porterheltségét, ezzel a foglalkoztatottak szilikogén porexpozícióját.

Az orvosi tevékenység a betegség korai felderítésére, előrehaladásának megállapítására, tüneteinek enyhítésére, kísérő betegségeinek gyógyítására, valamint munkafelvételkor a diszponáltak kiszűrésére összpontosult.

A si műszaki prevenciójának tulajdonképpeni feladatát pornormatívák (pornorma, pordózis-határérték) kvantifikálják. Ezeket a polidiszperz bányabeli szállópornak a tüdőalveolusokba behatolni képes finomfrakciójára, vagyis diszperzitása folytán a betegség potenciális kiváltójára értelmezik. E tekintetben biztosítania kellett, hogy a koncentrációjában folytonosan változó munkahelyi porterheltség okozta porexpozíciónak — a műszak teljes időtartamára vagy egyéb, meghatározott időtartamra vonatkoztatott — átlagértéke ne haladja meg a pornormatíva értéket.

A már levegőbe került, abban diszpergált porrészecskék kivonása a diszperziós közegből bonyolult és költséges technikai probléma. Ezért a bányász-
szatban a si műszaki prevencióját dominálónak a porkeletkezés megelőzésére, feltételei előzetes megszüntetésére alapozták. Ehhez a poremittáló anyagba (például fejtési vagy vájvégi szénpillér, felrakandó szén- vagy med-

dőkészlet stb.) vizet kell juttatni, amely adhéziós közegeként a porrészecskéket agglomerálva szállóképtelenné teszi.

Sajátos feladatok származtak a si viszonylag hosszú kifejlődésidejéből, amely a munkavállalók nem csekély részében a porexpozíció veszélytelensége hiedelmét keltette. Ezért vált a műszaki megelőzés kiegészítő elemévé — sokrétű felvilágosítással, rendszeres ellenőrzéssel stb. — a munkavállalók tudatának és együttműködési készségének megnyerése, a munkahelyi porvédelmi technológiai gyeyelem kialakítása.

Alapvető intézkedések

A feltornyosult problémák munkaügyi, szociál-biztosítási, egészségügyi és műszaki természetűek voltak, amelyek illetékes minisztériumok, szervezetek egyedi, esetenként együttes intézkedését követelték.

Ezek sorában alapvető jelentőségű volt a (minisztériumközi) Bányászati Szilikózis Bizottság létrehozása, amely a si elleni védekezés általános szervezőjévé, munkaügyi és egészségügyi problémák gyors és humánus megoldásának kezdeményező fórumává vált. Tevékenysége nyomán rendeletek születtek, amelyek lehetővé tették például szilikózisosok munkahelyi áttelepítését, szakmai átképzését, a csökkent munkaképességük kártérítését vagy rokkantnyugdíjazását, valamint célberendezések, műszerek importját, kutatási munkacsoportok működtetését stb.

A védekezés jogi kényszerének vonatkozásait az Országos Bányaműszaki Főfelügyelőség (OBF, ma Magyar Bányászati Hivatal) szabályozta. Ez, egyetértésben az érdekeltekkel, 1959-ben jelentette meg „porvédelmi utasítását”, amelyben — egyebek mellett — felsorolta azokat a szén-, érc- és ásványbányákat, amelyek szilikogén por keletkezése miatt si-veszélyesnek minősültek. (Bebizonyosodott, hogy a bányászatban a si-probléma meghatározó súlya, a si-esetek mintegy 95%-a a Mecsek szénbányászatát terheli. Így nyilvánvalóvá vált, hogy a si elleni küzdelem kimenetele a szénbányászatban dől el.)

A mecseki szénbányászat üzemeiben még 1957-ben elrendelték porexponált személyenként a „porterheltségi törzslapok” felfektetését és rendszeres vezetését. Az ezeken az évtizedeken keresztül regisztrált és napjainkig gyűjtött porexpozíciós és tüdőszűrési adatok operatív alapjává váltak a „dolgozók havi, irányított munkahelyi telepítésének”, továbbá későbbi években követéses vizsgálatok, epidemiológiai elemzések megfigyelési anyagául szolgáltak.

Az intézkedések sorában jelentős volt a probléma kutatóbázisának létrehozása.

A bányászati porvédelmi kutatóbázis

A bázis a Mecseki Szénbányák (MSz) jogelődjének szervezetén belül, Pécsen kezdte meg működését. Későbbi megnevezése: MSz, Kutatási Központ. (A porvédelmen kívül feladata volt a gázkitörés-veszély elhárításának, a szénporrobbanás elleni védekezésnek, a bányabeli tűzvédelemnek stb. fejlesztése.)

A si-veszély elleni védekezés témáinak művelésére bánya-, gépész- és vegyészmérnökökből, valamint orvosokból, fizikusokból, matematikusból munkacsoportok jöttek létre. A létszámában maximálisan 23 fős „porvédelmi bázis” kutatóinak közel egynegyede tudományos minőségű volt. Műszerezettsége megfelelt a kor fejlettsége színvonalának.

A bázis *szolgáltató tevékenysége* során — többek között — műszeresen ellenőrizte a bányahatóságilag si-veszélyesnek minősített bányai üzemek munkahelyeinek porviszonyait, meghatározta a munkahelyeken gyűjtött porminták kvarctartalmát (infravörös spektrálanalízissel, röntgenográfiai és differenciál-termoanalitikai módszerrel), üzemi pormérőképző tanfolyamokat tartott stb.

A porveszély tudatosítására, valamint portechnikai szakismeretek közvetítésére, középfokú szakkönyveket jelentetett meg könyvkiadókkal, szakmai oktatófilmet forgattatott, egyetemi mérnöktovábbképző tanfolyamokon való oktatását kezdeményezte, iparági szabványok kidolgozását szorgalmazta stb.

A bázis munkakapcsolatokat tartott fenn a kapcsolódó hazai és csaknem valamennyi európai intézménnyel, közreműködött nemzetközi konferenciákon, valamint hazai és külföldi periodikák publikációs tevékenységében.

A pornoxa okozta különféle higiénés problémák megoldása több intézmény kutatási és rutin tevékenységét igényelte. E tekintetben — a teljesség igénye nélkül, felsorolásszerűen — a következőket említjük meg:

- Országos Munkaegészségügyi Intézet (ma Országos Munka- és Foglalkozás-egészségügyi Intézet): kidolgozta a munkaképesség-csökkenéssel kapcsolatos kritériumokat, megszervezte a si-ellenőrzés hálózatát, pécsi bányászok körében elvégezte az első tömeges légzésfunkciós paramétereket is meghatározó vizsgálatokat, ellátta „szilikobusszal” az éves tüdőszűrés-sorozat feladatát, komplex eljárást dolgozott ki és alkalmazott a porok patogenitásának vizsgálatára, személyi pormérőműszert fejlesztett ki;
- Pécsi Orvostudományi Egyetem, Kóréletani Intézet: a szilikózisok légzésfunkciós és légzésfiziológiai állapotának meghatározása és gondozása, közreműködés a si-szakrendelés feladatának ellátásában stb.;
- Pécsi Orvostudományi Egyetem, Biológiai Intézet: molekuláris szinten kutatta a si kialakulásának és progrediálásának folyamatát;
- Baranya megyei Tanács Kórház-Rendelőintézet, Megyei Tüdőgyógyintézet: ellátta Dél-Dunántúl területén a si-szakrendelést, epidemiológiai vizsgálatokkal értékelte a veszélyhelyzet változását;
- Baranya megyei Tanács Kórház-Rendelőintézet, Megyei Kórház: kórbonctani anyagban vizsgálta a si és a tüdőrák kapcsolódásának kérdését.

A kutatási együttműködés tekintetében megemlítjük az MTA V. és X. Osztályai közös bizottságát: a Bányászati Ergonómiai és Bányaeészségügyi Bizottságot, amely rendszeresen tudományos fórumot biztosított si-kutatási programok és eredmények megvitatására.

Az üzemi porvédelmi alrendszer és hatásai

A bányászati porvédelmi kutatóbázis alapvető feladata volt a bányászat termelési rendszerébe integrálódó porvédelmi alrendszer kifejlesztése. Az alrendszer eljárásairól és ezek eszközeiről a [3] könyv részletesen informál. A víz használatán alapuló alrendszer zavartalan működését a teljes kiépítésében 165 km hosszú bányabeli vízcsőhálózat biztosította.

Az alrendszer szerves részeként az üzemek munkahelyeik porterheltségét, azaz a finom por koncentrációját, a méréstechnológiai előírásban szabályozott műszerrel, módon és gyakorisággal, pormérő-technikus révén ellenőrizték. A kezdetben tinaldoszkópos és koniméteres pormérési eljárást 1977-től kezdődően a korszerűbb gravimetriás eljárás váltotta fel.

Mint már érintettük, az üzemek a tüdőszűrések adatain kívül a „porterheltségi törzslapokon” havonként rögzítették a munkavállalók munkahelyeinek megnevezését, az azokon teljesített műszakok számát, a műszeresen mért porterheltséget, valamint — az őket ért havi por dózis mértéké-
ként — az utóbbi kettő szorzatát. A szorzatokat hároméves periódusokban összegezték és összevetették a megengedett határpor dózissal. Az esetleges túlterhelést a következő periódus elején kompenzálni kellett.

A porvédelmi alrendszer fokozatos térhódításával a bányabeli munkahelyek porterheltségében bekövetkezett javulás az üzemi és a külső ellenőrző pormérések eredményei alapján nyomon követhető. Ez idő alatt az átlagos porterheltség a feltárási munkahelyeken $1,4 \text{ mg/m}^3$ körüli, míg a szenes munkahelyeken csekélye $1,5 \text{ mg/m}^3$ alatti. Így — végeredményben — a porviszonyok javulása a feltárási munkahelyeken 84%-os, a szenes munkahelyeken 56%-os. A globálisan mintegy 2/3-os javulás a munkahelyeken gyakorlatilag a 80-as évek közepe óta áll fenn.

Az éves periodicitású tüdőszűrések adatai közül az 1. táblázatban hat naptári év parciális adatait mutatjuk be, amelyek *prevalencia-mutatóként* az egyes naptári évek munkavállalói állományában felgyülemlett valamennyi si-eset százalékos gyakoriságai az egyes szolgálati évcsoportokban. Az 1993. és 1994. év adatait azért kellett összevontan „kezelni”, mert néhány szolgálati évcsoportban a megfigyelt porexponált létszám a statisztikailag kritikus küszöbérték (200) alá csökkent. (Megjegyezzük, hogy 1995 után a porexponált létszám tovább csökkent, és így az analízis alkalmazott módszere statisztikailag bizonytalanná vált. Az időszak tapasztalatai azonban „minőségileg” megerősítik a helyzetváltozás trendjét.)

Az adatszlopokra való pusztá rátekintéssel is érdemleges helyzetjavulás észlelhető. A 90-es évek veszélyhelyzetének további — kvalitatív igényű — illusztrálására közöljük, hogy a munkavállalói állományban felgyülemlett szilikózisosok között a si okozta munkaképesség-csökkenés miatti kárta-
lanítottak részaránya 2% alá esett.

A helyzetváltozás az egyes naptári évek új si-esetei adatainak segítségével is megfigyelhető. Ezek az *incidencia-mutatók* az évi új si-esetek relatív gyakoriságai az állomány szolgálati évcsoportjai si-negatív esetek létszámához viszonyítva. A 2. táblázatban — 1957 és 1994 között — hat naptári év incidenciamutatóit sorakoztatjuk fel. Az utolsó két év adatai összevont kezelésének oka ugyanaz, amit a prevalencia-mutatókra vonatkozóan már közöltünk. A táblázat adataiból a helyzetjavulás irányzata szembeszökő.

2. táblázat

A si incidenciájának parciális indexei és ezek összegértékei

Év	0—5	5—10	10—15	15—20	20—25	Indexek összegértéke	Relatív összegérték, %	
	szolg. évcsoportban a si-esetek %-a							
1957	1,8	4,0	10,0	17,5	26,0	59,3	100	
1972	-	1,1	2,3	4,2	7,3	14,9	25,1	
1980	-	0,3	1,5	3,7	6,5	12,0	20,2	
1990	-	0,1	0,4	0,5	0,5	1,5	2,5	
1991	-	-	0,3	0,2	0,4	0,9	1,5	
1992	-	-	-	0,5	1,1	1,6	2,7	
93/94	-	-	-	0,4	1,2	1,6	2,7	

Az incidencia-mutatók érzékeltette helyzetjavulás tendenciáját — minőségi értelemben — az utóbbi évek új si-esetei „kifejlődés-időtartami átlagadatai” is megerősítik. Az ötvenes években 10,8 évnek talált si-kifejlődési időtartam napjainkban megközelítette a 25 évet, vagyis a 2,3-szeresére növekedett.

A si-veszélyeztetés változásának mennyiségi értékelése

Előjáróban le kell rögzítenünk, hogy a si-rizikó változásának mennyiségi (dinamikus) vizsgálatára az ún. „natúrális statisztikai mutatók”, mint pl. az év végi porexponált üzemi létszám egységes egészére vonatkoztatott megbetegedési esetek százalékos adatai — a létszám változó és inhomogén összetétele miatt — nem alkalmasak. Létszám-összetételi vizsgálatok ugyanis azt mutatták, hogy a Mecseki Szénbányáknál az állandó föld alatti munkavállalói állományban például a 10 évnél rövidebb szolgálati viszonyúak részaránya az elmúlt 37 évben 25 és 67% között — vagyis e vizsgálatnál figyelmen kívül nem hagyható mértékben — váltakozott. Így a „natúrális mutatók” legfeljebb statikus értékűek, és mindössze adott évben a „van” demonstrálására alkalmasak.

A létszám inhomogén összetételéből származó statisztikai torzulások a porexponált üzemi létszámnak 5—5 éves szolgálati csoportokra való „szeletelésével”, e csoportokban a si-gyakorisági mutatók meghatározásával, illetve az így nyert *parciális indexek* használatával messzemenően kiküszöbölhetők. Az eljárással az állomány összetételét tulajdonképpen homogenizáljuk. Az e szempontok támasztotta követelményeknek felelnek meg egyébként az 1. és 2. táblázatban felsorakoztatott mutatók.

A si-veszélyeztetés változása mennyiségileg *egyrészt a prevalens si-esetek 1. táblázatbeli parciális indexei*, illetve ezek *összegértékei* közvetlen összehasonlításával vizsgálható [4]. Ehhez összehasonlító bázisként annak a naptári évnek indexösszege szolgál, amelyben az a legnagyobb volt. A táblázat 8. oszlopának tanúsága szerint ez 1957, így $269,4 = 100\%$.

Az incidencia parciális indexei, illetve ezek összegértékei — származtatásuknak megfelelően — érzékenyen és késedelem nélkül indikálják a helyzet változását. A javulás üteme 1980-ig mintegy évi 3,5%, majd az ezt követő években, 1990-ig, évi 1,4%. Az 1990. év utáni időszakban a javulás üteme elérte azt a relatív összegértéket, amely a jelenlegi üzemi porállapot okozta si-rizikót kvantifikálja.

Vagyis: az incidencia-indexek utóbbi öt évi összegei átlagértékének (1,4%) az egykori, 1957. évi si-veszélyeztetéssel való összehasonlításából kitűnik, hogy azt napjainkra legalább 98%-ban mérsékelni sikerült.

Összegzés

A történeti hosszmetsetből megállapítható, hogy a bányaiipar egykori 80 ezer munkavállalójából 18%-nak az egészségét, évszázadunk 20-as éveitől kezdődően, az ötvenes évek végéig egyre fokozódó mértékű szilikogén porexpozíció veszélyeztette. E veszély a szénbányászatban a Mecseki Szénbányák közel tízezer munkavállalójára összpontosult, és hat évtizedes múltjában több mint 5600 dolgozójának okozta gyógyíthatatlan tüdőbetegségét. Az ötvenes évek végén megindított módszeres fejlesztés nyomán preventív célzatú porvédelmi alrendszer hoztak létre. Üzemi használatával a liász-szénbányászatban dolgozók egykori porexpozíciója 2/3 résszel mérséklődött, ennek következtében a si-veszélyeztetés az 1957. évi maximumnak mintegy a 2%-ára csökkent. Következésképpen a liász-szénbányászat története is rögzítheti, hogy az egykoron sokak által joggal rettegett szilikózis a 90-es évek derekáig a legenyhébb fokban való szórványos előfordulására „szelidült”.

IRODALOM:

- 1 *Nusser A.*: Szilikózisvizsgálatok a pécsvidéki szénmedencében dolgozó munkásoknál. Tuberkulózis elleni küzdelem. 3(1939). 202—205. o.
- 2 *Bank J., Pál T., Seres V. és Szirtes L.*: Szilikóziskérdés a pécsi szénbányászatban. Bányászati Lapok. 91(1958). 607—614. o.
- 3 *Vékény H.*: Szilikózisveszély elleni védekezés a mélyművelésű bányákban. Népszava Lap- és Könyvkiadó. Budapest, 1984.
- 4 *Vékény H.*: Szilikózis a Mecsek szénbányászatában. Egészségtudomány. 40(1996). 166—172. o.

Vass Sándor

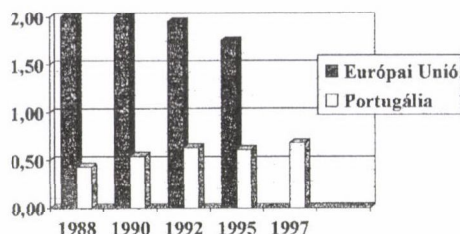
Portugália K+F rendszerének fejlődése az 1990-es években

Portugália tudományossága, a portugál kutatás—fejlesztés viszonylag kevésbé ismert hazai tudományos berkeinkben, annak ellenére, hogy a liszaboni Instituto Superior Tecnico, valamint a Nukleáris Technológiai Intézet számos kapcsolatot ápol magyar egyetemekkel és kutatóhelyekkel. EU-integrációs törekvéseinket mindenesetre jól szolgálja tapasztalataik megismerése s a „kis ország effektus” alapján érdekeink harmonizálása, amelyre oldalon pozitív készlet mutatkozik. Némely szervezési megoldásuk feltétlenül elgondolkodtató lehet számunkra, így a kutatásértékelés vagy a francia mintára bevezetett K+F adatgyűjtő és -feldolgozó Obszervatórium. A következő rövid összefoglalás a legutóbbi évek fejleményeiről nyújt vázlatos áttekintést.

1. A portugál K+F tevékenység fejlődése a 90-es évek adatainak tükrében

Portugália tudományos kapacitása, a kutatások és a műszaki fejlesztés terén elért eredményei, a terület infrastruktúrájának fejlettsége — az EK-hoz való csatlakozás utáni felzárkózási erőfeszítések ellenére — elmarad a fejlett EU-országok szintjétől. A csatlakozás után megkezdett felzárkózás eredményeként azonban ez a lemaradás csökkenőben van. A K+F ráfordításoknak az állami költségvetéshez, valamint a GDP-hez mért aránya — a 90-es évek közepén tapasztalt megtorpanástól eltekintve — folyamatosan növekszik. A K+F-re fordított összes költségek 1997-ben a GDP 0,68%-át tették ki. (Ez az arány EU átlagban 1,8%, az USA-ban 2,6%.)

A K+F ráfordítások GDP-hez mért arányának évenkénti alakulását, a ráfordításoknak a felhasználás és a forrás szektorai szerinti megoszlását, ennek nemzetközi összehasonlítását a legfontosabb megállapításokkal az 1. ábra és az 1.–3. táblázatok mutatják be. A 2. ábra a K+F területén foglalkoztatottak arányát szemlélteti az aktív népesség ezrelékében.

1. ábra
Összes K+F ráfordítás a GDP %-ában
(1988—1997)

1. táblázat

Portugália — A K+F ráfordítások %-os megoszlása a felhasználás
szektorai szerint

Szektor/Év	1990	1992	1995	1997
Állami	26	22	27	24
Vállalati	26	22	21	22
Felsőoktatás	36	43	37	41
Privát/nonprofit	12	13	15	13
Σ - %	100	100	100	100
Σ- Mrd PTE	52	80	92	116

2. táblázat

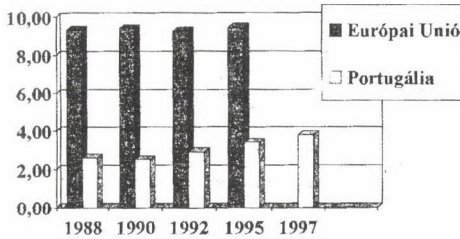
A K+F ráfordítások %-os megoszlása a felhasználás szektorai szerint
(nemzetközi összehasonlítás)

Ország	Állami	Vállalati	Felsőokt.	Priv./nonpr.
Németország (1997)	15	67	18	-
Ausztria (1993)	9	56	35	0,3
Finnország (1997)	15	69	17	-
Franciaország (1996)	20	62	17	1,3
Írország (1995)	10	71	19	0,7
Spanyolország (1996)	18	49	32	1,1
Portugália (1997)	24	22	41	13,0

3. táblázat

A K+F ráfordítások %-os megoszlása a finanszírozás forrásai szerint
(nemzetközi összehasonlítás)

Ország	Állami	Vállalati	Egyéb hazai	Külföldi
Németország (1997)	36	62	0,2	1,9
Ausztria (1997)	47	51	0,4	2,6
Finnország (1995)	35	59	1,0	4,5
Franciaország (1995)	42	48	1,3	8,0
Írország (1995)	23	67	1,8	8,2
Spanyolország (1995)	44	45	5,2	6,7
Portugália (1997)	69	21	4,4	6,1

2. ábra
A K+F területén foglalkoztatottak száma az aktív népesség ezrelékében. (1988—1997)

4. táblázat

EU-támogatás a strukturális alapokból

Év	EU támogatás (milliárd PTE)	K+F költségvetés %-ában
1995	9,3	39,6
1996	10,1	38,5
1997	13,5	44,4
1998	16,2	46,7
1999	24,1 (terv)	55,0

(Egyéb külföldi forrás 1997-ben: a K+F költségvetés 6,1%-a)

Megjegyzés: A nemzetközi összehasonlítást bemutató ábrák összehasonlításánál az egyes országokra nem álltak rendelkezésre azonos évre vonatkozó adatok. Az adatok eredetének évszámát az adott ország melletti zárójelben lévő szám jelzi. (1 PTE = kb. 1,27 HUF.)

A fenti statisztikák alapján a Portugáliára vonatkozó legfontosabb jellemzők:

- eltérően a többi EU-tagországtól a felsőoktatás használja fel a K+F ráfordítások legnagyobb hányadát, miközben a vállalati szféra felhasználása igen alacsony
- a K+F ráfordítások döntő hányada állami forrásból származik
- a K+F területén foglalkoztatottak aránya kevesebb mint fele az EU-átlagnak.

Mindazonáltal a nemzeti tudomány teljesítménye évről évre nő. A külföldön hivatkozott portugál publikációk száma az utóbbi 5 évben megkétszereződött, s 1997-ben megközelítette a háromezretet, eközben a kutatók száma nem nőtt ilyen ütemben.

2. EU-támogatások és azok felhasználása Portugáliában

Portugália EU-forrásokból jelentős finanszírozáshoz jut (4. táblázat). Az úgynevezett Közösségi Támogatási Keretből (KTK) — amelyek alapvetően a strukturális alapok egyes szektorok közötti elosztását határozzák meg —

zák meg — évente növekvő összeg áll Portugália rendelkezésére a K+F területén. Ezenkívül a különféle más szektorok (ipar, mezőgazdaság, oktatás stb.) támogatási programjainak egyes elemei vagy alprogramjai szintén számottevő K+F vonzattal rendelkeznek.

Az első portugál KTK (1989—1993) kutatással és fejlesztéssel kapcsolatos programjai a következők voltak:

- CIENCIA: teljes egészében a nemzeti K+F rendszer infrastruktúrájának fejlesztését szolgálta.
- STRIDE: közösségi program, amely Portugália számára főleg a nemzetközi együttműködésbe való intenzív bekapcsolódást, az ipar K+F tevékenységének fellendítését (konzorciumok), az Innovációs Ügynökség és két tudományos és technológiai park létrehozását eredményezte.
- Szektorális programok: PRODEP (oktatás), PEDIP (iparfejlesztés), PEDAP (mezőgazdaság) K+F elemei.

A második portugál KTK (1994—1999) fő K+F vonatkozású eleme a PRAXIS XXI program, amely a nemzeti kofinanszírozással együtt 105 milliárd escudót irányzott elő a K+F szektor fejlesztésére, elsősorban az alaptudományok helyzetének javítása, a fejlett technológia meghonosítása, az innováció ösztönzése, valamint a CIENCIA és a STRIDE programokban megkezdett fejlesztések folytatásának céljára.

A közösségi források felhasználása a következő eredményeket hozta:

- új kutatási központok, kutatóintézetek létesítése,
- ipari kutatóbázisok fejlesztése,
- technológia-transzfer,
- az egyetemi kutatási tevékenység színvonalának emelkedése,
- a kutatók kvalifikációjának emelkedése (a PhD fokozattal rendelkezők száma 1995 és 1999 között 5300-ról 8000-re emelkedett),
- a kötelező minősítés gyakorlatának kiterjesztése a különféle programok és projektek elfogadásánál.

3. Kormányzati intézkedések

A szektor fejlettségi színvonalának az EU-átlaghoz való közelítése érdekében a portugál kormányzat számos intézkedést hozott a kilencvenes évek során. Az intézkedések egy középtávú fejlesztési program keretében az alábbi területekre terjedtek ki, illetve a következő célokra irányultak:

a) behozni a lemaradást és megszilárdítani a K+F szektor intézményrendszerét, mindenekelőtt a tudományos képzés kiszélesítésével, valamint a K+F beruházások növelésével;

b) a nemzetközi együttműködésbe való fokozott bekapcsolódás, az együttműködő partnerek körének kiszélesítése, külföldi szakemberek bevonása a hazai minősítési (értékelési) tevékenységbe;

c) a vállalati szintű műszaki fejlesztés és innováció megerősítése a ráfordítások növelésével és a képzés ösztönzésével;

d) a tudomány „beépítése” az ország oktatási rendszerébe oly módon, hogy már az alap- és középfokú oktatásban létrehozzák a kapcsolatot az egyetemekkel és kutatóintézetekkel, nyári gyakorlatokon a tanulók bekapcsolódhatnak a kutatómunka világába (erre a célra hozták létre az Élő Tudomány Programot);

e) az információs társadalom megalapozása.

A fenti célok megvalósítása érdekében az utóbbi időben hozott legfontosabb intézkedések az alábbiakban foglalhatók össze.

3.1 Intézményi reform

A tudomány és kutatás állami szintű irányításáért és koordinálásáért korábban a Tervezési, Infrastrukturális és Területigazgatási Minisztériumon belül működő államtitkárság volt illetékes. A reform jegyében 1995-ben megalakult a Tudományos és Technológiai Minisztérium, valamint számos új intézmény, ami a terület irányításának fokozott differenciáltságát — ezáltal hatásfokának javítását — célozta.

A legfontosabb új intézmények:

- A Nemzetközi Tudományos és Technológiai Együttműködési Intézet, amelynek feladata a nemzetközi (TÉT) együttműködés szervezése és koordinálása.
- A Tudományos és Technológiai Alapítvány. Feladata többek között a K+F projektek és programok finanszírozása és kofinanszírozása, a nemzeti tudományos és műszaki tevékenység minden formájának a minősítése, a tudományos és műszaki ismeretek terjesztésének elősegítése az oktatásban, tudományos kitüntetések támogatása.
- A Tudományos és Technológiai Obszervatórium. Feladata a K+F tevékenységgel kapcsolatos információk, adatok, mutatók, indikátorok összegyűjtése, kezelése és terjesztése, a tudományos és műszaki fejlesztési tervek és költségvetés előkészítése.

3.2 Jogi reform

A K+F területének átfogó szabályozását három fontos törvény szolgálja.

- A kutatóintézetek működésének jogi rendszere. Ez koherens és rendszerszerű keretet határoz meg a kutatóintézetek részére. Biztosítja a kutatóintézetek sokféleségének fenntartását, azok adminisztratív és pénzügyi irányításának rugalmasságát. Szabályozza a humán erőforrásokkal kapcsolatos kérdéseket. Új kategóriát hoz létre „társult laboratóriumok” néven, ami a privát- és állami laboratóriumok egyesüléséből létrejött formációt jelöli. Előírja az intézetek, valamint a közpénzek felhasználását igénylő projektek minősítésének kötelezettségét.
- A tudományos kutatói életpályák feltételeinek és követelményeinek jogi szabályozása. Létrehozza a tudományos kutatói pálya jogi kereteit (a kutatói státusz elnyerése, pályázás, kategóriák, előrelépés szabályai, ösztöndíjazás módok stb.)

- A tudományos kutatói ösztöndíjak szabályozása (az ösztöndíjasok jogai és kötelességei, az ösztöndíjast fogadó intézet feladatai, társadalombiztosítási vetületek stb.)

3.3 Minősítés, minőségi követelmények

A tudomány és kutatás nemzeti rendszerének modernizációja során felülvizsgálták a kutatóintézetek, kutatási projektek és ösztöndíjpályázatok értékelésének eddigi rendszerét. A továbbiakban a minősítési folyamatot a következők jellemzik:

- az értékelési kritériumok pontos meghatározása és közzététele,
- a minősítés független — *többségében külföldiekből álló* — tudóskollektíva általi lebonyolítása,
- a minősítők és a minősítettek nyilvánosság előtti direkt kapcsolata és párbeszéde,
- az eredmények hozzáférhetősége a nyilvánosság számára.

4. A K+F nemzetközi kapcsolatrendszere Portugáliában

Az EU kutatási és fejlesztési keretprogramjai rendkívül hasznosak Portugália számára, mert biztosítják az európai és nemzetközi ismeretekhez való hozzáférést és egyben a nemzeti intézeteknek a nemzetközi szintre való kijutást.

A 4. Keretprogramban (1994—1998) több mint 800 portugál kutatóhely 992 projekt megvalósításában vett részt, ebből 108-ban témavezetőként.

Az 5. Keretprogramban a különböző területeken való kiegyensúlyozott részvételre törekszik Portugália, s a korábbiakhoz képest nagyobb arányban vesznek részt vállalatok.

A kétoldalú együttműködések területén Portugáliának 25 országgal van kormányközi vagy intézményközi megállapodása. (Magyarországgal például az 1977-ben kötött együttműködési megállapodás keretében jelenleg 12 közös projekt van folyamatban.) Kiemelten fontosnak tartják a következő három relációt:

USA — védelmi témákban együttműködési albizottság működik, az űrkutatás területén a NASA-val folyik együttműködés az Alfa mágneses spektrométer témájában

Brazília — számos közös projekt kidolgozása van folyamatban

Kína — együttműködés a biotechnológia, az információtechnológia, a távközlés és a borászat területén.

A sokoldalú együttműködések közül említhetők:

NATO — Portugália részt vesz a szervezet tudományos bizottságának munkájában,

- OECD — Global Research Village nemzetközi konferencia szervezése
Lisszabonban 1998-ban, részvétel a tudományos bizottságok munkájában,
UNESCO — részvétel a szervezet speciális bizottságainak munkájában,
EUREKA — 1998-ban a portugál elnökség időszaka alatt 50 portugál részvétellel induló témát fogadtak el,
COST — aktív részvétel,
CERN — Portugália a szervezettel Vegyes Bizottság keretében működik együtt,
ESA — együttműködési egyezmény keretében részvétel az ARTES programban, végül
Portugália kezdeményezte az Óceánok Európai Ügynökségének megalakítását.

2000 első félévében Portugália látja el az EU elnökségének feladatkörét. Ez is indokolja kapcsolataink már eddig is biztató intenzitásának továbbfejlesztését.

Vicsek Tamás

Interdiszciplináris kutatások: problémák és kihívások

Az interdiszciplináris kutatások és azok támogatása terén eddig soha nem látott mértékű fellendülés következett be a fejlett országokban, de ennek hazánkban nem sok nyoma látszik. A finanszírozás kérdése több problémát is felvet, ezek közül az egyikre javaslok itt megoldást.

Az interdiszciplináris kutatások kérdése évtizedek óta újra és újra napirendre kerül, és ilyenkor ismételten megfogalmazódik, hogy szerepük fontosabb, mint valaha. Ugyanakkor a helyzet mégis mintha olyan lenne, mint annak idején a szocialista tábor tagjainak megbonthatatlan barátsága, amely, mint tudjuk, egyre erősebb, és erősebb lett minden nagyobb kongresszus után... Több probléma is felmerült az évek során. Például valahogy az interdiszciplináris kutatásokat mindig körüllebegette egy sajátos gyanú, hogy akik csinálják, azért dolgoznak éppen két (vagy több) „valódi”, jól defi-

niált tudományterület között, mert azokban nem sikerült átütő eredményt elérniük. Van egy paradoxon is itt: amint egy interdiszciplináris terület igazán sikeressé válik, önálló életre kel, „diszciplinárizálódik”, elveszíti az interdiszciplinaritásból eredő néhány fontos elemét. Mert hát kérdés, van-e interdiszciplináris diszciplína.

Persze úgy tűnik, ez a helyzet elsősorban hazánkban igaz, mert a világban most igazán megmozdult valami. *Az új kutatócentrumok mindenütt, szinte kivétel nélkül, interdiszciplináris jellegűek.* A legnagyobb divatja a biológiai kutatások valamilyen társ-természettudománnyal való társításának van, és az USA-ban, Japánban, vagy pl. Németországban óriási összegeket fektetnek biofizikai vagy biokémiai, valamint az ezekhez csatlakozó interdiszciplináris orvostudományi (biomedikai, orvosi-mérnöki „biomedical engineering”) intézmények felállításába. A napokban mondta egy ismerősöm, hogy Groningenben egy olyan új kutatócentrumot hoznak létre, amelyben matematikusok, szociológusok, fizikusok és pszichológusok fognak közösen dolgozni egyes társadalmi jelenségek alapjainak feltárásán.

Van néhány nyilvánvaló oka az interdiszciplináris kutatások reneszánszának (a teljesség igénye nélkül): i) Az egyes szakterületek annyira *specializálódtak*, a felgyülemlett tudás olyan mértékig összetett, hogy egy kutató rendszerint nem képes eléggé átlátni a munkájához szükséges (esetleg nem is olyan távol eső) területeket sem, ezeket külön specialista, külön területként tudja csak alkalmazni egy közös kutatásban. ii) Különleges szerepe van a rohanó tempóban fejlődő *technikának*. A berendezések rendkívül bonyolultak lettek, nem tudja őket bárki működtetni. Például az atomerő-mikroszkóppal nagyszerűen lehet biológiai molekulák szerkezetét vizsgálni, de egyelőre a működtetésükhöz kell egy fizikus hozzáértése. iii) A berendezések között speciális szerepet játszanak a *számítógépek*. Számítógéppel szinte minden kérdéshez hozzá lehet szólni; a számítógép segíthet az orvosi diagnózis felállításában, a tőzsdei adatok kiértékelésében és egyáltalában, mindenféle természeti vagy társadalmi jelenség modellezésében. A számítógép segít összekapcsolni a különféle tudományterületeket, mintegy közös nyelvet kezd kialakítani, mert a különböző területeken hasonló programokat, modellezési eljárásokat használnak a kutatók.

Ezek új fejlemények, új stratégiák megjelenését váltották már ki, illetve ilyenek kidolgozását igénylik.

Az egyik legfontosabb válasz, hogy a tudományok határterületein folyó, vagy inkább a több tudományágat egyszerre érintő kutatásokat nem „interdiszciplináris kutatók” végzik majd, hanem a különböző területekről érkező specialisták, akik a saját diszciplinájukon belüli tudást adják bele a közös tevékenységbe. Ezzel ismét kényes témát érintek, mert azt szeretném mondani, hogy nem szociálpszichológusra, matematikai közgazdászra stb. lenne inkább szükség, hanem egy csapatban dolgozó szociológusra és pszichológusra, valamint matematikusra és közgazdászra. Ezt persze nehéz így összehozni.

Nem térhetek ki az interdiszciplináris kutatások *finanszírozásának* kérdése elöl, mert ez az egyik centrális problémája a továbblépésnek, és szorosan kapcsolódik a fentiekhez. Tudományok határterületein folyó kutatásokra hagyományosan nehéz támogatást kapni: a pénzelosztó bizottságok nagy szakterületekként vannak összeállítva, nem ritka, hogy egy interdiszcipliná-

ris kutatást egyik nagyobb terület sem érzi magáénak, hol ide, hol oda irányítják a pályázatot, végül az támogatás nélkül marad. Jellemző, hogy pl. a biofizika szerepel a tematikus OTKA pályázatok választható területei között az élő tudományok esetében, de például a fizika esetében nem. Jőmagam fizikus vagyok, és ha egy biológiai fizikai kutatáshoz mikroszkópra van szükségünk, a pályázat a biológus kollégák elé kerül, akik sem rólunk, sem az általunk használni kívánt technikákról nem tájékozottak.

Aki interdiszciplináris kutatásokkal foglalkozik, nagyon jól ismeri ezt a problémát, és csak remélni tudom, hogy egy szélesebb kör számára is megfelelően tudtam exponálni a kérdést.

Nem látok más kiutat, minthogy az interdiszciplináris kutatásokra külön keret álljon rendelkezésre, és ezt a külön keretet a legkülönbözőbb szakterületeket magában foglaló bizottság ítélje meg a legrátermettebb pályázóknak. Ez a javaslatom, szellemében hasonló megoldások máshol már jól működnek.

Jegyzet

Einstein, az amerikai

Intellektuálisan izgalmas előadásra invitálta az érdeklődőket a Magyar Természettudományi Társulat és a TIT Stúdió, amely sorozatban mutatja be a 20. század meghatározó természettudósait: az első előadás (1999. november 30-án) „Einstein és a relativitás” volt, amelyen Lukács Béla, a KFKI tudományos tanácsadója beszélt (a Népszabadság november 24-i száma szerint) a nagy *amerikai* tudósról.

Einstein *hovatartozásával* kapcsolatban sok téves adat és vélemény jelent meg és hangzott el, de tudtommal ez volt az első eset, amikor amerikai tudósnek nevezték. Tagadhatatlan, hogy 1933 őszétől 1955-ben bekövetkezett haláláig az Egyesült Államokban élt, amelynek 1940-ben állampolgára lett — megtartva mellette svájci állampolgárságát is.

Már ez is eléggé furcsa, de nézzük, mi volt előtte?

Először a formai kérdésre, az állampolgárságra keressük a választ. (Nem nagyon kell keresni, mert az *Alice Calaprice* szerkesztésében megjelent *Idézetek Einsteintól* című — magyarra is lefordított — könyv elején, az Einstein iratai alapján összeállított életrajzi kronológia pontosan tartalmazza az adatokat.) Közismert, hogy Albert Einstein, a 20. század gondolkodására a legnagyobb hatást kifejtő elmék egyike, 1879-ben Ulmban, Németországban született és természetesen német állampolgár volt. Ám 1896-ban, megundorodva a német militarista szemlélettől, lemondott német állampolgárságáról és öt évig „hontalan” maradt. 1901-ben — zürichi tanulmányai végeztével — megszerelte a svájci állampolgárságot. Ám amikor 1914-ben Berlinbe költözött, hogy elfoglalja ottani állásait, ismét fölvetette a német állampol-

gárságot is — erről Hitler hatalomra kerülése után minden németországi kötelezettségével (például a Porosz Tudományos Akadémia tagságával) együtt lemondott. Ezután költözött az Egyesült Államokba és lett (lásd fent) amerikai—svájci kettős állampolgár. De — bár élete 76 évéből 21-et az USA-ban töltött — aligha nevezhető amerikai tudósnak: élete főművét mint svájci, majd mint német—svájci állampolgár alkotta meg.

Azonosságával kapcsolatban — más vonatkozásban — szintén nehéz képet alkotni, már csak iróniára hajlamos stílusa miatt is. Például 1919-ben a londoni The Times-ban ezt írta: „(...)ma Németországban 'német tudós'-ként emlitenek, Angliában 'svájci zsidó'-nak. Egyszer az lenne a sorsom, hogy bünbakként tüntetnek fel, és éppen ellenkezőleg 'svájci zsidó' leszek a németeknek és 'német tudós' az angoloknak?” Nem sokkal később, 1922-ben — de még nem Nobel-díjasként — a Francia Filozófiai Társaságban tartott előadásában ezt mondta: „Ha relativitáselméletem igazolást nyer, Németország mint németre tart majd igényt rám, Franciaország világpolgárnak nyilvánít. Ha az elméletem valótlannak bizonyul, Franciaország németnek fog mondani, Németország zsidónak nevez majd.” Ez utóbbiból annyi megvalósult, hogy *Philipp Eudard Anton von Lenard*, Nobel-díjas német fizikus 1936—37-ben megjelent *Deutsche Physik* című művében egyszerűen zsidónak nevezte... (Korábban egy berlini nyilvános szóbeli vitájukban ezt már egyszer megtette.)

A fenti adatok forrásául szolgáló könyvből sok mindent megtudhatunk még Einstein-ról, ami nem köztudomású. Így például azt, hogy zürichi diáktársnőjének, *Mariæ Milevanak*, első feleségének még házasságkötésük előtt kislánya született, akiről azonban alig tudni valamit, valószínűleg csecsemőkorban meghalt. Két fia született az 1903-tól 1919-ig tartó házasságból: Hans Albert (1904—1973) és Eduard (1910—1965), az utóbbi szellemileg visszamaradott volt és egész életét pszichiátriai intézetben töltötte. Amikor elvált Milevától — akinek sokan nagy szerepet tulajdonítanak a relativitáselmélet megalkotásában —, a válási határozat kimondta, hogy minden későbbi (!) Nobel-díj pénzösszege Milevát illeti az ő és a gyerekek megélhetésének biztosítására. Azt azonban nem tudjuk, hogy ez valóban így lett-e. Már második feleségével — unokatestvérével — éppen Japánban utazott, amikor nyilvánosságra hozták, hogy az 1921-ben ki nem adott fizikai Nobel-díjat Einstein kapta „érdemdús matematikai-fizikai kutatásaiért, különös tekintettel a fotoelektromos effektus törvényének fölfedezésére” — vagyis meg sem említették az akkor már a laikusok körében is (kevésbé értett) szenzációt keltő relativitáselméletet. Ez a Svéd Királyi Akadémia nem első, de nem is utolsó, egyik legnagyobb baklövése volt (e téves döntésekről egész könyvet lehetne írni).

Pető Gábor Pál

Hátrányos helyzetű körzetek

Az Európai Közösség nemrégiben bocsátott ki egy pályázati felhívást, Marie Curie nevével fémjelvezve. Ebben a pályázatban olvasható az LFR betűszó, ami *Less Favoured Region*-t jelent. Ez magyarra „Kevésbé kedvelt környék”-nek fordítható, de maradjunk a szokásos megnevezésnél: hátrányos helyzetű körzet. Hogy világos képet alkothassunk ezekről a régiókról, legjobb, ha felsorolunk néhányat: Brandenburg, Mecklenburg, Kelet-Berlin, Szászország, Thüringia, Görögország, Andalúzia, Burgenland, Portugália, Írország, Észak-Írország, Korzika.

A pályázat külön kategóriába sorolja azokat, akik technikai, illetve tudományos ismereteket képesek és akarnak terjeszteni, illetve műszaki fejlesztéssel vagy tudományos

kutatással kívánnak foglalkozni ezekben a hátrányos helyzetű körzetekben. Hasonló felfogást tükröz a francia ZEP rövidítés is, vagyis a Zones Educatives Prioritaires*. Ez a megjelölés azokra a körzetekre vonatkozik, ahol az oktatásügyben pozitív diszkriminációra van szükség.

Ezek a külhoni példák indítottak arra, hogy egy szokatlannak tűnő kérdést fogalmazzak meg. Van-e olyan magyar intézmény, amely a Magyarországon belül is létező hátrányos helyzetű körzetek gondját azzal igyekezne enyhíteni, hogy külön támogatást nyújt azoknak, akik ilyen régióban születtek és ott maradtak, vagy másutt születtek, de oda mentek és ott vállaltak munkát?

Amikor a Magyar Tudományos Akadémia, az Országos Tudományos Kutatási Alap, a Műszaki Fejlesztési Bizottság vagy az Oktatási Minisztérium szétosztja a rendelkezésére álló pénzt az arra érdemeseknek, vajon fordít-e gondot erre? Ha a hátrányos helyzetű körzeteknek csak az ott, addig elért scientometriai eredmények arányában adják a támogatást, akkor azok még kevésbé kedvelt környékekké válnak, ahol scientometriailag még kevesebb eredmény fog születni. Közismert matematikai tétel, hogy a nulláról indulót az arányos támogatás nem tudja segíteni.

Nem tartom valószínűnek, hogy Európában populisták, tudományellenes demagógok osztogatnák a pénzt azzal a céllal, hogy visszafogják a nagyon kedvelt környékek prosperitását.

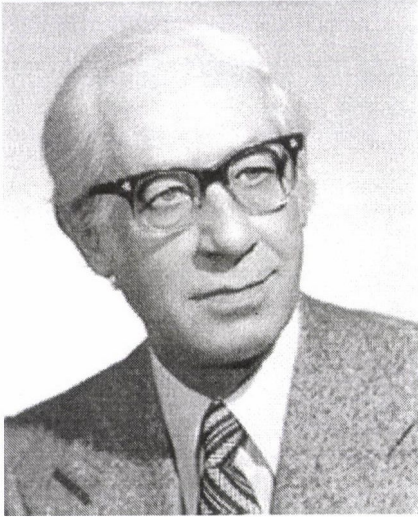
Meg vagyok győződve arról, hogy az Oktatási Minisztériumnak megvan a lehetősége, hogy a Széchenyi-professzorság szétosztásánál ugyanolyan messze tekintő bölcsességgel járjon el, mint a kisfalvak iskoláinak fenntartása esetében. Az MTA a Bolyai-ösztöndíjak szétosztásánál járhatna el hasonlóképpen. A többi országos intézménynek ugyancsak vannak hasonló lehetőségei.

Bizonyára lesznek, akik az ilyen felfogást károsnak minősítik, mert ez a piac törvényeinek korlátozását jelenti, míg mások a lenini egyenlőtlen fejlődés törvényének figyelmen kívül hagyása miatt helytelenítik. Sem ezekkel, sem azokkal nem értek egyet! Inkább Európára, a Marie Curie-pályázatra, esetleg a józan belátásra és a tisztas emberrel szembe fordított szolidaritásra hivatkozom akkor, amikor erre a feladatra felhívom a figyelmet.

Lovas István

* *Bajomi Iván*, *Iskolakultúra*, IX (1999), 115

Bogárdi János 1909-1998

1998. november 18-án elhunyt Bogárdi János, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, hazánkban és külföldön egyaránt ismert magyar vízépítő mérnök. Életpályája átfogta majdnem az egész évszázadot. Tevékenysége kiterjedt a tervezésre, kivitelezésre, kutatásra és oktatásra. Tudományos eredményei világviszonylatban elismertek.

1909-ben született a Torontál megyei, ma Jugoszláviához tartozó Tordán. Mérnöki tanulmányait 1927–31-ben végezte Budapesten. 1931-ben mint szigorló mérnök, a Rábán épülő duzzasztómű tervezési és építési munkálatainál, 1932-től, mint vállalati mérnök a Hanságcsatorna kotrási munkálatainál dolgozott. 1933-tól 30 éven át az állami vízügyi szolgálatnál volt alkalmazásban. Az Országos Vízgazdálkodási Hivatal 1948. évi megalakulásakor a Vizrajzi Osztálynál csoportvezető főmérnöki, majd a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet 1952. évi megalakulásától kezdődően tudományos osztályvezető beosztásban dolgozott, 1955-től mint az új hidraulikai laboratórium vezetője.

1962-ben egyetemi tanárrá nevezték ki a Budapesti Műszaki Egyetem Építőmérnöki Karán a Vízépítési Tanszékre, ahol 1979. december 31-ig, nyugdíjazásáig oktatott.

A vízügyi szolgálatban első munkahelye a nyíregyházi folyammérnöki hivatal volt, ahol a *Tisza szabályozási* munkálataival, árvízmentesítéssel és belvízrendezéssel foglalkozott. 1935-től a győri folyammérnöki hivatalnál kisvíz-szabályozási munkálatokban vett részt. 1940–41 telén a budapesti folyammérnöki hivatal kötelékében a dunai árvízvédekezésnél, majd építésvezetőként működött. 1941-ben külön megbízás alapján a Duna budapest-paksi szakaszának általános szabályozási tervét készítette el. 1941 májusában a Vizrajzi Intézethez (a mai VITUKI jogelődjéhez) helyezték, amelynek 1945 júniusától igazgatója lett. Itt részletesebben vízjelzéssel, árvíz- és jégjelzéssel, hidrológiával és hidrometriával foglalkozott: kutatásokat folytatott és tanulmányokat írt.

Tudományos kutatásait egyébként már 1935-ben megkezdte Győrben a folyóvizek hordalékmozgásának tanulmányozásával. Rövidesen amerikai ösztöndíjat kapott, és az 1937–38 tanévben amerikai tanulmányúton volt. „A folyóvíz által szállított kavicsok” címmel értekezést írt, és a tudományos kutatás előmozdítását szolgáló Sigma Xi Egyesület (Iowa City, USA) 1938-ban tagjává választotta. Az Országos Öntözésügyi Hivatal megbízásából a 40-es évek elején a tiszántúli öntözések részeként tervbe vett tiszalöki duzzasztómű folyószakaszán a Tisza lebegtetett hordalékmozgására vonatkozó méréseket és tanulmányokat végzett. Vizsgálatokat folytatott a hazai belvízrendezés céljaira a lefolyási tényezők és a fajlagos vízszállítás meghatározására.

Az 1946–47-es tanév kezdetétől a Budapesti Műszaki Egyetem I. Vízépítéstani Tanszékén meghívott előadó lett. 1947-ben a Vízfolyások hordalékmozgása tárgykorban az egyetem magántanárává képesítette. A Tudományos Minősítő Bizottság megalakulásakor, 1952-ben részére a műszaki tudományok doktora fokozatot ítélte meg. 1962-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1973-ban rendes tagjává választotta. 1962. augusztus 1-jétől egyetemi tanárrá nevezték ki a Budapesti Műszaki Egyetem Vízépítési Tanszékére.

Tudományos kutatásait 1962-ben akadémiai székfoglaló előadásában foglalta össze. Ezeknek fő eredménye az általános mechanikai hasonlóság és a hidraulikai hasonlóság elméleti kérdéseinek a hatóerők és a folyadék anyagi tulajdonságai szempontjából való feldolgozása volt. A hordalékmozgás jelenségeit új hasonlósági rendszerrel határozta meg 1965–66-ban. 1971 októberében jelent meg a tárgykört összefoglaló könyve, amelyben a lebegtetett hordalékszállítás új mérlegegyenletei, és a hidraulikai hasonlóság új tételei a legfontosabb tudományos eredmények.

Az 1950-es évektől széles körű nemzetközi tevékenységet fejtett ki. Több ízben járt a Szovjetunióban, s 1954-ben hosszabb tanulmányutat tett Moszkvában és Leningrádban. 1958-ban Magyarország képviselőjeként részt vett a Meteorológiai Világszervezet (WMO) Európai Bizottsága Hidrológiai Munkacsoportja ülésén, ahol elnökké választották, majd a Világszervezet európai bizottságának III. madridi ülésén 1960 októberében újabb 4 évi időtartamra az újjáalakított Hidrometeorológiai Munkacsoport elnökévé is. 1959-ben és 1960-ban az ENSZ, ill. az ENSZ Élelmezési és Mezőgazdasági Szervezete (FAO) felkérésére két ízben végeztet szakértői munkát az Egyesült Nemzetek Technikai Segélynyújtási keretén belül.

1964 január végétől 1965 február végéig az Iowai, az Utahi és a Coloradoi Állami Egyetemek meghívására 1 évig az Egyesült Államokban vendégprofesszorként tanított. Az Amerikai Mérnökök Egyesülete, az Egyesített Mérnöki Tanácsa és a Nemzeti Tudományos Alap meghívására 2 hónapos előadó körutat tett az Egyesült Államokban, amelynek során mintegy 100 előadást, konferenciát és szakmai kerekasztal megbeszélést tartott.

1965–1985 között a MTA Vizgazdálkodás-tudományi Bizottság elnöke, ezt követően 1990-ig tagja, 1973–1980 között a Mérnöki, Építészeti és Közlekedés-tudományok munkacsoportjának vezetője. 1966–1978 között minden évben előadásokat tartott az UNESCO által Budapesten és Padovában a fejlődő országok mérnökei részére rendezett Nemzetközi Hidrológiai Továbbképző Tanfolyamon.

1967 novemberében és 1970 januárjában a belgrádi Műszaki Egyetemen, az 1968, 1972, 1975 évek tavaszi-nyári szemeszterén a bécsi Műszaki Egyetem meghívására vendégprofesszorként működött. A bécsi egyetemen 1976–78 között, a karlsruhei egyetemen 1974-ben tartott előadásokat, szemináriumokat. 1970 júniusában Grazban volt vendégprofesszor a grazi egyetem meghívása alapján.

Számos külföldi és nemzetközi kintutetésnek lett birtokosa. 1969-ben a Német Szövetségi Köztársaság Vizgazdálkodási Egyesülete a Gottlieb Hagen-émlékéremmel tüntette ki. 1970-ben az Osztrák Vizgazdálkodási Egyesület tiszteleti taggá választotta. 1973-ban a Bécsi Műszaki Egyetem tiszteletbeli doktorává avatták.

A Nemzetközi Hidraulikai Kutatásügyi Szövetség Magyar Nemzeti Bizottságának (ICID) 1966 óta volt elnöke, 1985 óta pedig tiszteletbeli elnöke. Az ICID alelnöke volt 1973–76 között, 1976 óta pedig tiszteletbeli alelnöke. A Padovai Tudományos Irodalmi és Művészeti

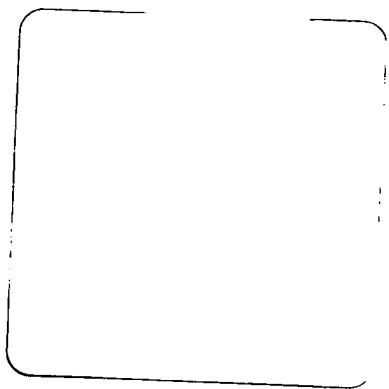
Akadémiának 1977 óta tiszteleti tagja. 1977-ben a Magyar Hidrológiai Társaság tiszteleti tagjává választotta. Kitüntetései közül kiemelendő a Munka Érdemrend arany fokozata (1979), és a Széchenyi-díj (1993).

Bogárdi János szakmai életútja kiterjedt és teljes volt. Több olyan tudományterületet művelt, amelynek hagyományos hazai iskolája volt, vagy van, és ezeken a területeken nemzetközi megmérettetésben öregbítette a magyar vízépítő mérnökök hírét. A korrelációszámítás hidrológiai alkalmazásától a modellkísérletek elméletén át a transzportjelenségek leírásáig számos eljárást vezetett be a hazai vízépítésben, amelynek során jól hasznosította nyelvismeretét, illetve matematikai jártasságát, a mérnöki alaptudományok ismeretét. A vízügyi szolgálatban a hordalékmozgás elméleti megalapozásával tűnt ki, elsőként írva átfogó könyvet erről a tárgyról. Korosztálya elsősorban elméleti szakemberként tisztelte, mert az elmélyült munka inkább volt kedvére való, de az elmélet gyakorlati alkalmazása is közel állt hozzá.

Mindez lehetővé tette, hogy két erősen eltérő jellegű világszervezet: a Nemzetközi Öntözési és Vízrendezési Szövetség (ICID), illetve a Nemzetközi Hidraulikai Kutatási Szövetség (IAHR) is megválassza alelnökének. Az előbbi átfogó, az utóbbi speciális ismereteit tisztelte meg. A WMO európai régiójában a hatvanas években az első hidrológiai munkacsoport elnökének is őt választották.

Tisztelői és barátai, tanítványai és kollégái megtartják emlékezetükben. Gondolatai és szakmai eredményei tovább élnek és sokáig fenntartják emlékét. A magyar vízgazdálkodás nagyjai sorában tartják számon, mert világviszonylatban öregbítette a magyar vízépítés hírét és nevét.

Starosolszky Ödön és Vágás István

Kónya Sándor

Gerő Ernő javaslata az Akadémia átszervezésére

A Magyar Dolgozók Pártja (MDP) a hatalom megszerzése után megkezdte a tudományos élet átalakítását is. A tudományos kutatás intézményrendszerének átformálására és irányítására 1948-ban létrehozták a Magyar Tudományos Tanácsot (MTT), amely formailag a miniszterelnök felügyelete alá tartozó, tudományos testülettel is rendelkező állami szerv volt. Ténylegesen egy szűk csoport, a 6 tagú pártkollégium irányította, Gerő Ernő vezetésével.¹ Kezdetben ahhoz hasonló szerepet szántak a Tudományos Tanácsnak, mint amilyet a Szovjetunióban a Szovjet Tudományos Akadémia töltött be.

A Magyar Tudományos Akadémiát nem oszlatták fel, hanem vele szemben az elsorvasztás, az „elhalatás” politikáját alkalmazták. E taktikát az egyik jelentésben a következőképpen indokolták: „1. Helytelen lett volna ’román útra’ lépni, az Akadémiát szétverni, mert akkor elveszítettük volna az intézmény anciennitásában rejlő értékeket. 2. Nem voltak és ma sincsenek olyan tudományos kérdéseink, akikkel a részben szétvert Akadémia helyeit feltölthetjük volna. 3. Számítanunk kellett az akkor még csak körvonalaiiban kialakuló népfront polgári rétegei oldaláról bizonyos jogosnak látszó ellenállással az Akadémia erőszakos szétverése esetén. 4. Szembe találtuk volna magunkat még a haladó intellektuelek tekintélyes részével is.”² Az „elhalatás” taktikája hivatalos megnyilatkozások alkalmával a tudományos aktivitásra való biztatásban, olykor sürgetésben, ténylegesen az akadémiai kezdeményezések fékezésében, visszafogásában nyilvánult meg.

1949 elejétől egyre inkább érzelhetővé vált a hazai politikai életben az a törekvés, amely a politikai rendszert és a hatalom gyakorlásának mechanizmusát részleteiben is egyre jobban közelítette a Szovjetunióban kialakított gyakorlathoz. A felgyorsuló szovjetizálás néhány hónapon belül kiterjedt a kultúra és a tudomány területére is. Az MDP Központi Vezetőségének (KV) márciusi ülésén Rákosi Mátyás már jelezte, hogy „számba kell venni a tudomány, a művészet, az irodalom, az iskola problémáit, melyekhez eddig nem nyúltunk vagy nem nyúltunk megfelelő alapossággal”³. A májusi KV-ülésen, amely összegezte a május 15-i országgyűlési választások eredmé-

nyét, és fokozott éberségre hívta fel a figyelmet, Rákosi bejelentette, hogy „sor kerül végre a népi demokrácia egész kultúrfrontjának a megerősítésére az irodalom, a művészet, a tudomány, a filozófia terén. Mi messze elmaradtunk attól, ami a Szovjetunióban a háború befejezése óta végbe ment. Ez az elmaradás oda vezetett, hogy a kultúrfronton olyan rések tátonganak, amelyek keresztlül a régi reakció és a nyugati imperializmus kényelmesen érvényesítheti befolyását”.⁴

Az országgyűlési választásokat követően, június 11-én megalakult az új kormány. Gerő Ernő államminiszter lett, egyben a Népgazdasági Tanács elnöke, az új népművelési minisztérium élére Révai József került.

Ilyen előzmények után született meg az a bizalmas feljegyzés június 17-én, amelyet Gerő megküldött Rákosi Mátyásnak, Farkas Mihálynak és Kádár Jánosnak. A feljegyzés a következő hét témával foglalkozik: 1. A Magyar Tudományos Tanács ügye. 2. A Népjóléti Minisztérium pártvezetése. 3. Tervhivatal. 4. Az államtitkárok kérdése. 5. A Társadalmi Szemle szerkesztésének kérdése. 6. Új kérderek a vezetésben. 7. Nagy Imre ügye.

Az irat négy gépelt oldal. Az első oldal jobb felső sarkában „A szigorúan bizalmas” jelzés. A címzés fölött kézzel írott nagy „L” betű Rákosi láttamozását jelzi, dátum nélkül, Farkas június 18-án, Kádár június 19-én látta a feljegyzést.

Az irat bevezetője és 1. pontja a következő:

„Rákosi, Farkas és Kádár elvtársaknak!

Részben a kormányátalakítással, részben pedig egyéb eseményekkel kapcsolatban még egy sor kérdés vár megoldásra, melyek közül elég sűrűsnek látszanak a következők:

1. A Magyar Tudományos Tanács ügye.

Révai elvtárs legutóbb, mikor bent járt, felvetette nekem a kérdést, hogy hová fog tartozni a Magyar Tudományos Tanács (MTT), ami alatt én azt értettem, hogy ő azt szeretné, ha az újjonnan alakított Népművelési Minisztériumhoz tartoznék. Nekem személy szerint igen nagy könnyebbséget jelentene, ha a MTT-al nem kellene foglalkoznom. Ezért és mert elvileg sem tartom helytelennek, hogy ehhez a minisztériumhoz tartozzék, én nem vagyok ellen annak, hogy a MTT-ot a Népművelési Minisztérium felügyelete alá helyezzük. Azonban ehhez az szükséges, hogy ennek a nagyfotosságú szervnek valóban legyen gazdája. Ugyanis attól tartok, hogy ha minden további nélkül odacsatoljuk, de nem gondoskodunk arról, hogy legyen valaki igen felelős ember, aki ezzel a kérdéssel foglalkozik, akkor a MTT-ból semmi sem lesz. Másrészt: egyébként is felmerül a MTT párt- és szakvezetésének, valamint egész perspektívájának a kérdése. Szerintem megérett a helyzet arra, hogy ősszel vagy az év végére a MTT az Akadémiával egybeolvadjon oly módon, hogy az Akadémia őszi ülésén kimondaná az alapszabálmódosítást és egyben maga kérné az egybeolvadást a MTT-al. Politikailag a jelenlegi helyzetben biztosítani lehet, hogy az ily módon újjászervezendő Akadémiának a vezetése (autonómia és titkos szavazás mellett) a mi kezünkben legyen. Erre a változásra szükség van, mert bár az Akadémia elhalatására vettünk irányt, az Akadémia halódva ugyan, de mégis létezik és esetenként bizonyos aktivitást fejt ki, amit kívülről nehéz irányítani. Másrészt: az összes népi

demokráciákban Akadémia van, sehol sincsen olyan intézmény, mint a mi Tudományos Tanácsunk. Végül a Szovjet Tudományos Akadémia (s ezt Gluscsenko ittlétekor igen határozottan leszögezte) arra az álláspontra helyezkedik, hogy ő nem tarthat fenn kapcsolatokat a MTT-al, tehát hivatalos állami szervvel, hanem csakis a Magyar Tudományos Akadémiával. Mint-hogy pedig a Magyar Tudományos Akadémia mai összetételében a Szovjet-akadémia számára nem megfelelő, a valóságban sem az egyikkel, sem a másikkal nem tart fenn kapcsolatokat (kivéve a minimális technikai kapcsolatokat, mint pl. folyóirat és könyvcseré, ami a Szovjet Tud. Akadémia és a Magyar Tudományos Akadémia között megvan).⁵ Az elmondottakon felül felmerül a MTT pártvezetésének a kérdése és a hivatalos vezetésnek, az Elnökségnek a kérdése is. A pártkollégium jelenlegi összetételében nyilván nem tartható fenn. A jelenlegi összetétel a következő: Gerő, Révai, Kóssa [Kossa István], Alexits [György], Lukács [György], Hevesi [Gyula]. Szerintem Lukácsot le kell váltani. Kóssa elvtárs, mint iparügyi miniszter került be a kollégiumba és semmi értelme nem volna annak, hogy továbbra is a pártkollégiumban maradjon, amikor egész munkaterülete megváltozott.⁶ Ha a MTT átmegy a Népművelési Minisztérium felügyelete alá, akkor a pártkollégiumban rám sincsen szükség. Viszont szükség van olyan kommunista tudósokra, akik tényleg benne élnek a MTT munkaterületében és elsősorban a műszaki tudományokban. Hiszen a pártkollégium egyik legnagyobb hiányossága jelenleg is abban áll (s ugyanez vonatkozik az Elnökségre is), hogy nem annyira a tudományos munkát és a tudományos kutatást irányítja, mint inkább szervez és adminisztrál, s ez a hiányosság a személyi összetételből nem kis mértékben folyik. Ami az Elnökség, tehát a MTT hivatalos legfőbb állandó vezető szervét illeti, ennek összetétele a következő: Gerő, Ortutay [Gyula], Vajda Imre, Rusznyák [István], Zemplén [Géza] és mint állandó előadó — Alexits. Ezek közül igen komoly tudós Zemplén (vegyész), de ő halálos beteg és többé már nem lesz munkaképes. Bár nem ilyen mértékben, de mégis tudósnak lehet tekinteni Rusznyákot és Alexitsot, de mindkettő elég szűk területen mozog és nem azon a területen, amely számunkra most a döntő, ugyanis egyik sem műszaki tudós. Másrészt úgy Rusznyák, mint Alexits múltja nem egészen tisztázott. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy Vajda Imre, aki, mint a Tervhivatal elnöke került a MTT elnökségébe, nem maradhat ott. És, ha a MTT átmegy a Népművelési Minisztérium felügyelete alá, nyilván engem is mással kell helyettesíteni.

Mi volna tehát a megoldás? Szerintem a megoldás az volna, hogy, mint már említettem, a MTT-ot össze kell olvasztani a Magyar Tudományos Akadémiával oly módon, hogy lényegesen megreformáljuk a Magyar Tudományos Akadémiát. A pártkollégiumot ennek megfelelően át kell alakítani úgy, hogy ott többségben kommunista tudósok legyenek. Az egészet ez év végéig végre lehet hajtani.⁷

A feljegyzést követő napon ülésezett az MTT Pártkollégiuma. Ezen az ülésen tárgyalták meg Alexits előterjesztésében az Akadémia helyzetéről szóló jelentést. Az előterjesztés a Gerő által felvázolt koncepciót kívánta részletesebb elemzéssel igazolni, felsorolván az egyesítés okait, az Akadémia tagjai összetétele megváltoztatásának fő irányait és arányait, az átszervezett Akadémia szervezetét és működési elveit. A Pártkollégium az előterjesztést elv-

ben elfogadta, úgy határozott, hogy részletesebben ki kell dolgozni a Tudományos Tanácsnak az Akadémiába történő beolvasztásának politikáját és ütemezését, és döntésre felsőbb pártszerv elé kell terjeszteni. A határozat taktikai eligazítást is adott: „A kezdeményezésnek az Akadémiából kell kiindulnia. Az Akadémia tagjainak nyilvánosan alá kell húzniok, hogy megértették és nagyra értékelik a Tudományos Tanács által kezdeményezett munkamódszereket, és a Tudományos Tanács eddig végzett munkáját. Nyilatkozniuk kell, hogy ezeket az elveket kívánják az új Akadémia működése alapjául... A javaslatnak ki kell térnie arra is, hogy az Akadémia lényegileg szovjet típusú Akadémia lesz, saját intézetekkel.”⁸

Az MDP Titkársága szeptember 14-én megtárgyalta az előterjesztést, majd október 19-én elfogadta az alapszabályra vonatkozó tervezetet, a tisztviselőkre és a tagságra vonatkozó javaslatot. Az Akadémián szeptember-október folyamán — a kidolgozott taktikának megfelelően — különböző bizottságokban, értekezleteken ismertették az Akadémia átalakítására vonatkozó elképzeléseket, majd 1949. október 31-én megtartott zárt összejövetellel elfogadtatták az új alapszabályokat és az előterjesztett listán szereplő tagokat.

A november 29-én megtartott közgyűlés választotta meg az új tisztikart.

Az Országgyűlés 1949. december 13-án fogadta el az Akadémiáról szóló törvényt, amely kimondta a Tudományos Tanács megszüntetését.⁹

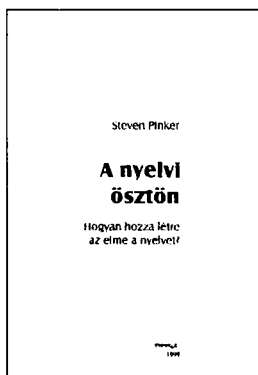
JEGYZETEK:

- 1 A Tudományos Tanács működését részletesen bemutatja: *Huszár Tibor*. A hatalom rejtett dimenziói. A Magyar Tudományos Tanács 1948—49. (1995) és *Kónya Sándor*. A Magyar Tudományos Tanács 1948—49 (1998) c. munkája.
- 2 Akadémiai Levéltár (AL) a Magyar Tudományos Tanács iratai. (MTT) 1/7. Romániában 1948-ban a régi Akadémiát feloszlatták, és az új Akadémia tagjait kinevezték.
- 3 *Rákosi Máttyás*: Válogatott beszédek és cikkek. Bp. 1950. 392.
- 4 *Rákosi*: i. m. 418—419.
- 5 1949 februárjában Magyarországon járt egy szovjet delegáció, *Alekszander Sabanov* egészségügyi miniszterhelyettes vezetésével. A delegáció tagja volt *Ivan Glusczenko* agrobiológus, a Szovjet Tudományos Akadémia tagja is.
- 6 Pénzügyminiszter lett.
- 7 Magyar Országos Levéltár (MOL) 276-65-41. A feljegyzést az irodalomban először *Huszár Tibor* ismertette említett könyvében.
- 8 AL MTT 1/7. Az MTT Pártkollégiuma június 18-i ülésének határozatai.
- 9 Az átszervezést és annak közvetlen következményeit részletesen tárgyalja az 1. jegyzetben megjelölt két mű.

Nyelv- és irodalomtudomány

ÖSZTÖN-E A NYELV?

Az embernél a nyelv ösztönös, állítja Darwin *Az ember származásá*-ban. Régóta folyik a vita arról, magyarázható-e az emberi nyelv biológiailag, és ha igen, hogyan. Most újabb szaktekintély csatlakozott a vitához: *A nyelvi ösztön* című munkájában (1994) Steven Pinker a nyelv biológiai megalapozottsága mellett érvel. Alaptételének bizonyításához felhasználja mindazon ismereteket, amelyeket a tudomány a nyelvről felhalmozott. Így a könyvre, amely tavaly jelent meg magyarul, kettősség jellemző. Egyrészt összefoglaló, szintetizáló jellegű, másrészt újító, irányadó. Egyrészt olvasmányos ismeretterjesztő munka a nyelvészet jelenlegi eredményeiről, másrészt egy kibontakozóban lévő irányzat harcos programnyilatkozata.

Az összefoglaló jellegű fejezetek ismeretterjesztő szándékúak, a nagyközönséghez szólnak. Csevegő, közvetlen stílusban, mindenfajta formalizmustól mentesen, hétköznapi példákkal élve mondja el Pinker azokat az ismereteket, amelyek a laikusok számára is érdekesek lehetnek a nyelvvel kapcsolatban. A legalapvetőbb kérdéssel kezdi: hogyan függ össze egymással nyelv és gondolkodás. Esettanulmányokkal, csecsemőkísérletekkel, etológiai vizsgálatokkal támasztja alá véleményét, miszerint nyelv és gondolkodás nem határozzák meg, nem előfeltételezik egymást. A köztük lévő viszony a komputációs, illetve reprezentációs modellel ragadható meg legjobban: a gondolkodásnak saját nyelve, reprezentációja (*language of thought*) van, amellyel műveleteket végez, ez azonban közvetlenül egyetlen természetes nyelvnek sem felel meg, de lefordítható azokra.

Pinker a nyelvészet problémáit a hagyományos nyelvi szinteknek megfelelően tekinti át. A szintaxist tárgyalja először. Chomsky nyomán megmutatja, hogy a strukturáltság, a megszerkesztettség a nyelv alaptulajdonsága. A mondatyszerkesztés diszkrét kombinatorikus rendszerként működik, amely újraíró szabályok alapján véges számú elemből végtelen számú mondatot tud létrehozni. Bár Pinker több chomskyánus modellt is bemutat, az alternatív megközelítésekkel adós marad. Nem véletlenül. A biológiai álláspont számára ugyanis elengedhetet-

lenül fontos a Chomsky-féle modell azon alapfeltevése, miszerint a nyelv olyan univerzális struktúrákkal rendelkezik, amelyek a beszélők számára már a nyelv elsajátítása előtt, mintegy genetikusan meghatározva adóttak.

A szavak szintjének tárgyalása két részterületet foglal magában: a morfológiát és a lexikont. E fejezet jelentőségét az adja, hogy Pinker saját kutatásairól számol be, amelyek kiemelkedő szerepet játszottak az elmúlt évek egyik legfontosabb nyelvészeti vitájában. A kérdésre, vajon a morfológia szabályalapú-e vagy a lexikonban tárolódik, Pinker válasza az, hogy a nyelv kettős természetű: a reguláris formákat szabályok állítják elő, a rendhagyó alakokért a memória felelős. Vegyük észre, hogy ez nem korszakalkotóan új, hiszen a nyelvtudomány évszázadok óta szabályokkal és kivételekkel dolgozik. E modell azért jelentős mégis, mert a korábbi szélsőséges nézetek (csak szabályok Chomskynál, csak asszociációs rendszerek a konnekcionistáknál) után egy köztes álláspontot foglal el, amely — úgy tűnik — empirikusan is igazolható.

Mivel a nyelv vizsgálata a megismeréstudományok tágabb keretébe illeszkedik, Pinker a társtudományok nyelvvel kapcsolatos vizsgálódásait is összefoglalja. Az elmélet kutatása, a nyelvészet és az informatika szorosán összekapcsolódnak egymással: a mesterséges intelligencia kutatói olyan számítógépeket igyekeznek létrehozni, amelyek az emberhez hasonlóan használják a természetes nyelvet. A szerző elemzi, miért fulladtak mind e ideig kudarcba ezen próbálkozások. Az emberi mondatmegértésben olyan képességek játszanak szerepet, amelyek nem mechanikusak, s így a számítógépnek nem taníthatóak meg. Ezeket a képességeket egyrészt a pszicholingvisztika, másrészt a pragmatika vizsgálja. Míg az előbbi diszciplína eredményeit Pinker számos kísérlet leírásával részletesen bemutatja, az utóbbiról néhány fontos alapelv (Grice-i maximák, kommunikációelmélet) megemlítésén kívül kevés szót ejt.

A nyelvi változatosság kulcsfontosságú probléma a generatív keretben dolgozó nyelvészek számára, hiszen látszólag ellentmond az univerzális nyelvtannak. Éppen ezért Pinker hosszan, a kérdést több szempontból

körüljárva érvel amellett, hogy a változatosság összeegyeztethető az univerzális elvekkel. Arról van szó ugyanis, hogy a nyelvek különbözősége felszíni, míg azonosságaiuk mélyebb szerkezetükben találhatóak. A nyelvek sokfélesége a nyelvi változásban, a nyelvek szerves fejlődésében gyökerezik. Ezzel kapcsolatban a nyelvcsaládokat, a történeti nyelvészeti módszereit, valamint a nyelvi változás okait említi a könyv.

A mai nyelvészetben a nyelvelsajátítás, a gyermeknyelvi kutatások az érdeklődés középpontjában állnak. Az erre vonatkozó fejezetben Pinker végigköveti, hogyan alakul ki a kisgyermeknél a nyelv — milyen problémákkal szembesül a gyermek anyanyelvének elsajátításakor, s milyen stratégiák, módszerek állnak rendelkezésére a megoldáshoz. A gyermekeken végzett megfigyelésekkel, tanulmányokkal a szerző azt próbálja alátámasztani, hogy az ember innát nyelvi rendszerrel, univerzális grammatikával születik. Ez fontos bizonyítékokat szolgáltat az evolúciós nézet számára.

Az eddig elmondottak alapján úgy tűnhet, egy alapszintű, bevezető jellegű egyetemi tankönyvvel állunk szemben. Az elmélyült olvasó számára azonban nem a fent leírt fejezetek jelentik a lényegi mondanivalót, hanem részint a bevezető, részint a záró részek, amelyekből kirajzolódik a Pinker által hirdetett új szemlélet. Már az első két fejezetben világossá válik a szerző elméleti hovatartozása. Egy biológiai alapú, erősen darwinista nyelvfelfogás mellett foglal állást, hadat üzenve ezzel a standard társadalomtudományi modellként (STM) emlegetett megközelítésnek, amely — szerinte — a 20-as évek óta uralja a társadalomtudományokat. Ezenkívül a mai nyelvtudományban is meghatározza saját helyét. Elfogadja és alkalmazza a Chomsky-féle generatív nyelvészetet, egy lényeges alapelvtől eltekintve — éppen az evolúció előbb említett kérdésében száll szembe a generativistákkal. Míg Chomsky mindig is elzárkózott az evolúciós magyarázattól, Pinker úgy véli, a nyelv szelekciós hatásra alakult ki.

E lényegi gondolatok azután a könyv végén ismét visszatérnek. A nyelv neurobiológiája különösen hangsúlyos terület, hiszen itt közvetlen bizonyítékok nyerhetők a biológiai meghatározottság alátámasztására.

Pinker részletesen leírja a nyelvért felelős agyi területeket, illetve az ezekhez kapcsolódó specifikus sérüléseket, afáziás zavarokat. Létezésük igazolja, hogy a nyelv moduláris, azaz hogy több különálló, feladat-specifikus egységből áll.

Ezt követően Pinker részletesen kidolgozza a nyelv kialakulásáról vallott darwinianus elméletét. A gondolat, miszerint a nyelv az emberi elme egyik evolúciósan létrejött biológiai rendszere, nem új. Éppen ezért Pinker a hagyományos ellenérvek cáfolatával indítja okfejtését. Az evolúciós magyarázatokkal szemben gyakran elhangzik az az érv, hogy a nyelv csak az emberre jellemző és egyedülálló az élővilágban. Nem az állati kommunikáció szerves folytatása, éppen ezért nem is jöhetett létre az evolúció során. Pinker azonban világossá teszi: ahhoz, hogy valaminek evolúciós eredetet tulajdonítsunk, nem szükséges, hogy több faj is mutassa az adott tulajdonságot.

Chomskytól származik az ellenérv, miszerint bár a kommunikáció hasznos az evolúció során, ez önmagában még nem ad számot a nyelv szerkezetének bonyolultságáról, finomságáról. Pinker ezzel szemben azt próbálja igazolni, hogy még a nyelv legkifinomultabb szerkezetei is adaptációs előnyvel bírnak, tehát ezek is szelekciós nyomásra alakultak ki. A feltételes mondatok például, amelyek nyelvi formájukat tekintve általában igen bonyolultak, lehetővé tették elődeink számára, hogy hipotetikus szituációkról beszéljenek, ezáltal jövőbeli cselekvéseiket jobban meg tudják tervezni.

Éppen a nyelv komplexitása támasztja alá legjobban — érvel Pinker —, hogy evolúciós fejlődésről van szó. Nem feltételezhető, hogy egy ilyen bonyolult rendszer pusztán véletlenszerűen jelenjen meg az emberi elmében. Sokkal elfogadhatóbb az a magyarázat, hogy az összetettségnek ezt a szintjét a nyelv fokozatosan, egymást követő kis adaptációs változások eredményeképpen érte el.

A cáfolatok után hirdeti ki Pinker azt a programnyilatkozatot, amely miatt a könyv egyáltalán megszületett. Az eddigiek ürügyet és közvetett bizonyítékokat szolgáltattak ahhoz, hogy Pinker bemutatthassa és alátámaszthassa a nyelv biológiai beágyazottságáról alkotott elméletét. Ezen a helyen már

tudományelméleti, tudomány-szociológiai következményeket is levon hipotéziséből. Amikor a nyelvet evolúciós alapon magyarázza, szembeszáll a standard társadalomtudományi modellel, amely azt hirdeti, hogy az emberi kultúra független a biológiai meghatározottságtól, az individuumot nem genetikai öröksége, hanem az őt körülvevő társadalom formálja, így a nyelv is társadalmi termék. Ez azonban Pinker szerint nyilvánvalóan hamis állítás, a társadalomtudományokban uralkodó STM pedig téves. Éppen ezért ezt el kell vetni, s a társadalomtudományokat biológiai alapokra kell helyezni, mert a kultúrát az emberi evolúció során kialakult pszichológiai mechanizmusok hozták létre, ezek pedig evolúciósan magyarázhatóak. Ezáltal megszűnne a szakadék a természettudományok és a társadalomtudományok között, helyreállna a tudomány egysége. Pinker úgy tűnik fel, mint aki Chomsky innatizmusa és univerzális nyelvtana után a végső lépést tette meg afelé, hogy a nyelvészetet a kognitív tudományokkal, valamint a természettudományokkal integrálja.

Az evolúciós szemlélet persze nem csak Pinkernél jelenik meg. Lelkes hívei szerint a kultúrát az evolúció során kifejlődött pszichológiai mechanizmusok hozzák létre, ezért az egyes kultúrák, akárcsak a nyelvek, a felszíni változatosság ellenére bizonyos univerzálékban megegyeznek.

Mindezek alapján Pinker könyve sok nyelvész szemében mézzel bevett orvosságnak tűnhet. Az oly sok nyelvtudós számára keserű biológiai, evolúciós elméletet humoros, színes ismeretterjesztéssel tálalja, amely a hatás szempontjából vajmi keveset ér ugyan, de ismert és szeretett íz, amely miatt a beteg talán mégis hajlandó lenyelni a rossz ízű gyógyszert. A csalogató körítésre azért van szükség, mert ma még az sem egyértelmű, vajon a gyógyszer egyáltalán orvosolja-e bajainkat. Jelentősége épp ebben rejlik. Ahhoz, hogy megtudjuk, orvosságunk hozzásegít-e a gyógyuláshoz, először mindenképpen ki kell próbálnunk. Pinker azt akarja elérni tehát, hogy a nyelvtudományban is bontakozzanak ki az evolúciós szemléletű kutatások.

Külön is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy *A nyelvi őstön* magyar kiadása

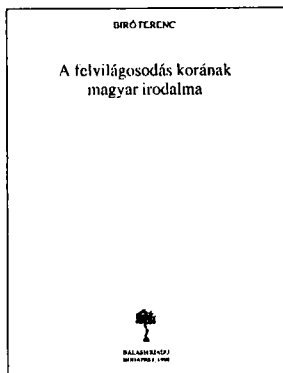
nem egyszerű fordítás, sokkal inkább átültetés, alkalmazás. A könyvben említett nyelvi jelenségek angol példáinak lefordítása mellett magyar nyelvű anyag (irodalmi szövegrészletek, újsághírek stb.) is segítik a jobb megértést. Ezenkívül a magyar kiadás kiter a releváns hazai kutatásokra is, megemlíti az adott témákban megjelent fontosabb

hazai munkákat. (Steven Pinker: *A nyelvi ösztön. Hogyan hozza létre az elme a nyelvet? Fordította Bócz András, Typotex, Budapest, 1999. 496 o.*)

Gervain Judit

FELVILÁGOSODÁS ÉS IRODALOM

Bíró Ferenc 1997-ben a Magyar Tudományos Akadémia által jutalmazott könyve harmadik kiadást ért meg, ami bizonyítja sikerét. Kézikönyvről van szó, amely bemutatja a felvilágosodás korának magyar irodalmát, hazai forrásokra, adatokra és összefüggésekre támaszkodva, nem feledkezve meg a külföldi hatásokról sem. Ez utóbbi tekintetében érdemes lett volna jelezni, ott, ahol szükséges, a külső filozófiai és irodalmi irányzatokat, amelyek meghatározták a magyar felvilágosodás szellemi légkörét. A könyv újdonsága, hogy művelődéstörténeti és szociológiai szempontokból vizsgálja a fejlődést, és ehhez kapcsolja az irodalom eszmei és műfajok szerinti alakulását.

A kezdeteket nem a szokásos dátumtól, tehát 1772-től indítja, hanem előbből, és a hatást sem zárja le a XIX. század elején. Mint mondja, „egy szélesebb, az előzményeket is magában foglaló modell keretei között célszerű szemügyre venni” (10.) az új irodalom megjelenését. Ennek következtében megvizsgálja a barokk és a felvilágosodás

közi irodalmat, s ezen belül a magyar nyelv előretörését, a moralitás irodalmi megjelenését és Faludi költészetét, bemutatva a „laicizálódó értelmiség” feltűnését. A nemeség új irodalmát főleg Haller László, Teleki József vagy Amadé László írásain át szerepelteti, de ide sorolja Fekete Jánost is, aki véleményünk szerint inkább a felvilágosodás irodalmába tartozik.

„A felvilágosodás áttörését” 1780 köré teszi, s benne Orczy Lőrinc, Bessenyei György, Barcsay Ábrahám, Ányos Pál és Báróczi Sándor munkái szerepelnek. Bár Orczy támogatta Bessenyeit és bár a „luxus apológétája” is volt, inkább a barokkhoz kapcsolódott. A főhelyet Bessenyei foglalja el, akit a szerző kitűnően ismer, s akinek spinozizmussal tarkított filozófiáját, politikai dilemmáit és művelődési programját részletesen adja elő. Többek között itt is idézi Kosáry Domonkos munkáját „a rendi felvilágosodásról” (86). amely véleményünk szerint ellentmondásokat vet fel, nem elsősorban a politikában, hanem a filozófiában és az irodalomban. Az 1780-as években megjelennek a nemesek mellett a polgárok, akik a városokban telepsznek meg és közönséget keresve végigjárják az országot.

Az *Eszmék* című fejezet a nyelv, az irodalom és a filozófia kapcsolatával és az „írók történelmével” foglalkozik. Az elsőt illetően egyet kell érteni azzal, hogy a magyar nyelv ügye nem politikai, hanem irodalmi szempontból jelentős ebben a korban. Nem lehet viszont elfeledkezni arról, hogy a kérdésnek nemzeti értelme is van (a latinnal szemben), és hatást gyakorol a Magyarországon élő más népek nyelvi fejlődésére is. Az utóbbi hatás kezdetben előnyös, az egyetértést szol-

gálja (Budai Egyetemi Nyoma), de hamar kialakulnak a nemzeti szembenállások. Ami az irodalom és a filozófia kapcsolatát illeti, a szerző a toleranciát helyezi előtérbe, de keveset szól II. József rendeletének hatásáról és a körülötte kialakult röpirati vitáról. *Az írók történelme* az eredet, a honfoglalás és az ún. „visszavonás” (a nemzet rendi megoszlása) kérdéskörét tárgyalja, és itt előtérbe kerül a latin történetírás hatása. Úgy vélem, érdemes lett volna szólni a korabeli latin irodalomról (és nemcsak a történetírásról), amely befolyásolta más területeken, így az irodalomban is, a magyar fejlődést.

E bevezető fejezetek után a szerző ismerteti a műfajok történetét, elemezve eszmei és esztétikai jellegzetességüket. A regénnyel kapcsolatban kitűnő bemutatót ad Kármán *Fanni hagyományairól*. *A színház nélküli színművek* című fejezetben utal az iskolai színjátszásra, visszatér Bessenyei *Ágisára* és Csokonait méltatja. A legrészletesebben a költészetről szól ismerteti az antik, a magyaros, a nyugat-európai verselést és a szabadverselés megjelenését. Újszerű *A költészet a mindennapokban* című rész, melyben többek között tárgyalja Gyöngyössi János vagy Gvadányi József verseit, de megemlékezik a női költőkről is. „*Az önelvű költészet*” képviselői között elemzi Verseghy Ferenc, Dayka

Gábor, Fazekas Mihály, Virág Benedek verseit. Részletesen ismerteti Batsányi János művészetét, amely átvezet a felvilágosodástól a romantikához. Önálló fejezetet képez Csokonai Vitéz Mihály, akinek bemutatja erkölcsstanát, filozófiáját és ars poeticáját, kiemelve máig ható eredményeit és belső elmentmondásait.

A *kitekintésben* többek között igyekszik meghatározni a felvilágosodás stílusát, de nem emlékezik meg arról a vitáról, amely a neoklasszicizmus körül a mátrafüredi konferenciákon kialakult.

Bíró felhasználja a kor történeti és irodalomtörténeti magyar irodalmát, s támaszkodik elsősorban *Kosáry Domokos* és *Szaunder József* tanulmányaira. Kitekint ugyanakkor a mai külföldi forrásokra is (*Bourdieu, Todorov*), bizonyítva elméleti tájékozódását. Ellenvetéseink dacára, a könyv kitűnő képet ad a magyar felvilágosodás eszmei jelenségeiről, az egyes műfajokról, és különösen a költészet helyzetéről, bizonyos részletek ismételt kiemelésével világos stílusban értekezik. (*Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma. Balassi Kiadó, Budapest, 1998. 453 o.*)

Köpeczi Béla

AZ ÉRTELEM, A JELENTÉS KERESÉSE

A nyugati irodalomtudományban a század hatvanas éveiben új divathullámként megszületett az ún. befogadasesztétika, amely szerint a műalkotásoknak nincs általános érvényű, korokon és helyeken átvélő, időtálló, objektív értékük, hanem minden irodalmi mű vagy képzőművészeti alkotás értéke kizárólag az egyes olvasók (illetve nézők) egyéni véleményétől függ: az egyéni olvasó (néző) szubjektív ítélete, „befogadása” (*reception*) szabja meg a műalkotás alkalomszerű értékét. Ez az esztétikai elmélet önmagának mond ellent, mert ezek szerint nem létezhetik esztétika mint általános érvényű értékítéletek alapján mérlegelő diszciplína, nincsenek normatív mércék, nem érvényes az arisztotelészi három „abszolút érték”

(szép, igaz, jó) hagyományos európai izlés- és erkölcsrendszere. Logikusan továbbvezetve, e nézet a társadalmiságot tagadja, mert eszerint mindenki saját izlése szerint mondhat igazat vagy hazugságot, lehet becsületes vagy gyilkos.

E jellegzetesen anarchista és agnosztikus esztétikai elmélet Nyugaton már divatját már, mint sehová sem vezető, meddő ötlet, de Magyarországon — szokásos késéssel — ma is több, tekintélyt élvező követője akad. Szepes Erika könyve ennek a nézetnek üzen hadat. Bevezetőben (bőséges bibliográfiával) részletesen ismerteti az elmélet kialakulását, jelentősebb hazai és külföldi képviselőinek, valamint cáfolóiknak nézeteit, utána egész könyvének verselemzéseivel az ellenkező

álláspont lehetőségét mutatja be. Munkamódszerét így határozza meg: „Az én menetirányomat, üticéleomat az értelem, a jelentés keresése szabja meg”. Szemben a befogadás-elmélet szubjektivistá eljárásával, amely elvi kijelentéseihez merít illusztrációs anyagot a művekből, ő a konkrétumokhoz, az egyes művek objektív, filológiai pontosságú vizsgálatához ragaszkodik.

Mint klasszika-filológusnak, vérebe ivódtott a kétezer éves európai hagyományra visszatekintő filológiai eljárás, amely az irodalmi művek megértéséhez és értékeléséhez elengedhetetlennek tartja az adott művet létrehozó kor és társadalom műveltségének (vallásának, történeti eseményeinek, személyi vonatkozásainak stb.) ismeretét. Ennek a hagyományos klasszika-filológiai módszernek a birtokában a legapróbb, rejtett metrikai megoldásokig vagy aktuálpolitikai utalásokig, világnézeti sejtésekig menőleg vizsgálja, mire vonatkoznak az adott költemény első pillantásra közömbösnek látszó mozzanatait, és ezek ismeretében milyen rejtett szépségek tárulnak fel az olvasó előtt.

Könyvének címét Weöres Sándor egyik verséből veszi, amelyre a befogadáselmélet hívei hivatkozhatnak:

*A jó vers élőlény, akár az alma,
ha ránézek, csillogva visszánéz,
mást mond az éhesnek s a jóllakottnak,
és más a fán, a tálon és a szájban,
végső tartalma vagy formája nincs is.*

Igen, jegyzi meg Szepes Erika: „Az alma lehet zöld, sárga, piros, savanyú, édes, de mindig alma, és sosem körte”. Itt ismét visszacseng két, hagyományos antik gondolat. Az egyik a Bevezetőben idézett, Platónnál fennmaradt Prótagorász-hasonlat a szélről: „amikor *ugyanaz* a szél fúj, egyikünk fázik, a másik meg nem” — de a szél a mi érzésünktől függetlenül létezik. A másik az ismert horatiusi megállapítás: „*Sunt certi denique fines, quos ultra citraque nequit consistere rectum*”, akárhogy is vesszük (*denique*), vannak bizonyos határok, amelyek nélkül nem beszélhetünk igazságokról.

Tárgyszerűsége, konkrétumokon alapuló, minden apróságot figyelembe vevő munkamódszerét egyetlen példával érzékeltethet-

jük. Kiss Benedek: *Kenyeret anyám úgy eszik* című versének első versszakja így hangzik:

*Kenyeret anyám úgy eszik,
mint aki folyvást éhezik,
s darabkájáért, ha lehull,
pokol jár irgalmatlanul.*

Az elemzés során még a versforma jelentőségét is kifejti, amit a legtöbb olvasó nem is sejt, de aminek ismeretében még jobban megragadja figyelmünket a költemény: „A költemény formája *ambroziánus himnusz*, az a versforma, később műfaj, amelyet az i.sz. 340—397 között élt Szent Ambrus püspök talált fel és alkalmazott először (ezért nevezték el róla ezt a formát), és amelynek sok évszázados története a keresztény vallás történetével fonódik össze. Profán himnusz ez a vers, de profánnak nem a himnuszt megszenteltető értelmében, hanem abban, hogy földi lényt emel égi szférába, e világi ember felé fordul szinte vallásos átitatással.” (57.)

A könyv túlnyomórész ma élő, vagy a közelmúltban elhunyt magyar költők verseit elemzi. Első fejezetében 12 (részben görög-latin, részben mai magyar) költeményt vizsgál esztétikai szempontból a filológia módszerével. A következő fejezet azt az éles szemű megfigyelőképességet igénylő módszert választja, hogy egy-egy költő (összesen tíz) egy-egy teljes verseskötetéből elemzi ki a kötetet összetartó, annak alaphangulatát adó motívumokat. Ilyen alapmotívum pl. Botár Attilánál a kert, a szürkésfehér szín, Takács Tibornál a csillagok. A harmadik fejezet három eposzt vizsgál (Vergilius, Zrínyi, Vasvári Pál). Különösen tanulságos, ahogy — Négvesy László megállapításához csatlakozva — kimutatja: Zrínyi a teljes antik és barokk eposz-irodalom fölényes ismeretében, de azokat nem epigon módon utánozva alkotott önálló magyar költeményt. (Főlöszleg mondanunk, hogy Szepes Erika elemzéseit hasonlóképpen rendkívül széles körű tudás jellemzi.)

Az utolsó, legátfogóbb elemzés Weöres Sándor költői világképével foglalkozik. *Az égsapkájú ember* című versből kiindulva, a legapróbb részletekig boncolja Weöres sajátos költői világát. Ha valaki idegenkedéssel

fogadja, értelmetlennek vagy csak a szerző által érthetőnek, öncélú játéknak tartja Weöres költeményeinek java részét, pontosabban Weöres hozzáállását a költészethez, akkor is tanulsággal olvashatja, hogyan bontható ki e különös, ezoterikus szimbólum-rendszerből egy összefüggő, mitikus-kozmikus világkép.

A könyvet a NAT-ban nem szereplő kortárs magyar költők precíz kislexikona egészíti ki. (Szepes Erika: *A vers mint alma. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999. 339 o.*)

Vekerdı József

A LATIN ÉS AZ ÚJLATIN NYELVEK KÖZÖTTI ÁTMENET

A latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet tanulmányozása már elég korán arra a feltételezésre vezette a romanistákat, hogy a latinul beszélő világban, mint minden más nagyobb nyelvközösségben, nagyon sok nyelvi (földrajzi, társadalmi rétegződés szerinti) változat élt egymás mellett, és a ránk maradt klasszikus latin szövegek csak egy változatot képviseltek a sok közül (nem is éppen azt, amelynek a legnagyobb szerepe volt az újlatin nyelvek kialakulásában). Ezen felismerés fényében a tudósoknak a dokumentáció problémájával is szembe kellett nézniük. A latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet elsősorban a beszélt nyelv szintjén játszódott le, míg ránk csak írott szövegek maradtak. E szövegek nem tükrözik a beszélt nyelvet, hiszen biztosak lehetünk abban, hogy az újlatin dokumentáció megjelenése előtt mindenki, aki hozzáfogott az íráshoz, azzal a szándékkal tette, hogy latinul írjon (ezt egyértelműen bizonyítja az a tény, hogy ezek a szövegek egészen jól megőrzik a klasszikus latin morfológiát). A klasszikus tradíció mellett léteznek ugyan olyan szövegek is, amelyekben kisebb-nagyobb mértékben található eltérések a klasszikus normához képest, de ezek semmiképpen sem tekinthetők a beszélt nyelv többé-kevésbé hű *szándékos* visszaadásának: az eltéréseket elsősorban a célzott norma tökéletlen birtoklásának kell tulajdonítanunk. A hibák egy része valószínűleg a beszélt nyelvi jelenségeknek a klasszikus normába való *spontán* beszűrődéséből adódhatott, de ennek megállapítása tüzetes vizsgálatot igényel. A helyzetet csak súlyosbítja, hogy míg a beszélt nyelv az idők folyamán az újlatin típus felé fejlődött, az írott szövegek-

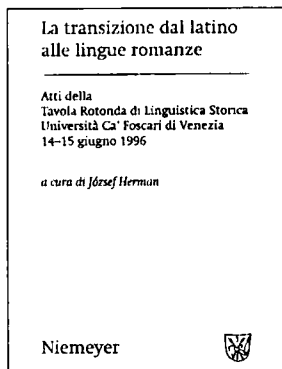
ben csak részben tapasztalható ilyen változás: a különböző korszakokból származó szövegek közötti különbségek elsősorban az adott korszak általános kulturális szintjének tulajdoníthatók, melynek függvénye az írásban használt latin nyelv rosszabbodása, ill. javulása. Ez nem azt jelenti, hogy a szövegekben felbukkanó romanizmusok nem változnak a századok folyamán — olyan nyelvi változások, melyek később következnek be, természetesen később is jelennek meg a szövegekben —, de az írott nyelv semmiképpen sem tart lépést a beszélt nyelv fejlődésével: a két regiszter közötti távolság általában csak nő.

Az ímént nagy vonalakban felvázolt képen nagyon sok a tisztázatlan és vitatott kérdés, mint például a) külső nyelvtörténeti szempontból: az olyan diglosszikus társadalmakban, mint amilyenek az újlatin nyelvű országok voltak az ókor végén és a kora középkorban, meddig lehetett az irodalmi latinnak szóbeli használata (legalábbis az emelkedettebb regiszterekben)? Meddig volt az írástudatlanok számára érthető az írott nyelv? Meddig tekintette a nyelvközösség az írott latint és a beszélt nyelvet egyazon nyelv két változatának? b) Belső nyelvtörténeti szempontból: mikor lettek az irodalmi latin és a spontán nyelv közötti különbségek elég jelentősek ahhoz, hogy két külön nyelvről beszélhessünk, ill. a spontán nyelv külön földrajzi változatairól? A nyelvi változás fokozatosan vagy katasztrófaszerűen ment végbe? c) Módszertani szempontból: mit mondhatnak minderről az írott források? Hogyan kell őket vallatóra fogni?

Ezekre és hasonló kérdésekre kerestek választ annak az I. Történeti Nyelvészeti

Kerekasztalnak a részvevői, melyet „A latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet” címmel *Herman József* rendezett Velencében, és amelynek anyaga most olvasható a tübingeni Niemeyer kiadónál megjelent kötetben.

A kötet írásai közül csak néhányat emelek ki, melyek a szűkebb tudományterületen kívüliek érdeklődésére is igényt tarthatnak mind az általuk felvetett problémákat, mind pedig tudományos tartalmukat tekintve.

Herman József (La chronologie de la transition: un essai) a szövegek tanúbizonysága alapján megállapítja a legfontosabb újlatin fonetikai és morfoszintaktikai innovációk kronológiáját. Az átmenetnek két nagyobb fázisát különíti el, és megállapítja, hogy a változások első hulláma nem módosította lényegesen a latin nyelvközösség egységét; csak a VIII—X. században, az innovációk második hullámának lezajlásával tudatosul a beszélőkben az a felismerés, hogy az írott és beszélt nyelv két külön nyelv.

Johannes Kramer (Warum die Alltagssprache des 6. Jh. nicht zur Literatursprache wurde) meggyőzően kimutatja, hogy a vulgárizmusoktól leginkább hemzsegő szövegek sem azzal a szándékkal születtek, hogy visszaadják a beszélt nyelvet, és hogy megfelelő egyszerű szerkezetek és a bő redundancia használatával nagyon sokáig lehetett olyan latin szövegeket írni, melyek mindenki számára elfogadhatóan érthetőek voltak — ezzel sokáig fennmaradhatott a diglosszia akkor is, amikor (a VII. századtól kezdve) a két regiszter jelentősen eltért már egymástól.

Alberto Varvaro Documentazione ed uso della documentazione c. tanulmányában először göröcső alá veszi a dokumentáció prob-

lémáját, annak esetlegességét és a vele kapcsolatos interpretatív kérdéseket, aztán szociolingvisztikai szintre helyezi a változás fokozatos, illetve katasztrófaszerű jellegének kérdését: bár a latin nyelvközösségben mindig is éltek egymás mellett különböző változatok, a Római Birodalom korában egy asszimiláló társadalmi kohézió mindig képes volt együtt tartani az esetleges divergens tendenciákat, és a presztízsnorma felé irányítani a beszélt nyelvet. Amikor ez az erő alábbhagy, a beszélt változatok jelentős része elszakad a normától — ez katasztrófaszerű változás volt, de nem magukban a nyelvi tényekben történt, hanem értékelésükben.

Alberto Zamboni (Cambiamento di lingua o cambiamento di sistema? Per un bilancio cronologico della transizione) azoknak a morfológiai és szintaktikai újításoknak a kronológiáját állítja fel, melyek jelentős szerepet játszottak a latin és az újlatin nyelvek közötti nagy tipológiai változásban, melyet a szerző a IV—VI. századra tesz.

Michel Banniard (Diasyst Àmes et diachronie langagi Àres du latin parlé tardif au protofrançais) elemzi a szövegekben szereplő, a nyelvi változatokra használt kortárs elnevezéseket, és ezeken keresztül a nyelvi variációról vallott korabeli felfogást: ennek alapján megállapítja, hogy az észak-francia nyelvközösségben 750 és 850 között megy végbe az a változás, amelynek végeredményeképpen a latint és a beszélt nyelvet immár nem egy nyelv különböző regisztereinek, hanem két külön nyelvnek tekintik a beszélők. Banniard ezután felvázolja a függőleges kommunikációs helyzetekben való megértés problémáit, fókáit, és az e téren lezajlott változást is ugyanarra a korszakra datálja.

A velencei kerekasztal aktáiból világosan kitűnik, hogy a latin és az újlatin nyelvek közötti átmenet nemcsak a latinisták és a romanisták számára gyümölcsöző kutatási terület, hanem a levonható általános következtetéseknek köszönhetően a nyelvvaltozással foglalkozó minden olyan nyelvész számára is, aki a dokumentáció és az összehasonlító rekonstrukció értelmezési problémáival, a nyelvvaltozatok együttélésével és dokumentálhatóságával, vagy a tipológiai változással foglalkozik.

A magyar nyelvtudomány külön sikerének számít az, hogy a kerekasztal, sőt kerek-

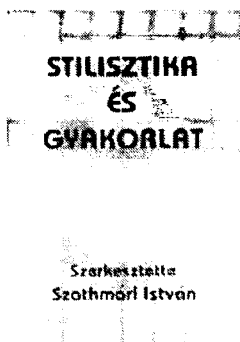
asztal-sorozat gondolata és megvalósítása a Velencei Egyetemen oktató magyar latinista és romanista Herman Józsefnek köszönhető. (*La transizione dal latino alle lingue romanze. Atti della Tavola Rotonda di Linguistica Storica, Università Ca' Foscari di Venezia,*

14-15 giugno 1996, a cura di József Herman, con la collaborazione di Luca Mondin, Tübingen: Niemeyer, 1998, pp. (viii)+260)

Giampaolo Salvi

HOL TART MA A STILISZTIKA?

A könyv az ELTE Mai magyar nyelvi tanzéke mellett működő stíluskutató csoport második munkája. Az első (*Hol tart ma a stílisztika?* Budapest, 1996.) zömében stíluselméleti jellegű kötet volt, ezt követte a jelen tanulmánygyűjtemény, amely főként „működés közben mutatja be az egyes megközelítési, elemzési módokat és eljárásokat” (27). *Michel Arrivé* 1969-ben még azt jelentette ki, hogy a stílisztika halottnak tekinthető, ám azóta a francia, a német, az angol, az amerikai, a magyar és a többi irodalom- és nyelvtudományban megsokszorozódott a stílisztikai tanulmányok száma, és egyáltalán nem látható semmi jele e határterületi diszciplína elhalásának. Ellenkezőleg: a stílisztika tárgyköréhez tartozó jelenségek vizsgálata során a stílisztikai ágak egyaránt fejlődtek (a stílisztikai minősítés, a stílisztikai elemzés, az irányzati stílisztika), és sokat alakult a stíluselmélet is (l. *Tolcsvai Nagy Gábor* szerk.: *A stílus diszkurzív elmélete.* Helikon 1995/3.).

A stílisztikai kutatások kiszélesedését és sokrétűvé válását a Szathmári által vezetett stíluskutató csoport jelen kötete is mutatja. Elsősorban azzal, hogy azoknak a költőknek

és íróknak a stílusát is vizsgálják, akik ez idáig jobbra kimaradtak a stíliszták látóköréből (Elek Artúr, Gulácsy Irén, Kós Károly, Sinka István, Márai Sándor, Szentkuthy Miklós, Prohászka Ottokár). Szerepelnek a klasszikus modernség fő vonalának alakjai is (Babits, Kosztolányi).

A kötet három részre van osztva. Az első részben költői műveknek, a másodikban szépprózai műveknek, a harmadikban stílusrétegeknek, műfajoknak, szövegszerkezeti jellemzőknek vizsgálatával foglalkozik a huszonnegy szerző: Két tanulmány is elemzi Kosztolányi *Halotti beszéd* című versét. *Gáspári László* a vers retorikai jellegét az összefüggéssel nagyrészt azonos felépítése alapján tárja föl, *Szikszainé Nagy Irma* pedig első szövegemlékünkkel párhuzamba állítva bizonyos intertextualitás-viszonyokra képes elemzésében rámutatni. *Kulcsár-Szabó Zoltán* olyan elemzési módszerrel dolgozik egy Szabó Lőrinc-vers kapcsán, amelynek során „egy irodalmi szöveg (...) olvasni kezdi saját (lehetőséges) olvasatait (s ezt az elemzőnek kell lehetővé tennie)” (107), a Szabó Lőrinc-vers pragmatikája és retoricitása egymást létesítik és feltételezik. *Danyi Magdolna* Pílinoszky János költői nyelvének metaforahasználatát elemzi „funkcionálásuk s egyben nyelvi szerkezetük szerint”, dolgozata az efféle kutatások legjobb hagyományát folytatja. Ugyanez mondható el — áttérve a második fejezetre — *Bencze Lóránt* tanulmányáról, amely egy Prohászka-elmélkedéssel foglalkozik, *Kocsány Piroska* munkájáról, amely Németh László és Móricz Zsigmond egy-egy regényének narrátorviszonyairól, szól, és ugyanez tartható *Tolcsvai Nagy Gábor* mak a Szentkuthy-próza párhuzamos ellentéteit vizsgáló elemzéséről. A harmadik részben szintén Tolcsvai Nagy Gábor Babits-esszét

elemző írása mutatja az újabb módszerű és szemléletű stílus kutatást a legjobban, ami nem jelenti azt, hogy a többi munka ne lenne a felsőoktatásban és a tudományosságban hasznosítható és hasznos. *(Stilisztika és*

gyakorlat: Szerkesztette: Szathmári István, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1998. 373 o.)

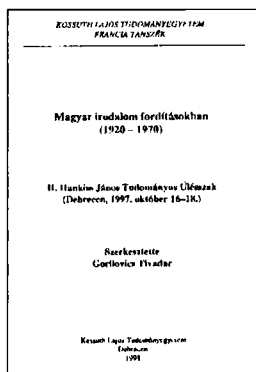
Büky László

MAGYAR IRODALOM FORDÍTÁSBAN (1920—1970)

„*Salziger sind die Tränen*” — visszhangzik Goethe lírai állítására Ady Endre még számunkra még elevebb kezdősora *A magyar Messiasok* elején. A német nyelvű fordítást az ismeretlenségből Fried István emelte ki egy talán 1935-ben kiadott gyűjtemény (*Ungarische Dichtungen, übertragen von Ladislaus Szemere* — Bp.) lapjairól. A bevezetőben idézett változat első szava tintával írva módosult a nyomtatott „*Bitterer...*” főlött. Tünődhetünk, melyik variáns hívebb a génjeinkben őrzött eredetihez. Elgondolkozhatunk arról is, hogy egy „nemzeti költőt” miként lehetséges más nyelvekre átültetni, a „versszöveg” milyen mélységben tolmácsolhatja a hagyományosan történelmi, érzelmi és szellemi tartalmakat.

A Herder-díjas professzor „leletfelmutatása” egy debreceni konferencia előadásainak gyűjteményében lett olvasható. Az ülés szak célja egy kissé talán „az ismeretlenség túlszóztó könnyeinek” szarítgatását is szolgálhatta, miközben az előadók kitűnő történeti, komparatiztikai, fordításesztetikai, -kritikai, irodalomszociológiai és összefoglaló tanulmányokban értékelték szépirodalmunk nyolc nyelvű megjelenéseit. Nemritkán személys élményű és kritikai erényű összegzésekben a katalán (*Faluba Kálmán*), szlovén (*Lukács István*), spanyol (*Rónai Zoltán*), lengyel (*D. Molnár István*), főként a francia (pl. *Hanus Erzsébet*) folyamatokat az adott évszámok között. A történeti felmutatás mellett a többség tudományos, elméleti és elvi problematikával is foglalkozott, pl. a „*kultúrdiplomácia*” változó szemléletével és dilemmáival, akár az „*idegen nyelvű versélmény szabadságával és kötöttségeivel*” és egyebekkel, itt-ott az „átültetések” nyomozó kilátástalanságaival is. Külön fókuszba kerültek az egykori összefoglaló „*lírai keresztmetszetek*”: *Kiss Sándor* pl. Gara László legendás francia

nyelvű antológiáját (1962) értékelté újra, a kevésbé legendás orosz nyelvűt (1952) *Gorelity József*, annak példajaként, hogy miként torzult és fajulhatott a szellemi diplomácia aktuálpolitikai leckévé.

A konferencia és gyűjtemény spiritus rectora, *Gerőlovics Tivadar* megnyitójában summázta a közös gondolkodás célját, egyben indítékait: „...*irodalmunk külföldi fogadtatásának, illetve megítélésének kérdése századunkban, különösen Trianont követően ...élénken foglalkoztatta irodalmi közvéleményünket...*” — olvasható a kötet elején. Említi az egykori elődöt is, a hasonló „nyitást” szorgalmazó Hankiss János professzort, akinek munkásságát az előző ülés szak értékelté és neve jegyezte ez újabb kollokviumot is.

A szervező 1997-ben József Attila lírájának francia nyelvű problematikáját elemezte, hasonlóképpen tett *Joó Etelka* Ady költészetének német, *Jaguszti László* Nagy László himnuszának orosz nyelvű fordításával. Mindannyian szót ejtve „a fordíthatóság” limeszeiről, „az idegen nyelvű versélmény szabadságának és kultúrákötöttségének” mértékhatáiról.

Kosztolányi Pacsirtájának művészi igényű francia megjelenítéséről a társfordító, *Ádám Péter*, a francia nyelvű Móricz-művekről *Marosvári Mária*, Szabó Magda regényeinek francia változatairól *Tegvey Gabriella*, Mészöly Miklós Saulusának „müncheni és kelet-német” kiadásairól *Kiséry Pálné*, két Déry-novella angolságáról *Ortutay Péter* tartott emlékezetes, jó részben személyes tapasztalatú beszámolót. Értékeléseik enyhítik kissé „az elszigeteltség” időnként felbuzgó hazai mélabúját, oldják „az önkinzás” aggodalmait — eleven tapasztalatokkal szolgálnak a kapcsolatépítés nemritkán váratlan lehetőségeiről. Egy teljesebb „literatúrai beilleszkedés” járható mezsgyéje valóban ez lehet, így igazolják eredményeik.

Martonyi Éva tallózása megerősíti ezt a feltételezést — ő a *Nouvelle Revue de Hongrie* 1940 körüli évfolyamaiban közölt tanulmányok és szépirodalmi művek gazdag sorozatait értékeli. Bennük a biztató próbálkozást: a szerkesztők miként ismertették műveltségünket másokkal, mennyiben példa

ma is egykori kísérletük. Evvel szinte fordított előjelű tanulságokat sejtet *Kálai Sándor* összefoglalója irodalmunk külhoni fogadtatásainak visszhangjáról a *Nagyvilág* 1956—1970 közötti évfolyamaiban. A francia nyelvű fordítások körüli viták és elhallgatások folyamatait kiemeli — ezek sem kevésbé árulkodók.

Hozzám a legközelebb *Karádi Zsolt* pályaképrajza került: a nagyszerű *François Gachot* és irodalmunk, képzőművészetünk gyümölcsérlelő kapcsolatáról ír, jelenlétének értékéről és állomásairól. Jeles erényű akár bibliográfiája is.

Összefoglalóként csupán annyi, hogy bőséges jegyzetsorok alapozása kíséri a színvonalas gyűjtemény esszéit és tanulmányait — példát állítva és irányt jelölve a továbbiak elé. (*Magyar irodalom fordításokban (1920—1970)*. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 1998. 212 o.)

Bodri Ferenc

INTELLIGENS SZÖVEGKEZELÉS SZÁMÍTÓGÉPPSEL

A modern kor igényeinek megfelelő informatikai szemléletű nyelvész, illetve nyelvészeti nézőpontú informatikus szerzőpáros munkája kitűnően mutatja be a magyar nyelvi technológia mai állapotát. Az Európai Unióhoz közeledve nemcsak a gazdaságnak, a jogrendszernek, a közigazgatásnak, az oktatásnak, hanem a nyelvészeti kutatásoknak és az informatikának is változnia kell. Fel kell készíteni hazánkat és anyanyelvünket az új kommunikációs helyzetekben való sikeres szereplésre. Nemcsak nagyszámú új kifejezést kell befogadnunk, hanem meg kell felelnünk a gyors, hatékony kommunikáció igényeinek is, amiben az informatikának kell segítenie a nyelvhasználókat. A haladó szellemű magyar nyelvtudományban erősödik a felismerés: a nyelvi mérnökökre vár a feladat, hogy helyesírás-ellenőrző, nyelvhelyesség-ellenőrző, elválasztó, pontos és hatékony keresést biztosító, szótárázó, illetve fordító programokat kell kifejleszteni. *Prószéky Gábor* és *Kis Balázs* kötetében minderről meg-

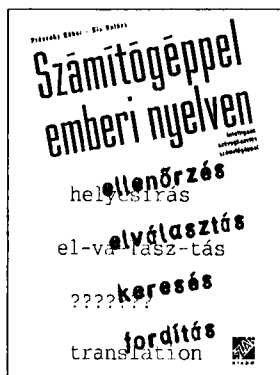
tudhatjuk a legfontosabb és legfrissebb információkat. *Számítógépes nyelvészet* címmel már 1989-ben megjelent egy kötet *Prószéky Gábortól*, és eljött az idő, hogy erről a rendkívül gyorsan változó területről újabb, komoly tudományos értékű összefoglalás szülessen.

A kötetet akár tankönyvként és tudományos forrássanyagként is kiválóan alkalmazhatják a nyelvész és informatikus szakemberek, valamint a témával csak most ismerkedők, ami különösen annak köszönhető, hogy a számítógépes szövegekezelés, a digitális nyelvi modellezés sok tekintetben új tudományterületén logikus és következetes terminológiát dolgoztak ki a szerzők.

Megismerhetjük miként működnek a magyar nyelvű szövegszerkesztőket használók számára évek óta természetesen elválasztó, helyesírás-ellenőrző, és újabban már nyelvhelyesség-ellenőrző programok, milyen nyelvi modellezés van a háttérben. A magyar nyelv teljes struktúráját feldolgo-

zó, kétszintű morfológiai számítógépes nyelvi modellt kellett felállítani ahhoz, hogy a nyelvünk szerkezetének és szabályainak megfelelő gépi helyesírás-ellenőrzés hatékony legyen. Azért kell képessé tenni a nyelvhelyesség-ellenőrzőt a nyelv modellezésére (így a megjelenő szöveg elemeinek a felismerésére és elemzésére), mert gyakorlatilag lehetetlen kivitelezni olyan működőképes automatát, amelyik ismeri az összes lehetséges szóalakot, szintagmát és ezek minden kombinációját. A magyar nyelv morfológiai alapú számítógépes modellezésével — azaz a morfémák és azok alakváltozatainak felismerésével, valamint az alkalmazási szabályok összekapcsolásával — a helyesírás és nyelvhelyesség-ellenőrző képes a szöveg felszíni szerkezetén megjelenő szóalakok helyességét eldönteni. Már önmagában ez is komoly tudományos eredménynek tűnik, de még mindig nem elég a szövegszintű nyelvhelyesség-ellenőrzéshez. A nyelvi modellező programnak a szóhatárt is át kell lépnie ahhoz, hogy a szintaktikai összefüggések ismeretében legyen képes javaslatokat adni a mondat szerkeztési, szórendi és egyéb hibák kijavításához. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a számítógépes helyesírás és nyelvhelyesség-ellenőrzés nem csodafegyver, nem helyettesítheti az anyanyelvi ismereteket, hiszen ezek hiányában nem leszünk képesek a felkínált alternatívák közül választani.

A számítógéppel készülő dokumentumokban keletkező tipikus hibákat felsoroló fejezetből megtudhatjuk, hogy a legtöbb hiba a karakterek (betű, szám, írásjel, speciális jel stb.) eltévesztéséből (ti. gépelési hiba), illetve a lexémák szintjén keletkező, egyszerűbb helyesírási, nyelvhelyességi hibákból származik, míg stilisztikai, tipográfiai hibákból áll a kisebbik rész. A jó, szószintű helyesírás- és nyelvhelyesség-ellenőrző programok általában a jelentkező hibák 80—85%-át képesek kiszűrni, a maradék 15—20% javítására a szó szintjénél nagyobb szerkezeti egységeket is felismerő programra van szükség.

Egyre nagyobb az igény arra, hogy a — főként az európai integráció és globalizáció miatt — jelentkező nagy mennyiségű fordítást gépileg gyorsítsuk. Különbséget kell tennünk a piacon ma fellelhető digitális szótárak, egyszerű szótárazó programok és a valódi, magas színvonalú fordító programok között. Az utóbbiakból csak nagyon kevés, nagyon drága rendszer létezik a világon. A Prószéky—Kis szerzőpáros érdekes párhuzamot von a jó számítógépes fordítórendszerek és a világ legjobb sakkautomatáinak működési elve között. Ezek az eszközök a világ leg-tökéletesebb sakkozójának a megoldásait, szituációit „tanulták meg”, és közülük képesek rendkívül gyorsan az aktuális helyzetnek megfelelő analógiát keresni. A jó számítógépes fordítóprogramok mindegyike rendelkezik ún. fordítómemóriával, amelyik, a sakkautomatához hasonlóan, az éppen fordítandó szöveghez hasonló, egyszer már emberi fordító által megoldott változatot, analógiát keres.

A nyelvi információtechnológia az ember szövegalkotását bonyolult rendszereivel kiegészíti, segíti, gyorsítja, pontosítja, de az emberi munkát helyettesíteni nem képes. Prószéky Gábor és Kis Balázs kötetéből megtudhatjuk, hogy milyen nyelvi modellre épül, és a gyakorlatban hogyan működik a számítógépes szövegkezelés. (Prószéky Gábor—Kis Balázs: *Számítógéppel emberi nyelven.. SZAK Kiadó, Budapest, 1999.*)

Bódi Zoltán

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Biotechnológia 2000 pályázatára

A pályázat célja a magyar biotechnológiai vállalkozások versenyképességének javítása, korszerű, magas értéket képviselő, piacképesse váló biotechnológiai termékek, eljárások és szolgáltatások létrehozása, amelyeknél az előnyöket az emberi egészség, a környezet veszélyeztetése nélkül, az etikai követelmények figyelembevételével lehet elérni, részben visszatérítendő támogatások útján, illetve egyes előre meghatározott témáknál visszatérítési kötelezettség nélkül.

A fő témakörök:

- I. Prioritás: Élelmiszer-biztonság**
- II. Prioritás: Biomassza-hasznosítás, bioremediáció, biokonverzió**
- III. Prioritás: Fitotechnológia**
- IV. Prioritás: Biomedicina**
- V. Prioritás: Biofarmakológia**

A támogatás mértéke a projekt teljes költségének az 50%-a, kis- és középvállalatok esetében 60%-a lehet. A visszatérítés mértéke általánosan a megítélt támogatás 50%-a, ami az igénybe vehető visszatérítési kedvezményekkel, a költségektől függően 25%-ra csökkenthető, de egyes, előre meghatározott, a kiírásban megjelölt témáknál azok szakmai tartalma, hosszú távú haszna és kiemelt társadalmi fontossága révén 0%, vagyis az OMFB-támogatás visszatérítés-mentes.

BEADÁSI HATÁRIDŐ: 2000. március 15.

Pályázati űrlap kapható az alábbi címeken:

OMFB, 1052 Budapest, Szervita tér 8.
tel.: 3175-900
internet: www.omfb.hu

HIBAIGAZÍTÁS

Januári lapszámunk 116. oldalának első sorában 22,5 milliárd helyett 2,5 milliárd olvasandó. A szerző és olvasóink szíves elnézését kérjük. — *A szerk.*

A kiadásért felelős az Akaprint Kft. ügyvezetője
Nyomdai munkák: Akaprint Kft. 24086
Felelős vezető: Freier László
Szerkesztőségvezető: Hernádi Miklós
Megjelent: 11.2 (A/5) iv terjedelemben
HU ISSN 0025-0325